

**ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

На правах рукопису

ПАВЛИК НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 159.923.32

**ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ
ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Спеціальність 19.00.07 - "Педагогічна та вікова психологія"
Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

ОНИЩЕНКО Галина Іванівна,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

Київ -2006

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	10
1.1. Аналіз філософських, педагогічних та психологічних досліджень проблеми ціннісної регуляції морального розвитку особистості.....	10
1.2. Цінності як фактор детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці в сучасних соціокультурних умовах.....	41
1.3. Методологічні підходи до дослідження ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці.....	51
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	60
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ЦІННІСНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	63
2.1. Структура ціннісних детермінант і моральної сфери особистості в юнацькому віці	63
2.2. Методика дослідження особливостей ціннісної детермінації розвитку моральної сфери особистості в юнацькому віці.....	68
2.3. Результати експериментального вивчення впливу ціннісних детермінант на моральне становлення особистості в юнацькому віці.....	95
2.4. Механізми ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці в нормальному й девіантному проявах.....	113
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	120
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ЦІННІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	124
3.1. Дихотомічна модель типології ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці й програма формувального експерименту.....	124
3.2. Ціннісно-моральне консультування як засіб надання психологічної допомоги в особистісному розвитку юнаків та дівчат.....	151
3.3. Аналіз індивідуальних випадків психокорекційної роботи з ціннісно-морального розвитку особистості в юнацькому віці.....	164
3.4. Тренінг ціннісно-морального розвитку особистості юнацтва.....	174
3.5. Результати формувального експерименту.....	180
3.6. Обґрунтування методичних рекомендацій щодо оптимізації ціннісно-морального розвитку особистості в юнацькому віці.....	183

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	192
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	200
ДОДАТКИ.....	215

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку психології характеризується тенденцією гуманізації, що визначає актуальність вивчення ціннісно-сміслової сфери та її впливу на процес морального розвитку особистості. Моральне становлення відбувається завдяки формуванню світогляду, підґрунтям якого виступає система цінностей, переконань, принципів. Прийняття й засвоєння моральних цінностей формує світоглядні уявлення, на основі яких людина здійснює моральне самовизначення. Світоглядні цінності істотно впливають на вектор життєвої активності особистості, на формування ціннісного відношення до світу й виконують регуляторну функцію в смислового пошуку й моральній поведінці. Проблема ціннісної детермінації особистісного становлення викликає інтерес сучасних дослідників І.Д.Беха, С.И.Болтвіця, М.Й.Боришевського, О.А.Бреусенко-Кузнецова, Є.В.Єгорової, І.А.Зязюна, О.М.Ігнатович, Н.І.Литвинової, Н.Г.Ничкало, І.П.Манохи, Н.А.Побірченко, В.В.Рибалки та інших. Однак, психологічні закономірності впливу ціннісних детермінант на моральну сферу до кінця не вивчені.

Історія вивчення ціннісних феноменів має коріння в періоді філософської (метафізичної) психології, коли психологічні феномени вивчалися винятково філософськими методами. Максимальний розквіт середньовічної філософії (період патристики) характеризується поглибленим практичним вивченням ціннісних реалій людського життя в аспекті духовно-морального розвитку. Саме поняття «цінність» у святовітчизняних працях ще не зустрічається: використовується поняття «благо», що прийшло з античності й містить ціннісний аспект. Для вітчизняної традиційної культури притаманний акцент на моральність, пріоритет духовних цінностей над матеріальними. Категорії «блага» і «чесноти» перебували в тісному зв'язку з поняттям духовно-моральної дії як основного *ціннісного регулятора* духовного розвитку особистості. Надалі наукова філософія й психологія відійшли від святовітчизняних канонів щодо ціннісної норми морального розвитку людини. Сьогодні проблема впливу ціннісних факторів на процес особистісного становлення викликає особливий інтерес із боку представників християнської психології (С.О.Білорусова, Б.С.Братуся, Ф.Є.Василока, І.Я.Медведевої, Г.І.Онищенко, Т.О.Флоренської, Л.П.Шеховцової і інших), оскільки саме духовні цінності виступають основними детермінантами морального становлення особистості.

Найбільш актуально проблема формування ціннісної системи встає в юнацькому віці, оскільки цей вік є сензитивним щодо морального самовизначення особистості (Д.Б.Ельконин). Саме в юнацькому віці закладаються ті основи, на яких будуватиметься ціннісно-моральний стрижень особистості в її подальшому житті. Відповідно до культурно-історичної концепції Л.С.Виготського, філолофсько-психологічної теорії С.Л.Рубінштейна, основним джерелом формування ціннісно-сміслової сфери є культурно-історична спадщина: цінності, ідеали, критерії добра і зла. Процес морального становлення особистості оптимізується впливом культури, що втілює прагнення людей до вищих духовно-моральних ідеалів і формує ціннісний простір моральної свідомості. Сьогодні вітчизняна культура характеризується дифузністю ціннісних орієнтирів, відсутністю чітких ціннісних критеріїв і моральних зразків у суспільстві (І.Я.Медведева); гедоністично-прагматичною спрямованістю, індиферентністю щодо духовно-моральних аспектів буття (В.Франкл, Е.Фромм); наявністю деструктивного впливу реклами, що сприяє нав'язуванню нездорових стереотипів (алкоголізації, легалізації сексуальних девіацій) і закладає основи для формування факторів самознищувальної поведінки (В.Д.Менделевич). Значною небезпекою для психічного здоров'я сучасної молоді є експансія ряду західних цінностей (гедоністичних, прагматичних), які не є домінуючими в традиційній національній культурі (С.П.Тищенко). Таким чином, ситуація поліmodalності життєвих орієнтирів загострює проблему ціннісно-морального вибору особистості. У зв'язку з цим серед сучасної молоді спостерігаються масові прояви низького рівня моральної просвіти, несформованості ціннісно-сміслової і моральної сфер, що стимулює формування гедоністично-прагматичної спрямованості. Втрата ціннісних орієнтирів виступає причиною багатьох проблем психічного розвитку молоді, сприяє девіаціям морального становлення. Порушення традиційної ціннісної ієрархії викликає формування особистісних дисгармоній. Е.Фромм відзначає, що наслідком витіснення духовних цінностей прагматичними є нездатність особистості до побудови сутнісних взаємин, оскільки із прагматичної позиції інша людина сприймається як конкурент або засіб досягнення власної мети. Гедоністична спрямованість також є "глухим кутом розвитку особистості", оскільки гедонізм стає єдиним джерелом глибоких переживань індивіда, за яких він відчуває себе соціально повноцінним (В.О.Остроглазов).

Здоровий розвиток творчої особистості в юнацькому віці визначається наявністю духовної ціннісної спрямованості, що сприяє актуалізації вищої потреби в пошуках сенсу життя (Г.О.Балл, Б.С.Братусь, Ф.Є.Василюк, О.І.Кульчицька, С.Д.Максименко, Е.О.Помиткін, О.Є.Самойлов, Т.М.Титаренко, В.Франкл, Е.Фромм). Методологія психологічної допомоги особистості в цьому напрямі ґрунтовно висвітлюється в наукових працях О.Ф.Бондаренка, З.Г.Кісарчук, І.Я.Медведєвої, Г.І.Онищенко, В.Г.Панка, В.В.Рибалки, В.В.Синявського, Т.О.Флоренської, О.П.Хохліної, Л.П.Шеховцової та інших. Проте, слід зазначити, що питання розробки практичних методів сприяння моральному становленню шляхом свідомого прийняття вищих, зокрема, духовних цінностей з урахуванням закономірностей ціннісної детермінації морального розвитку в юнацькому віці до останнього часу розроблялись недостатньо. Тому, враховуючи актуальність проблеми впливу ціннісних факторів на процес морального становлення, ми обрали тему дослідження: "Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами: робота виконана відповідно до плану наукових досліджень Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України в зв'язку з розробкою теми НДР на 2000-2004 рр.: "Теоретико-методичні основи індивідуального та сімейного консультування та психотерапії" (РК № 0100U 000066).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України 31 січня 2005 р., протокол № 1, та узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні 22 лютого 2005 р., протокол № 2.

Об'єктом дослідження є моральне становлення особистості в юнацькому віці.

Предметом дослідження є ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці.

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці та розробці на цій основі методів ціннісно-морального психологічного консультування та групового тренінгу як форм психологічної допомоги молоді.

Концептуальна ідея дослідження: психологічними передумовами морального

становлення особистості в юнацькому віці виступають *усвідомлення, прийняття та актуалізація* духовних та інших буттєвих цінностей, що визначає конструктивність особистісного розвитку й забезпечує ціннісну детермінацію моральної поведінки.

Гіпотеза дослідження складається з припущень: а) моральне становлення особистості в юнацькому віці детермінується такими особливостями ціннісної системи, як наявність чіткої ціннісної ієрархії, домінування буттєвих, зокрема, духовних цінностей, підпорядкованість дефіцітарних цінностей моральним, узгодженість декларованих та реально діючих цінностей; б) психологічна допомога молоді може здійснюватись у процесі психологічного консультування шляхом осмислення наявної ціннісної системи та засвоєння буттєвих цінностей як детермінант розвитку моральної сфери людини.

Для перевірки гіпотези і реалізації мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз стану проблеми ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці у вітчизняній та зарубіжній науці, визначити понятійний апарат та методологічний підхід дослідження.
2. Визначити систему ціннісних детермінант морального розвитку, показників сформованості моральної сфери особистості в юнацькому віці, розробити модель та методичний інструментарій їх дослідження.
3. Дослідити структуру та зміст системи цінностей як чинників морального становлення особистості в юнацькому віці.
4. Встановити закономірності ціннісної детермінації морального становлення особистості.
5. Розробити та експериментально апробувати методіку індивідуального ціннісно-морального консультування та групового тренінгу; сформулювати методичні рекомендації щодо оптимізації морального становлення особистості в юнацькому віці з врахуванням закономірностей його ціннісної детермінації.

Теоретичною основою дослідження виступають філософсько-психологічна концепція розвитку особистості С.Л.Рубінштейна, теорія М.Й.Боришевського про ціннісну детермінацію особистісного становлення та ідеї О.М.Леонтьєва щодо аксіологізації психології.

Методологічну основу дослідження складають: принципи розвитку психіки

(Г.С.Костюк, С.Д.Максименко), детермінізму (В.Вундт, С.Л.Рубінштейн, О.М.Ткаченко), єдності психіки й діяльності (ціннісно-смислових регуляторів і поведінки) (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв); особистісний підхід (І.Д.Бех, К.К.Платонов, В.В.Рибалка), системно-структурний підхід (С.Д.Максименко, В.Д.Шадриков); культурологічний підхід (В.А.Роменець, Н.В.Чепелева), етичний аспект вітчизняної філософії (В.В.Зеньковський, В.А.Малахов, Л.С.Франк), що висвітлює проблему сенсу життя та призначення людини; положення екзистенційної (В.Франкл та ін.), гуманістичної (А.Маслоу, К.Роджерс, Е.Фромм) та християнської психології (Б.С.Братусь, Ф.Є.Василюк, Л.П.Шеховцова) про провідну роль духовних цінностей, ієрархію буттєвих і дефіцитарних потреб особистості; методологічні підходи у наданні психологічної допомоги (О.Ф.Бондаренко, З.Г.Кісарчук, Г.І.Онищенко, Т.О.Флоренська, О.П.Хохліна).

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, узагальнення, систематизація даних наукової літератури, за допомогою яких проведено теоретико-методологічне вивчення проблеми детермінаційного впливу ціннісної системи особистості на її моральне становлення; *емпіричні* – спостереження, анкетування, тестування, проєктивні, психосемантичні, репертуарні методи, констатувальний експеримент; *розвивальні* – формувальний психолого-педагогічний експеримент, психологічний тренінг, психологічне консультування. Обробка експериментальних даних здійснювалася за допомогою кореляційного та факторного аналізу.

Організація дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2000-2006 рр. у три етапи: *підготовчий* (2000-2002 рр.) – теоретичний аналіз наукової літератури, розробка програми та методичного інструментарію дослідження, *експериментальний* (2002-2003 рр.) – проведення пілотажного дослідження, констатувального та формувального експериментів та *заключний* (2004-2006) рр. – аналіз результатів експериментальних даних, оформлення дисертаційного дослідження.

Експериментальна база: загальноосвітній навчальний заклад №74 м. Києва, Київський коледж нерухомості, Київський державний університет харчових технологій. Експериментальною роботою було охоплено 166 осіб. Для апробації пакета методик було проведено пілотажне дослідження, в якому брало участь 68 студентів Київського

коледжу нерухомості. В основному емпіричному дослідженні брало участь 30 учнів 9-го класу та 68 студентів 4-го курсу Київського державного університету харчових технологій. З них у формувальному експерименті (тренінзі ціннісно-морального розвитку) брало участь 40 студентів.

Наукова новизна дослідження:

- вперше *визначено* ціннісно-особистісний підхід у дослідженні ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці;
- *уточнено* особливості ціннісної детермінації морального становлення особистості;
- *встановлено* закономірності впливу ціннісних детермінант на моральне становлення у юнацькому віці;
- *доведено* позитивний вплив традиційної моральності на розв’язання психологічних проблем сучасної молоді.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукових уявлень про структуру та зміст системи цінностей як детермінант розвитку моральної сфери особистості в юнацькому віці; в уточненні положень ціннісно-особистісного підходу в контексті дослідження ціннісної детермінації морального становлення особистості.

Практичне значення дослідження полягає в розробці системи психодіагностичної та корекційної роботи з юнацтвом. Ціннісно-моральне консультування та тренінг ціннісно-морального розвитку можуть бути застосованими в психологічних заходах з профілактики та корекції відхилень у моральному становленні сучасної молоді.

Результати дослідження впроваджено у навчально-виховному процесі Київського коледжу нерухомості (довідка № 251 від 31.10.05); в консультативній та тренінговій роботі на базі Солом’янського районного в м. Києві Центру соціальних служб для молоді (довідка № 701 від 21.10.05).

Особистий внесок автора полягає у теоретичному аналізі досліджуваної проблеми; визначенні ціннісних детермінант морального розвитку особистості та встановленні психологічних закономірностей їх впливу на моральну сферу; розробці принципів та методів ціннісно-морального консультування як напряму психологічної допомоги молоді.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечується методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень, використанням взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням дослідження, кількісним та якісним аналізом отриманих результатів, використанням методів математичної статистики.

Положення, що виносяться на захист.

1. Особливості ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці полягають у диференційованості та стійкості ціннісної структури, пріоритеті духовних цінностей над дефіцитарними, узгодженості декларованих та діючих цінностей.

2. Психологічну допомогу у моральному становленні особистості в юнацькому віці доцільно здійснювати в процесі ціннісно-морального консультування шляхом осмислення наявної ціннісної системи, засвоєння буттєвих цінностей та покладення їх в основу саморозвитку і моральної поведінки особистості.

Апробація результатів дослідження відбувалася у вигляді доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях: “Людина у світі духовної культури” (17-18 травня 2002 р., Київ); “Психологічна допомога сім’ї: досвід, проблеми, перспективи” (15-16 травня 2003 р., Київ); “Соціально-психологічні детермінанти особистісного становлення сучасної молоді” (1-3 жовтня 2003 р., Луганськ); V міжнародному тижні освіти в Україні “Освіта для дорослих та демократія” (17-24 вересня 2004 р., Київ); на звітній науковій конференції Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України “Теорія і практика професійної освіти в умовах європейської інтеграції” (13-14 березня 2006 р., Київ).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 7 наукових публікаціях, 5 з яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел з 260 робіт (з них 6 іноземних джерел), 5 додатків на 56 сторінках, вона містить 22 таблиці на 21 сторінках та 17 малюнків на 16 сторінках. Загальний обсяг дисертації 270 сторінок (199 сторінок - основний текст).

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Проблема морального розвитку й особистісного становлення є міждисциплінарною, оскільки охоплює окремі аспекти як психології й педагогіки, так і філософії, психіатрії, релігії.

Критерії норми особистісного розвитку в зазначених вище областях знань різні, оскільки кожна з них розглядає окремі аспекти особистісного розвитку й пов'язану із цим психологічну проблематику. Так, з точки зору психології, показником норми особистісного розвитку виступає здатність людини до самоактуалізації та життєтворчості, до побудови моральних відносин зі світом, а також до конструктивного вирішення проблем повсякденного життя. Релігія розглядає моральний розвиток як норму життя, а прояви аморальності – як показники девіантності особистісного розвитку. Предметом дослідження психіатрії є стани глибоких психічних страждань людини, що пов'язані з патогенним особистісним розвитком, який супроводжується дефектами моральної сфери. Усередині загальних областей гуманітарного знання також існують десятки підходів до вивчення критеріїв нормального розвитку особистості.

1.1 Аналіз філософських, педагогічних і психологічних досліджень проблеми ціннісної регуляції морального розвитку особистості

Розгляд проблеми ціннісної регуляції морального розвитку особистості почнемо з визначення взаємопов'язаних категорій «особистісний розвиток», «моральність», «моральне становлення», а також з теоретичного обґрунтування детермінуючого впливу буттєвих, зокрема, духовних цінностей у процесі морального становлення особистості.

Значний внесок у розвиток наукових подань про психологічні механізми особистісного розвитку внесли такі дослідники як Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн, Д.Б.Ельконин [9, 28, 55, 109, 11, 178, 241]. Характеристику психічного розвитку особистості дав Г.С.Костюк, який визначив *принцип розвитку*, відповідно до якого розвиток особистості являє собою безперервний процес кількісних та якісних змін людського індивіда протягом усього періоду онтогенезу [91]. Г.С.Костюк відзначає, що процес психічного розвитку

пов'язаний з фізіологічним розвитком, але детермінується соціальним фактором і відбувається шляхом ускладнення психічних структур особистості при переході від нижчих до вищих психічних рівнів [92]. О.М.Леонтьєв визначає розвиток особистості як становлення зв'язної системи особистісних сенсів, що відбувається в діяльності [100]. Відповідно до концепції «людинознавства» (Б.Г.Ананьєв), у процесі соціального формування людини складається її моральний досвід, а також комплекс цінностей і особистісних властивостей [9]. Заслугою Д.Б.Ельконіна в дослідженні проблеми особистісного розвитку є виділення вікових періодів, сензитивних до формування провідної діяльності й вікових новоутворів [241]. Л.І.Божович у рамках розгляду цілісної концепції розвитку особистості відзначає, що «вікові кризи – це результат депривації тих потреб, які виникають наприкінці кожного вікового періоду» [29, с. 62]. Відповідно до концепції Е.Еріксона, розвиток особистості відбувається шляхом послідовного проходження 8-ми стадій життєвого циклу з вирішенням певних психологічних завдань, характерних для відповідного вікового періоду [242]. Таким чином, розвиток особистості являє собою багатоетапний процес особистісних змін.

У психологічній науці широко використовуються поняття розвитку окремих психічних процесів (пам'яті, уваги тощо), а також фізичної, інтелектуальної, моральної, соціальної та інших форм розвитку як складових загального процесу формування особистості. Однак, чіткі критерії якісних змін, що характеризують інтегральний *вектор конструктивності* особистісного розвитку, на сьогоднішній день у психології відсутні. Показником *конструктивного* (здорового) розвитку, спрямованого на формування гармонійної особистості, є категорія «особистісний зріст» (К. Роджерс), критерії якого, на жаль, також досить розмиті [174]. Питанням розробки критеріїв норми загального особистісного розвитку значна увага приділяється у філософії та релігії (категорії екзистенції, реалізації сенсу життя й призначення людини, духовно-морального розвитку особистості як норми людського існування).

Філософське поняття «*становлення*» розуміється як категорія, що виражає спонтанну змінюваність явищ, їх безперервний перехід, перетворення в інші [192], що, на наш погляд, зближає його з поняттям «розвиток». У психології категорія «*становлення*» визначається по-різному, у зв'язку з її широким використанням при описанні психологічних феноменів, що супроводжують особистісний розвиток. В.В.Клименко

розглядає становлення особистості як вузловий пункт у процесі онтогенезу людини: «Становлення – це нестримний рух від чутливості до творчості» [87 с. 124], а розвиток виступає як «процес синтезу продуктів становлення й змін особистості в певному напрямку відповідно меті людини» [87, с. 127]. М.Й.Боришевський визначає особистісне становлення як «досягнення у своєму розвитку таких сутнісних характеристик, які забезпечують людині здатність бути самодостатнім, автономним від зовнішніх обставин, відповідальним за наслідки своєї діяльності, а також вміння самостійно визначати мету життя й мобілізувати внутрішні резерви для її досягнення» [38, с. 34].

Найцікавіше для застосування в рамках даного дисертаційного дослідження визначення категорії «становлення» у розумінні *відповідності цінності, ідеальній нормі* дає В.Даль: «ставановитись – значить рівнятися на певну цінність» [63, с. 311].

Проблемою морального становлення особистості займалися ряд дослідників (М.Й.Боришевський, Л.Кольберг, В.А.Малахов, Г.І.Онищенко, та інші), розглядаючи її, насамперед, в аспекті розвитку моральної свідомості людини [36, 152, 165, 249].

М.Й.Боришевський відзначає, що основою *моральності* виступають *ставлення до інших людей*, які пов'язані зі *спрямованістю* особистості та особливостями її самосвідомості: «Моральний вчинок обумовлений вольовою діяльністю особистості по подоланню внутрішнього опору, і відмовою від егоїстичних імпульсивних прагнень.» [38, с. 36-37]. Основою морального становлення, на його думку, виступає *моральна спрямованість* особистості, яка обумовлює формування гармонійних відносин людини зі світом [37]. В.А.Малахов визначає прагнення до добра як основну рушійну силу моральної *свідомості*, у структуру якої входять: моральні норми, моральні принципи, ціннісні орієнтації, почуття боргу, відповідальності, усвідомлення життя. До категорій, що характеризують моральну *самосвідомість* особистості відносяться честь, людська гідність, сором, покаєння й совість як інтегральний показник [112]. Важливим джерелом етичних цінностей і морального досвіду він вважає спадщину християнської культури.

Найбільш докладно концепція морального розвитку особистості розроблена у святовітчизняному вченні. У християнському розумінні категорія «*моральність*» є основою духовної свободи особистості й означає здатність людини до диференціації добра й зла, а також схильність волі до здійснення добра й відрази від зла [13, 72].

Першоосною формування моральності є *моральне почуття* (здатність до розрізнення добра й зла), яке визначає *моральну потребу* (притяжіння до добра й відразу від зла). Вона виражається (як багаторазово повторюване моральне почуття) у *моральному законі*, який спрямовує волю людини в русло добра [72]. Моральний закон загальний, так само як і всі фізичні закони, але до його виконання людина тільки запрошується на добровільних підставах. Невиконання морального закону не скасовує його, він постійно дає про себе знати через прояви *совісті*, виступаючи природним (внутрішнім) моральним законом особистості. Совість є суб'єктивною нормою моральності і залежно від свого стану має право нормувати поведінку людини, виконуючи функції самоусвідомлення й самоконтролю.

С.М.Зарін відзначає, що за умови належного морального розвитку особистість не може існувати лише в рамках споживання, її розвиток припускає самотворення, яке в етичному й творчому вимірах не знає меж [72]. Дане положення знаходить відгук у сучасних концепціях екзистенційної та гуманістичної психології (Е.Фромм, В.Франкл, А.Маслоу) [116, 210, 220].

М.Фаворов відзначає, що важливою умовою морального розвитку є увага до себе, спостереження за власними думками [201]. Це, на нашу думку, є основою розвитку ауторефлексії і самоконтролю. В моральному богослів'ї виділено такі складові моральної свідомості: *сором, совість, обов'язок, відповідальність* [12]. Порушення в структурі особистості обумовлені несформованістю моральної сфери [39].

Святовітчизняна аскетика розглядає в якості основного морального постулата принцип навчання *правильності* життя (у розумінні виховання *міри* задоволення потреб і формування духовно-моральної спрямованості шляхом засвоєння системи духовних і моральних цінностей). Формування моральних ставлень людини до Бога, до себе, до навколишніх лежить у фокусі святовітчизняного морального богослов'я. Високий рівень актуалізації духовних потреб (інтелектуальних, релігійних, моральних, естетичних) є *нормою життя* людини й критерієм її особистісної зрілості [11].

Досліджуючи спадщину святовітчизняної традиції, ми проаналізували та узагальнили її ціннісні засади. У результаті психологічного аналізу було встановлено, що в Православній традиції сформувалася й закріпилася наступна ієрархія цінностей:

- **духовно-моральні** цінності: віри, моральності, служіння Богові й ближньому, пошуку сенсу життя, спасіння душі, добродесного життя, любові. Вони займають визначальне місце, виконуючи функцію мотивації й формуючи духовно-моральну спрямованість особистості;
- **загальнолюдські** цінності: спілкування, родина, робота, побут. Їм приділяється другорядне, інструментальне значення: робота не заради особистої вигоди, а на благо ближніх і для прославлення Бога, патріархальна родина, заснована на добродесності;
- **матеріальні, прагматичні й гедоністичні** цінності. Вони виконують допоміжну функцію, обслуговуючи вищі рівні ціннісної ієрархії. Матеріальні блага використовуються не для самотішення, а для прояву любові й турботи про ближніх. Прагнення до влади, матеріальних і гедоністичних цінностей як до самоцілі (нагромадження багатства, тілесні задоволення), є свідченням гріховності людини, неблагопристойністю її життя.

Ціннісно-нормативну функцію виконує розглянута в моральному богослов'ї система чеснот. У православному вченні ретельно розроблено питання про співвідношення норми тих або інших потреб з їхнім фактичним задоволенням. Основними критеріями морального становлення виступають принципи *ієрархічності* й *помірності*. Задоволення потреб понад необхідну міру розцінюється як непомірність). Спираючись на вказані принципи, пізніше К.Д.Ушинський, підкреслював, що головним завданням педагогіки є правильне виховання потреб дитини [199].

Святовітчизняна традиція також ретельно розробила вчення про *пристрасті* (афективні мотиви) як основні фактори, що гальмують моральний розвиток особистості [13]. Непідвласні вольовий саморегуляції, афективні мотиви (пристрасті) є причиною нездатності людини до побудови моральних відносин з навколишніми. Вони засліплюють людину, спотворюють її судження. Стосовно пристрастей люди можуть перебувати в трьох станах: «одні цілком служать їм і не думаючи позбавлятися їх; інші борються з пристрастями, але захоплюються ними; треті викоринили або викоринюють у собі пристрасті, переборюючи їх» [155, с. 142]. Тобто, наявність афектогенних мотивів особистості сприяє несформованості моральної саморегуляції й моральному становленню в цілому.

Тобто, мова йде про *свідому* боротьбу людини зі своєю моральною недосконалістю, і саме ця боротьба детермінує моральний розвиток особистості. С.Л.Франк відзначає, що «жодна жива людина *не володіє* тим строгим, чистим і безпомилковим вищим розумом, який повинен ставити над нами непорушний моральний закон» [209, с. 147]. М.Г.Гальченко також відзначає: «У ХХ столітті стало очевидно, що людина – не гармонійна й добра істота, як думали гуманісти, а глибоко суперечлива й хвора», тому виникає необхідність *свідомої, довільної моральної роботи* над собою [56, с. 127]. В.А.Малахов також говорить про *свідоме* підвищення рівня моральності [69, с. 95]. На його думку, «якщо людина не протистоїть своїм нижчим схильностям, то вона або фізично чи психічно не здатна їм протистояти, або вона свідомо чи несвідомо потурає своїм слабостям, самостверджується в них» [112, с. 98].

Ряд дослідників відзначають, що *самовиховання* моральних якостей (альтруїзму, відповідальності, жертвності й ін.) є психологічним механізмом морального розвитку особистості [49]. Зокрема, Ф.Є.Василюк вважає, що для досягнення свободи й творчості особистість повинна мати здатність до *жертвності* своїми інтересами [48]. А.Ф.Лазурський відзначає, що *альтруїзм*, як прояв духовно-моральної якості, є показником гармонії між особистістю й середовищем, а психологічне здоров'я людини забезпечується за допомогою ідеалу безкорисливого відношення до оточуючих [96].

Таким чином, моральний розвиток особистості спирається на *свідоме* прагнення людини до морального ідеалу, за допомогою довільної боротьби із внутрішньою недосконалістю шляхом виховання в собі моральних чеснот.

Вивчення психологічного явища *ціннісної детермінації* морального становлення особистості в нашому дослідженні ми вбачаємо у встановленні причинно-наслідкових зв'язків між особливостями ціннісної системи особистості й ступенем сформованості її моральної сфери.

При дослідженні цієї проблеми фокус уваги має бути спрямований на розгляд таких питань: які цінності й особливості ціннісної системи є причинами, що визначають розвиток моральної сфери; за яких внутрішніх (психологічних) умов відбувається вибір ціннісної спрямованості особистості; чому людина обирає ті або інші цінності. Тобто, сполучення особливостей ціннісної системи з особистісними рисами виступають в якості психологічних умов, які визначають характер морального становлення особистості.

Далі розглянемо теорії *розвитку* моральної свідомості в концепціях вітчизняних і зарубіжних психологів і простежимо етапність її становлення.

Відповідно до культурно-історичної концепції (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв), моральне становлення особистості має певні стадії й обумовлено розвитком моральної свідомості шляхом засвоєння морально-етичних цінностей культури [54, 55, 100].

Ряд авторів (Л.І.Мнацаканян, Л.І.Рувинський, І.І.Чеснокова та інші), котрі досліджували формування моральної самосвідомості особистості в процесі її соціалізації, відзначають, що процес засвоєння суспільних норм і моральних цінностей культури проходить послідовно через три етапи, які відповідають рівням розвитку самосвідомості: *когнітивний, емоційно-оцінювальний і поведінковий* (психорегуляційний) [230]. На думку І.І.Чеснокової, на когнітивному етапі відбувається усвідомлення значимості для особистості ціннісно-моральних категорій (людина починає розуміти, усвідомлювати важливість тих або інших суспільних норм і цінностей). Цей рівень засвоєння ми назвемо «рівень декларації», оскільки на ньому відбувається лише усвідомлення й декларування особистістю певних цінностей без вироблення навичок їхньої реалізації у своєму житті. Емоційно-оцінювальний рівень (рівень переконань) характеризується формуванням моральних переконань і емоційно-ціннісних відносин людини до дійсності. На даному рівні усвідомлені й прийняті особистістю цінності починають виступати як критерії оцінки себе й навколишніх явищ. На поведінковому рівні (рівень реально діючих цінностей) прийняті людиною суспільні цінності стають надбанням особистості й починають виконувати ціннісно-регуляційну функцію: конкретні акти моральної поведінки, особистий досвід досягнення моральної мети.

Зріла особистість поводить ся у відповідності зі своїми декларованими переконаннями. Таким чином, суспільна цінність проходить складний шлях засвоєння особистістю, доки не стане енергетично значимим мотивом, а згодом й особистісною цінністю, яка виконує вищу детерміаційну функцію психорегуляції. Невідповідність змісту цінностей на трьох рівнях, свідчить про недостатню сформованість ціннісної системи особистості.

З.К.Столиця розглядає три рівні розвитку моральної свідомості: *моральність егоїзму* (проявляється у здійсненні зовні моральних вчинків на основі корисливих,

егоїстичних мотивів: страху, необхідності, задоволення й ін.); *моральність симпатії* (моральні дії за мотивами жалю, співпереживання, привабливості); і *вища моральність* (ціль якої – загальне благо, досягнення почуття відповідальності й свободи. Вона проявляється у свідомій моральній діяльності людини) [196].

Л.Кольберг, аналізуючи моральні судження школярів, також виділяє три рівні розвитку моральної свідомості: *передконвенціональний* рівень – характеризується спрямованістю індивіда на зовнішні впливи (увага фокусується на заохоченні або покаранні); *конвенціональний* рівень – спрямованість на відношення з боку навколишніх (особливе значення надається правилам, соціальним нормам, умовностям); і *принциповий* – вищий рівень розвитку моральної свідомості, на якому людина прагне до вищих духовно-моральних цінностей (принципи справедливості, святості людського життя мають більшу вагу, ніж соціальні норми) [249]. Л.Кольберг відзначає, що для юнацького віку характерний перехід від конвенціонального рівня мислення до принципового, що обумовлено актуальністю морального самовизначення особистості.

Ми бачимо, що в змістовному аспекті рівні розвитку моральної свідомості, виділені І.І.Чесноковою, З.К.Столицею й Л.Кольбергом, фактично ідентичні.

А.Гармаєв описує етапи морального розвитку особистості, прив'язуючи їх до вікової періодизації [58]. Він відзначає, що моральний розвиток дитини починається в дитинстві з неусвідомленого сприйняття внутрішнього образу дій (оцінок, переваг) і зовнішньої поведінки оточуючих людей. У підлітково-юнацький період (з 12 до 24 років) відбувається актуалізація в поведінці відбитих моральних цінностей, своєрідна “апробація” форм моральної поведінки. А.Гармаєв підкреслює ціннісну детермінацію несвідомого сприйняття: те, що в житті оточуючих людей є *особливо значимим*, запам'ятовується дитиною найміцніше. У число сприйнятих явищ входять відносини до людей, здатність до праці, сенси дорослого життя. Він приводить опис механізму формування невротичного феномена розбіжності декларованих і діючих цінностей [58, с. 203]. Деструктивний (патогенний) розвиток особистості прогресує під впливом «психопатичного кола» деструктивних сімейних відносин [59].

Таким чином, засвоєння моральних цінностей проявляється в оволодінні законами моралі (знання про моральні норми), формуванні в людини моральних ставлень до

дійсності, здатності до розрізнення добра і зла, прагненні до добра, укоріненні добродішних навичок, здатності до морального вибору й моральних вчинків, розвитку моральних якостей особистості. Це і є, по суті, етапи морального становлення, які відповідають рівням засвоєння моральних цінностей (когнітивному, емоційно-оцінному й поведінковому).

Поширюючи принцип єдності психіки й діяльності (О.М.Леонтьєв) на сферу досліджуваної проблематики, можна говорити про *єдність ціннісних регуляторів і поведінки* людини. Здатність до здійснення морального вибору, до моральних вчинків і активного протистояння злу, наявність моральних якостей особистості як стійких (багаторазово реалізованих у життєдіяльності) моральних тенденцій виступають показниками актуалізації в поведінці моральних цінностей. Отже, засвоєння та актуалізація моральних цінностей виконують детермінуючу функцію у процесі морального розвитку людини.

Узагальнюючи сказане, визначимо *моральне становлення* як процес духовного зростання особистості, що відбувається завдяки засвоєнню духовно-моральних цінностей з культурно-суспільного й духовно-особистісного досвіду. Успішне моральне становлення сприяє формуванню гармонійної структури особистості та її моральних ставлень до світу. Іншими словами, категорія «моральне становлення» несе в собі позитивний зміст, будучи одночасно процесом і результатом конструктивного (здорового) особистісного розвитку й визначається ступенем сформованості моральної сфери людини.

При порушенні процесу морального становлення відбувається формування особистісних дисгармоній, тобто, відбувається *деструктивний* (патогенний) розвиток особистості, який супроводжується дефектами моральної сфери. Спираючись на термінологію сучасної психіатрії (МКБ-10), «патогенний розвиток особистості» можна співвіднести з категорією «загальний розлад розвитку», який визначається як «якісні порушення в соціальних взаємодіях і стереотипах спілкування, що проявляються при функціонуванні індивідуума в будь-якій ситуації» [99, с. 116].

Патогенний розвиток особистості тісно пов'язаний з категорією «страждання». Психологічною передумовою патогенного розвитку є вроджена або придбана

особистісна дисгармонія – психопатія, що характеризується наявністю виражених дефектів моральної сфери. У вітчизняній психіатрії класичний опис основних форм психопатій, як особистісних дисгармоній дав П.Б.Ганнушкін [57]. Він наводить опис «антисоціальних психопатів», «патологічних брехунів» тощо. О.В.Кебріков, розвиваючи ідею П.Б.Ганнушкіна, вводить поняття «патохарактерологічний розвиток» [82]. А.Є.Лічко говорить про патохарактерологічний розвиток, який відбувається на базі акцентуованого характеру [106]. В.В.Рибалка розглядає дисгармонії особистості одночасно як фактор гальмування особистісного розвитку і як стимул самовдосконалення, самотворчості старшокласників [184, 185]. О.О.Фільц відзначає, що процес протікання патогенного розвитку можливий у двох варіантах: невротичного й психотичного розвитку й має наступні рівні патогенних змін особистості: акцентуація, невроз, психосоматичне захворювання, психопатія, межовий розлад і психоз [204].

Варто відзначити, що психологічні механізми як конструктивного, так і деструктивного особистісного розвитку сьогодні вивчені недостатньо, хоча відзначається значне підвищення інтересу до проблеми психічного здоров'я особистості.

Форми деструктивного (патогенного) розвитку особистості мають тісний зв'язок з наявністю дефектів моральної сфери людини.

Описана К.Шнайдером типологія психопатій наочно ілюструє роль моральної недосконалості в патогенному розвитку особистості [238]. На думку В.В.Гульдана, основою психопатичного розвитку служить перекручування ієрархії мотивів особистості, обумовлене порушенням зв'язку між оцінкою ситуації, свідомо прийнятим наміром і можливістю реалізації потреби [169]. При цьому потреби, які набувають характер потягів, переростають в афектогенні ситуаційно-імпульсивні мотиви. Стаючи мотивами психопатичної самоактуалізації, вони ведуть до особистісної дисгармонії (дане положення перегукується зі святовітчизняним вченням про пристрасті).

В.М.Мясищев стверджує, що *невроз є хворобою розвитку особистості*, в основі якого лежать перекручені соціальні установки та порушені взаєностосунки з оточуючими [136, 137].

Психосоматичним захворюванням є соматичне страждання, у патогенезі якого центральна роль належить психологічним факторам. Ф.Александр вважає, що певний

внутрішній конфлікт тягне зміни вегетативної нервової системи й специфічні поразки органів [7]. В.Д.Менделевич виділяє наступні психологічні характеристики особистості, схильної до психосоматичних захворювань: нетерпимість відносно психологічного дискомфорту, слабкий самоконтроль, імпульсивність, низький рівень розвитку емпатії й морально-етичних норм, що свідчить про порушення ціннісно-моральної регуляції. [124].

Межовий розлад (borderline-синдром) «по'єднує ознаки невротичних, короточасних психотичних та особистісних розладів» [204, с. 1]. Характерною рисою особистості при межовому розладі є «стабільна нестабільність» - мінливість як у зовнішніх проявах, так і у внутрішніх переживаннях, нездатність до тривалих стабільних відносин.

Психоз являє собою глибокий розлад психіки, що проявляється в неадекватності сприйняття світу, патологічній зміні поведінки й ставлення людини до дійсності [65]. Д.Є.Мелехов відзначає, що при психічному захворюванні особистість проходить ряд щаблів (рівнів) - від дисгармонії, декоординації її структурних частин до їхнього розпаду, дезінтеграції, деградації [123, с. 30]. Іншими словами, невроз характеризується наявністю порушень у структурі особистості, а психоз – її частковим або повним розпадом.

Таким чином, при всіх формах деструктивного (патогенного) розвитку має місце дисгармонічність структури особистості, що проявляється в дефектах моральної сфери.

Виходячи зі сказаного, ми робимо висновок, що важливим фактором формування особистісних дисгармоній виступає *несформованість моральної сфери*, яка проявляється в нечутливості людини до моральності, несформованості моральних ставлень, морально-вольової саморегуляції, нездатності до відповідальності, до здійснення морального вибору, до прояву вищих духовних почуттів – турботи про навколишніх, що є передумовою порушення відносин людини зі світом. Деструктивний розвиток, пов'язаний з девіаціями моральної сфери, супроводжується психічними стражданнями як самого індивіда так і його найближчого оточення (внаслідок спотвореності взаємин).

Проблема зв'язку патогенного особистісного розвитку з девіаціями моральної сфери піддається глибокому осмисленню сучасними представниками медичної психології. Адріан ван Каам говорить що обсесії (патогенні прояви) виникають тільки на тлі аморальності, основною ознакою якої є зверхнє ставлення до інших, гордість [251]. За

даними клінічних досліджень В.Оутса виявлена кореляція між гордістю в духовній сфері та захворюваністю шизофренією [252]. Про роздвоєність, яка характерна як для шизофренії так і взагалі для бездуховного стану людини писав апостол Павло: «Якщо роблю те, чого не хочу: уже не я роблю, але живучий у мені гріх» [26, Рим. 7: 15-20]. Адріан ван Каам відзначає, що при обсесях особистість стає необов'язковою, несправедливою, немилосердною, неповажною до інших людей, нетолерантною відносно поглядів інших, нечутливою до вищих цінностей, духовність стає предметом злого висміювання. Тобто, мова йде про повну духовно-моральну ущербність людини. Передумовою деструктивного розвитку особистості є відсутність мотивації морального вдосконалювання, прагнення до духовно-морального життя [76].

Про зв'язок патогенного розвитку особистості з порушеннями моральної сфери пише представник сучасної психіатрії О.М.Морозов, говорячи про феномен «*морального ателіоза*». Ґрунтуючись на клінічному досвіді вивчення механізмів патогенного особистісного розвитку, він дійшов висновку, що аморальність – це «артефакт природи, ознака порушення природного біопсихосоціального розвитку людини, де моральний дефект є основним патологічним проявом» [129, с. 134-135]. Дослідження, проведені О.М.Морозовим показали, що дефекту моральної сфери – *моральному ателіозу*, який він розуміє як моральну ущербність (ателіоз (грець.) – незавершеність), яка проявляється у відсутності совісті, сорому – відповідає вроджена або придбана неповноцінність головного мозку. О.М.Морозов відзначає, що моральний ателіоз – стійка моральна патологія проявляється на психологічному рівні у вигляді наступних феноменів. «*Ателіоз емоцій*» сприяє формуванню егоцентризму, при якому поведінку людини визначають невмотивоване почуття суперництва й бажання самоствердження. «*Ателіоз волі*» проявляється у нездатності до тривалої зосередженої корисної праці, перевазі гедоністичної мотивації, у спотвореності потягів, девіаціях сексуальної поведінки, у підвищенні асоціальної активності (плітки, інтриги). «*Ателіоз мислення*» являє собою сурогат інтелекту у сполученні з поверхневістю розуму, несамокритичністю й хитрістю, що презентують себе у нещирості, маніпулятивності. О.М.Морозов відзначає, що «відхилення соціальної орієнтації при моральному ателіозі характеризується інфільтрацією всього психічного ладу особистості егоїстичними установками, які

зорієнтовані на задоволення інфантильно-гедоністичних потреб» [129, с.138].

Таким чином, несформованість моральної сфери свідчить про патогенні особистісні розлади. Л.Карпмен запропонував замінити термін «психопатія» на «анетопатія» (патологічна відсутність морального почуття), а його послідовник Р.Міллер висунув диференційно-діагностичну ознаку між неврозом і психопатією за моральним критерієм: «якщо у хворого є совість і почуття провини, то це невроз, у психопата немає совісті й почуття провини» [157, с. 36].

Дані науково-психологічних досліджень також підтверджують, що дефекти моральної сфери (егоїзм, гедонізм, прагматизм, безвідповідальність тощо) є факторами деструктивного розвитку особистості. Так невротичний розвиток, на думку Б.С.Братуся, пов'язаний з егоїстичною орієнтацією індивіда, у той час як духовно-моральна орієнтація є шляхом морального розвитку й показником особистісного здоров'я [42]. Я.Рейковський також відзначає, що сприятливим ґрунтом для виникнення психосоматичних захворювань є домінування егоїстичної й прагматичної спрямованості особистості [172]. В.Невярович, називаючи неврастенію «егоїстичним неврозом», бачить причину неврозів у «кризі безвір'я, у втраті людством духовного фундаменту та сенсу життя» [140, с. 136].

Підсумком сказаного вище буде висновок, що особистісний розвиток має вектор спрямованості: конструктивний і деструктивний. Духовно-моральні цінності виконують детермінуючу функцію у моральному становленні особистості, визначають ступінь розвитку моральної сфери людини. Слід зазначити, що ціннісно-смілова й моральна сфери взаємодетермінують одна одну (з одного боку, без ціннісного ядра не може формуватися моральна сфера, а з іншого боку – моральність є змістовою характеристикою ціннісно-смілової сфери людини й визначає конструктивність її психічного розвитку. Несформованість моральної сфери є чинником деструктивного розвитку особистості, оскільки обумовлює спотворення її структури й відносин з іншими.

Далі наведений аналіз філософських і психолого-педагогічних досліджень проблеми ціннісної регуляції морального розвитку особистості.

Сьогодні наукове поняття цінності не знайшло однозначного визначення, у зв'язку із чим, у психологічних дослідженнях відзначена тенденція вивчення цінностей через більш досліджені феномени: потреби, мотиви, переконання, ставлення, спрямованість,

сенси.

Аналіз проблеми ціннісної регуляції морального розвитку особистості приводиться в наступному порядку: концепції зарубіжних авторів, погляди представників російської філософії й сучасні підходи вітчизняної психології.

З І.Канта, що ввів у філософію поняття цінності, починається інтенсивне вивчення аксіологічної проблематики. І.Кант розмежував і протиставив сферу моральності та необхідності. Цінність він розглядає як імператив, звернений до вольових основ в людині: цінність людського існування виявляється у свободі її морального вибору [80]. Неокантианець Г.Ріккерт провів чітко розмежування між поняттями *цінностей*, *благ* і суб'єктивних *оцінок* – у цінностях підкреслена *значимість*, у благах ця значимість розчинена в об'єктах, а в актах оцінки вона підкорена волі реальних суб'єктів [173, с. 22-25].

В.Дільтей та Е.Шпрангер ставлять головним завданням розуміння психічного життя людини шляхом співвіднесення її внутрішніх смислових утворень із світом культурно-історичних цінностей. Е.Шпрангером запропонована феноменологічна типологія ціннісних орієнтацій особистості. При цьому цінність виявляється основною характеристикою людини, за допомогою якої вона пізнає світ [227, 239]. Е.Шпрангер виділяє шість типів “розуміння життя” за принципом домінуючої життєвої цінності: *теоретичний* тип, головна орієнтація якого складається в теоретичному осмисленні світу й установленні його закономірностей; *економічний* - пошук *користі* в пізнанні; *естетичний* – пізнання світу через самовираження в естетичній формі; *соціальний* – бажання знайти себе в іншому, життя заради любові до людей; *політичний* – прагнення до духовної *влади* над іншими; *релігійний* – орієнтація на пошук вищого *сенсу* життя. На дану типологію цінностей ми будемо спиратися при дослідженні ціннісної спрямованості особистості.

Представник функціоналізму У.Джемс, хоча й не ставить окремого завдання розгляду явищ ціннісної регуляції, однак, звертаючись до опису структури особистості, торкається й ціннісного аспекту. Особистість підрозділяється У.Джемсом на пізнавальний елемент (чисте «я») і пізнаваний елемент (емпіричне «я»), причому в останній входять: матеріальне «я» (тіло з його потребами й інстинктами, одяг, житло);

соціальне «я» (відносини із соціумом, визнання, любов); духовне «я» (інтелектуальні, моральні, естетичні, релігійні прагнення) [64]. Як бачимо, ціннісно-етичний вимір належить до вищих (соціального й духовного) рівнів емпіричної особистості.

У персонології В.Штерна особлива увага приділяється системі цінностей, що постають як *цїлі*, які сприяють саморозвитку особистості й протистоять зовнішнім ідеалам, представленим у культурі. В.Штерн відзначає, що саме ця система цілей надає сенсу життєвої активності людини [228]. Світом особистості стає лише та область дійсності, на яку спрямоване внутрішнє прагнення людини, тобто те, що зачіпає ціннісно-смыслову сферу. Ціннісний конфлікт особистості, з погляду В.Штерна, вирішується шляхом інтроцепції (перетворення чужих цілей у власні). Протиріччя між двома установками на різні цілі переборюється утворенням третьої цільової настанови, яка підкоряє собі обидві перші. Свідомість актуалізується саме у зв'язку з подібними конфліктними ситуаціями: свідомі ціннісні психічні явища зв'язуються в єдине осмислене ціле – *ціннісно-смыслову сферу* особистості. Несвідома спрямованість людини до мети стає смыслоутворюючим компонентом для свідомої активності. Виходячи із цього, ми думаємо, що одним із критеріїв зрілої ціннісної регуляції є ступінь усвідомленості смыслоутворюючих мотивів.

Основою психоаналізу З.Фрейда є структурно-ієрархічна модель особистості: Ід - Его - Супер-его. Функцію свідомої регуляції поведінки виконує Супер-его, що включає моральні норми, традиційні цінності й ідеали суспільства, у розріз із якими йде лібідозна мотивація особистості [215, 216, 217]. Антагонізм між несвідомою гедоністичною установкою й моральними нормативами Супер-его, на наш погляд, свідчить про те, що інтеріоризовані соціальні норми не увійшли в систему особистісних цінностей, не стали зрілими переконаннями людини, а тому замість виконання психорегуляційної функції створюють джерело афективної напруги. У цьому випадку мова йде про недостатню сформованість моральної сфери: порушення ціннісно-моральної регуляції обумовлено односторонньою дією інтроектів - зовнішніх моральних норм, які ще не стали внутрішнім надбанням особистості. Отже, аналіз теорії З.Фрейда показує, що психологічним механізмом, що перешкоджає моральному розвитку особистості, виступає недостатній розвиток моральної сфери (незасвоєння моральних цінностей до рівня переконань).

Аналітична психологія К.Г.Юнга вважає джерелом походження цінностей колективне несвідоме. К.Г.Юнг підкреслює той факт, що цінність - є смислове утворення, яке діє як на свідомому, так і несвідомому рівнях [8, 245]. Розвиваючи ідею К.Г.Юнга, можна зробити висновок про те, що якась значимість стає особистісною цінністю лише в процесі індивідуації (шляхом усвідомлення й переживання). К.Г.Юнг звертає увагу на потужні психічні впливи, що лежать в основі духовно-релігійної установки, і одним з факторів морального розвитку особистості вважає задоволеність «релігійних запитів душі» [244 с. 82].

Психосинтез Р.Ассаджолі вважає джерелом походження цінностей особистості не колективне несвідоме, а «Вище Я», яке є носієм вищих форм інтуїції й натхнення [16]. Таким чином, можна припустити, що ціннісно-смилова сфера є результатом свідомої обробки людиною несвідомого досвіду (особистісного й колективного); орієнтація лише на зовнішні соціальні цінності й норми без опори на внутрішній духовний і релігійний досвід перешкоджає особистісному розвитку.

Індивідуальна психологія А.Адлера також порушує питання впливу ціннісних факторів на моральний розвиток особистості. А.Адлер розглядає в якості основної людської цінності *соціальний інтерес*, ступінь виразності якого лежить в основі поведінкових установок [4]. Говорячи про стиль життя людини, він приводить класифікацію особистісних установок, обумовлених домінуванням певних ціннісних утворень. А.Адлер виділяє наступні фактори патогенного (невротичного) розвитку: наявність помилкових цілей, аморальних установок; зверх-цінності самоствердження з наступною їй фрустрацією [2]. Аналіз адлеровського підходу дозволяє виділити такі ціннісні регулятори морального розвитку особистості: соціальна ціннісна спрямованість, відсутність зверх-цінності самоствердження й фрустрації реалізації цінностей.

К.Хорні стверджує, що вирішальним фактором гармонійного формування особистості є реалізація потреби в безпеці. При депривації даної потреби, психологічною компенсацією виступають невротичні риси характеру. К.Хорні виділяє типи невротичних потреб: у любові й схваленні, у владі, експлуатації, у суспільному визнанні, у честолюбстві, у самодостатності й незалежності, у бездоганності тощо [224]. Аналіз представленого комплексу невротичних потреб дає можливість припустити, що всі вони

обумовлені дефектами моральної сфери й пов'язані з домінуванням мотивації самоствердження.

Е.Фромм відзначає, що основою психологічного неблагополуччя особистості виступає конфлікт між потребами у свободі й безпеці [218]. Він описує 5 типів соціального характеру, в основі якого лежить відповідна цінність: рецептивний (отримуючий), експлуататорський, стяжательський, ринковий і плідний (люблячий, творчий). Е.Фромм вважає, що «людині властива екзистенційна потреба в ціннісних орієнтаціях як системі координат», що людина має потребу в релігії як основі всіх своїх цінностей [221, с. 200]. При цьому він підкреслює, що вся європейсько-американська культура є язичницькою, незважаючи на фасад християнізації, оскільки цінності, які вона несе в собі - завоювання, руйнування, влада – є атрибутами язичництва [219]. Як вищу гуманістичну цінність Е.Фромм визнає любовь [220]. Таким чином, можна говорити про моральний вимір ціннісної ієрархії, що забезпечує конструктивність особистісного розвитку.

Представники необіхевіоризму (Е.Толмен, К.Халл та ін.) не розглядають окремо категорію «цінностей», але приділяють особливу увагу вивченню сукупності пізнавальних і спонукальних факторів, що діють між стимулом і відповідною поведінкою. Розвиток особистості, на їхню думку, відбувається в процесі диференціації й ієрархізації спонукань людини [226]. Автор теорії соціального навчання Дж. Роттер підкреслює значення мотиваційних і когнітивних факторів. Він розглядає поведінковий потенціал особистості як функцію від очікування і цінності підкріплення, яка заснована на досвіді й пов'язана з мотивацією людини. Поряд із цінністю підкріплення Дж. Роттер розглядає поняття цінностей потреби, рефлексу, навчання. Таким чином, поняття «цінностей» у теорії Дж. Роттера пов'язане з категоріями «важливості», «переваги» і базується на результатах попереднього *досвіду*. Іншими словами, цінність формується особистістю самостійно в процесі когнітивного осмислення досвіду життєвих ситуацій.

Когнітивна психологія розглядає цінності як елементи когнітивних структур, функціонування яких детермінує протікання процесів смислоутворення. Дж. Келлі розглядає особистість як систему взаємозалежних конструктів – когнітивних узагальнень попереднього досвіду – на основі яких особистість пізнає світ, інтерпретує й антиципує

події [83]. Всі конструкти біполярні й дихотомічні: на протилежних полюсах кожного конструкта знаходяться особистісні цінності. Конструкт не засвоюється ззовні, а будується самою людиною, він організує й регулює поведінку, реконструює систему взаємин, конструює «образ Я». Система конструктів має складну ієрархічну структуру. Когнітивна складність системи конструктів обумовлює здатність особистості до аналізу й адекватного оцінювання об'єктів і подій. За даними досліджень Дж. Келлі, *правильна* організація системи особистісних конструктів стимулює особистісний ріст.

Спираючись на теорію особистісних конструктів, можна припустити, що ієрархічна система особистісних цінностей регулює й координує всі психічні процеси. Цю тезу підтримують й інші представники когнітивного напрямку в психології, зокрема, А.Елліс і А.Бек, говорячи про когніції, які структурують і регулюють компоненти емоційних і мотиваційних процесів [170]. Незважаючи на те, що ці автори не використовують поняття «цінності», а визначають когніції як систему переконань особистості, неважко зрозуміти, що мова йде про феномени ціннісно-сислової сфери. Когніції, на їхню думку, поділяються на *дискриптивні* (описові) і *оцінні*, а за ступенем адекватності – на реалістичні й нереалістичні (які містять помилки в когнітивних висновках). Таким чином, можна припустити, що когнітивні перекручування обумовлені порушеннями в структурі ціннісної ієрархії особистості. Ми припускаємо, що такими порушеннями є *суперечливість змісту* ціннісної структури: конфронтація взаємовиключних ціннісних пріоритетів (наприклад, прагматичних і моральних (Е.Фромм), гедоністичних і духовних цінностей (В.Франкл), цінностей безпеки й творчості (А.Маслоу)). Перекручування когніцій - причина неадекватних емоційних реакцій. Когніції, які покликані виконувати регулюючу функцію, не забезпечують адекватної регуляції поведінки, що веде до психологічної дезадаптації особистості.

Найбільш детально структуру когнітивної системи розглядає Н.Фезер. Він розділяє когнітивні структури на *абстрактні* – організовані й відносно стабільні утворення й *сприймаючі* – що стосуються тільки наявної ситуації [250]. Аналогічна класифікація зустрічається й у вітчизняного дослідника диспозицій особистості В.О.Ядова, який використовує іншу термінологію, називаючи абстрактні структури рівнем *ціннісних орієнтацій*, а сприймаючі – рівнем *ситуативних установок* і вводить між ними проміжний рівень *соціальних установок* [186]. Абстрактні структури є

високоорганізованим результатом соціального досвіду й виконують нормативну функцію. Вони складаються із внутрішньо погодженої системи цінностей і принципів і характеризують ступінь когнітивної складності. Н.Фезер відзначає, що особи з когнітивно складною структурою більш толерантні до фрустрацій. Прийняття відповідальності за успіх або невдачу відповідає збалансованим абстрактним структурам (тобто, зовнішній локус контролю може свідчити про неузгодженість ціннісної системи особистості).

Сприймаючі структури (ситуативні установки) більш гнучкі й лабільні, ніж абстрактні, вони організують актуальну інформацію в кожній конкретній ситуації. Відповідно до даної моделі, кожний з її рівнів має певне число системоутворюючих компонентів (понять, цінностей, принципів) і два типи зв'язків між ними: *об'єктивно-оцінні* (оцінка відстані, подібності, приналежності) і *морально-оцінні* (моральна оцінка в категоріях «гарний - поганий», тобто, етична основа ставлень особистості). Позитивний морально-оцінний зв'язок виражає позитивну оцінку, а негативний – незгоду, протест. Л.Фестінгер підкреслює, що модальність емоційного переживання визначається тим, як оцінюється ситуація: позитивна емоція виникає при підтвердженні очікувань, а негативна – при розходженні очікуваних і реальних результатів [203]. Таким чином, особистість розглядається як активний оброблювач інформації на основі моральних критеріїв.

Отже, факторами порушень у когнітивній сфері з точки зору її ціннісної детермінації є неусвідомленість, суперечливість ціннісної структури особистості, відсутність чіткої ієрархії цінностей, що перешкоджає інтеграції особистісного досвіду.

М.Рокич розглядає ціннісні орієнтації як засвоєні соціальні цінності, що утворюють соціальні установки, переконання [253]. Він розділяє цінності на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінності-засоби).

Гештальтпсихологія (К.Левин, М.Вертгеймер, Ф.С.Перлз) джерелом особистісних цінностей вважають усвідомлені актуалізовані потреби людини [97, 168]. У гештальттерапії особлива увага приділяється процесу усвідомлення й реалізації своїх потреб (перехід їх у категорію цінностей). Відмова від власних цінностей веде до порушення процесу саморегуляції організму. Присутність у свідомості соціальних ціннісних інтродуктів, не прийнятих до рівня особистісних цінностей, свідчить про незрілість ціннісної системи, що перешкоджає ціннісній регуляції. Таким чином,

усвідомленість власних цінностей є одним із критеріїв зрілості ціннісної саморегуляції особистості. Метою гештальттерапії є усвідомлення особистістю власних цінностей і прийняття відповідальності за реалізацію своїх потреб.

Однією із провідних категорій у вивченні ціннісно-сміслових феноменів є поняття *мотивації* як спонукання, що викликає активність людини й визначає її *спрямованість*. У різних теоріях виділяють в якості факторів особистісної спрямованості різні базові динамічні тенденції: потреби, мотиви, диспозиції, цінності. Згідно персонології Г.Мюррея, векторно-ціннісна система поведінки особистості будується на основі сукупності потреб людини, зовнішніх умов, що спонукують до дії, а також набору зразків дії [226]. Самі цінності Г.Мюррей відносить до «індивідуально-неповторного» в особистості на відміну від «загальних» потреб.

У концепціях вітчизняної психології характеристика, що відображає ціннісно-регуляційний аспект спрямованості людини, розкривається по-різному: "динамічна тенденція" (С.Л.Рубінштейн), "сміслоутворюючий мотив" (О.М.Леонтьєв), "домінуюче відношення" (В.М.Мясищев), "основна життєва спрямованість" (Б.Г.Ананьєв). Таким чином, ціннісну спрямованість доцільно розглядати як вектор особистісного розвитку.

Поняття мотивації як функції ціннісних утворень особистості зустрічається й у гуманістичній психології. Родоначальник гуманістичної психології А.Маслоу, говорячи про ціннісно-сміслову сферу, не розводить поняття цінностей та потреб людини [117]. Він розділяє всі потреби на дві узагальнені категорії: дефіцитарні (у їжі, відпочинку, безпеці, повазі) і буттєві (потреби духовного росту). А.Маслоу пропонує ієрархічну піраміду потреб, у підніжжя якої перебувають дефіцитарні, а на вершині - буттєві. На його думку, вищі (буттєві) цінності (творчості, естетики, духовності) збігаються з перевагами особистісно здорових людей, що не відволікаються дефіцитарною мотивацією (прагненням до безпеки, самоствердження, володіння матеріальними цінностями) [116, с. 209]. Він підкреслює, що людина в житті реалізує обидві категорії цінностей, мотивуючись потребами декількох рівнів, але характерною рисою самоактуалізованої особистості є акцент на реалізації саме буттєвих цінностей (духовності, творчості, саморозвитку) [118]. Основною категорією концепції К. Роджерса виступає категорія «досвід», що розуміється ним як особистий світ переживань людини. К.Роджерс вважає, що в процесі особистісного розвитку формується індивідуалізована система цінностей, у побудові якої важливу роль відіграють неспотвореність свідомості,

адекватна Я-концепція й конгруентність особистості [174, с. 82-83].

Таким чином, аналіз концепцій А.Маслоу й К.Роджерса показав, що адекватна ціннісна регуляція забезпечується домінуванням буттєвих потреб і відповідністю між декларированими і реально діючими цінностями (особистісною конгруентністю).

Г.Олпорт розуміє особистість як динамічну сутність, що має складну ієрархічну структуру. Цінність, на його думку, - «це певний особистісний сенс» [144, с. 133]. Він виділяє 7 ієрархічних рівнів структури особистості: фізична конституція, інтелект, темперамент, характер (етичне поняття, що пов'язане із системою цінностей, відповідно до якої оцінюються вчинки), диспозиції та пропріум (принцип організації оцінок, мотивів у єдине ціле). Пропріум, як вища організуюча й об'єднуюча чинність особистості, відповідає за життєві цілі, самопізнання, усвідомлення сенсу життя. М.Олпорт вважає, що поведінка зрілої особистості мотивована усвідомленими процесами, що вимагає розвинення її ціннісної системи.

Філософія екзистенціалізму (С.Кьєркегор, Г.Хайдеггер, Ж.-П.Сартр, І.Ялом), досліджуючи проблеми життя й смерті, любові й самотності, розглядає як один з основних факторів сутнісної реалізації людського існування здатність до вільного особистісного вибору [10, 94, 247, 248]. По Ж.-П.Сартру, основою цінностей є відповідальний вибір [187.a]. Насмілимося припустити, що відсутність критеріїв для особистісного вибору обумовлена дифузністю ціннісної системи особистості. Вибір супроводжується онтологічним занепокоєнням, тривогою, подолання яких вимагає від людини мужності. Р.Д.Лейнг вважає, що тривога виникає внаслідок порушення базисної онтологічної захищеності особистості через непевність у власній ідентичності [98]. Християнський екзистенціалізм (Г.О.Марсель, К.Ясперс) знаходить опору у вірі. На думку Г.О.Марселя, будь-яка надія пов'язана з вірою в трансцендентне й містить у собі визнання вічних цінностей [115]. Головний особистісний вибір – це вибір між служінням плоті або Богу; справжня людина – це особистість, що спрямована до світу вищих цінностей. Dasein-аналіз Л.Бинсвангера, пояснюючи інтенціональність свідомості «через Dasein як трансценденцію або буття-у-світі», спрямований на сприяння особистості у пізнанні своїх можливостей для вирішення життєвих завдань, розуміння сенсу людського існування [27, с. 80].

В. Франкл під цінностями розуміє абстрактні «універсалії сенсу, що кристалізуються в типових ситуаціях, з якими зіштовхується суспільство» [211, с. 288].

Він відзначає, що цінності мають трансцендентну природу. З погляду логотерапії, кожна ситуація й життя людини в цілому має лише один *правильний* сенс, до пошуку якого й покликана людина. У знаходженні справжніх цінностей і сенсів допомагає совість, являючись інтуїтивною здатністю до знаходження головного сенсу, прихованого в ситуації. Таким чином, якщо розглядати процес пошуку сенсів як *ціннісну творчість* (І.П.Маноха [114]), на наш погляд, логічно припустити, що совість є одним з головних маловивчених психологічних механізмів ціннісної творчості. В. Франкл описує три групи неминущих цінностей, до реалізації яких покликана людина: *цінності творчості* – це те, що ми даємо життю, реалізуючи себе у творчості, *цінності переживання* – те, що ми беремо від світу, реалізуючи себе у сприйнятті вищих почуттів (любові, натхнення, краси) і *цінності відношення* – та позиція, яку ми займаємо стосовно долі, що не в змозі змінити (мужність у стражданнях, достоїнство при падіннях). Логотерапія розглядає знаходження сенсів існування, страждання, усвідомлення цілей життя, актуалізацію вищих цінностей, прийняття відповідальності за здійснення сенсу життя як головні детермінанти особистісного розвитку [214].

Отже, аналіз філософії екзистенціалізму показав, що чіткі ціннісні орієнтири, усвідомленість свого буття, домінування духовних цінностей, здатність до вільного вибору сприяє особистісному розвитку й реалізації вільної екзистенції людини.

Аналогічний підхід зустрічається в онтопсихології (А.Менегетті, К.Наранхо), відповідно до якого, в основі людської природи лежить певний задум, що обумовлює індивідуальну своєрідність людини й задає рамки її самореалізації [125]. А.Менегетті говорить про відповідальне, моральне й творче відношення до життя як до свідомого пошуку й самотворення [126, с. 17]. К.Наранхо відзначає, що цінності бувають помилковими в метафізичному сенсі. Він приводить опис екзистенційної психодинаміки Енеа-типів, пов'язаної з різними видами гріха як втрати буття [138]. Таким чином, мова йде про моральний модус особистісних цінностей.

Спираючись на ці положення, робиться висновок: цінності репрезентують особистісний сенс на когнітивному рівні й виконують функцію ціннісної психорегуляції.

Історія звертання до проблеми впливу вищих цінностей на моральний розвиток особистості у вітчизняній психологічній науці має глибоке коріння в середньовічній патристиці. Основні християнські ідеї (про віру, про моральні чесноти, про любов до ближніх як норму людського існування, про служіння Богу й ближньому як вищому

призначенню людини), оформлені у вченні Отців середньовічної Східної Церкви й Святовітчизняному вченні 16-19 століть (Г.Брянчанінов, Ф.Затворник та ін.), лягли основу світогляду вітчизняних мислителів. Вони червоною ниткою проходять через філософську традицію Київської школи 17-19 століть, емпіричну психологію кінця 19 - початку 20 століть, знаходять відгук у вигляді морально-етичної парадигми в психології соціалістичного періоду (С.Л.Рубінштейн, В.М.Мясищев В.В.Столін, В.А.Роменець та ін.) і викликають величезний інтерес і підтримку сучасних представників християнської психології (С.О.Білорусов, Б.С.Братусь, Ф.Є.Василюк, І.Я.Медведева, Б.Н.Ничипоров, Т.О.Флоренська, Л.П.Шеховцова). Очевидно «загадковість» слов'янської душі міститься в особливостях ціннісної ієрархії й прагненні до вічних духовних сенсів, які належать вітчизняному менталітету, що історично й традиційно формувався на основі духовних ортодоксально-християнських цінностей.

В онтологічній по характеру філософії срібного століття теми сенсу життя, призначення людини, творчості стали провідними. До числа авторів даного напрямку відносяться представники Київської філолофсько-антропологічної школи (Г.Сковорода, П.Юркевич), а також православного екзистенціалізму (М.М.Бахтін, М.Бердяєв, В.В.Зеньковський, В.О.Лосський, В.С.Соловійов, П.Флоренський, С.Л.Франк).

Основні акценти філософії Г.Сковороди (моральне вдосконалювання на основі християнської етики) ставлять в основу особистісного розвитку духовно-моральні цінності [78]. П.Юркевич протиставляє розумність учинку (у розумінні прагматичності) моральності, спростовуючи при цьому принцип «розумного егоїзму»: «Коли ми говоримо що наші душевні стани, почуття й бажання несумісні з вимогами морального закону, то ці явища не відповідають своїй ідеї, а їхній розвиток відбувається неправильно й ненормально» [78, с. 254-255].

Думка про існування об'єктивних цінностей одержала розвиток у С.Л.Франка: «Людська діяльність керується або прагненням до об'єктивних цінностей (наукова істина, художня краса, об'єкт релігійної віри), або мотивами суб'єктивного порядку. Мораль, що спирається на віру в об'єктивні цінності, є нормою й гігієною плідного життя» [209, с. 85]. С.Л.Франк розглядає *культуру* як сукупність об'єктивних цінностей: «Якщо ми знайдемо справжнє добро і сенс життя та навчимося їх здійснювати, ми зможемо бути спільниками у творчості справжньої культури» [209, с. 142-143]. Важливе значення фактору культури як джерелу людських цінностей надавав П.Флоренський [207].

Онтологічна теорія Н.О.Лосського в главу аксіології ставить всеосяжну повноту буття. Увесь світ цінностей Н.О.Лосський ділить на абсолютні (духовно-моральні) і

відносні (цінності психо-матеріального буття). Він вважає, що «існування, яке наближає нас до абсолютної повноти життя, є позитивна цінність, а те, що відволікає нас від неї – негативна цінність» [107. с. 330]. А.І.Введенський, міркуючи про умови допустимості віри в життя, відзначає, що життя має сенс лише за умови безсмертя душі людини, тобто, християнська віра є абсолютною смислоутворюючою цінністю [52].

Іншими словами, мова йде про ціннісну систему з домінуванням духовно-моральних цінностей, що детермінує моральний розвиток особистості. Дане положення покладене нами в основу подальшої розробки критеріїв нормального морального становлення особистості.

Педагогіка К.Д.Ушинського будується на основі розуміння взаємодіючих у людині проявів духу, душі й тіла. Основну функцію ціннісної регуляції він бачить у цілепокладанні, розглядаючи цілеспрямовану діяльність як фактор формування характеру й розуму [200, с. 352].

Цікавим, на наш погляд, представляється опис феноменів ціннісної регуляції у вітчизняній емпіричній психології. Зокрема, О.Ф.Лазурський розглядає ціннісно-смыслову феноменологію як фактор психічного розвитку особистості [96]. Не використовуючи безпосередньо термін «цінність», А.Ф.Лазурський говорить про «свідомість», «ідейність» як про фактори духовної організації людини. Показником ціннісної диференціації особистості є здатність орієнтуватися в явищах навколишнього світу й свідомо визначати своє відношення до них [160, с. 185]. А.Ф.Лазурський відзначає, що психічний рівень (рівень розвитку психіки) зростає в міру поширення інтересів особистості до турботи про інших людей, безкорисливого відношення до природи, а також націленості на естетичні, етичні й духовні цінності. Таким чином, в основу особистісного розвитку О.Ф.Лазурським також покладений духовно-моральний ціннісний критерій.

Естетико-філософська концепція М.М.Бахтіна зв'язує поняття «цінності» з категорією вчинку, як одиницею моральної дії [18]. Вчинок має дві сторони: факт здійснення (буттєвий аспект) і ціль вчинку – його зміст, творчий результат, що відповідає створюваній вчинком цінності. М.М.Бахтін бачить кризу вчинку в невідповідності між його мотивом і продуктом. На його думку, полюси фактичного здійснення й змістовної значимості вчинку з'єднує ідея *відповідальності* як єдиний план і принцип поступка.

При розгляді морального розвитку особистості до категорії «вчинок» також

апелюють представники психології радянського періоду С.Л.Рубінштейн, В.А.Роменець, В.В.Столін.

У вчинковій теорії В.А.Роменець, розкладаючи вчинок на 4 складові (мотивація, ситуація, дія й післядія), зв'язує момент свідомого оформлення цінностей з фазою післядії вчинку, тобто на етапі усвідомлення сенсу вчинку після його здійснення [177]. В.В.Столін розглядає вчинок як найважливішу категорію самосвідомості – одиницю конфліктних сенсів, пов'язану з вибором. Він відзначає, що *визнання* факту здійснення вчинку сприяє розвитку самосвідомості, детермінує характер особистісної роботи з усвідомлення своїх мотивів, цінностей, їхньому прийняттю або відкиданню [195]. Порушення моральної свідомості й наявність дефіциту моральної мотивації особистості проявляються в таких патогенних станах самосвідомості як «роз'єднаність мотиваційної сфери» і «втрата себе».

Філолофсько-психологічна концепція С.Л.Рубінштейна визначає природу вчинку через втілене в ньому відношення людини до світу й інших людей. Цінність – є «значимість для людини чогось у світі» [180, с. 369]. Ціннісно-сміслову сферу С.Л.Рубінштейн розглядає як механізм особистісної саморегуляції. Він указує, що цілі людської діяльності відволікаються від безпосереднього зв'язку з її потребами й завдяки цьому можуть бути усвідомлені, стаючи усвідомленими цінностями. З поняттям цінності нерозривно пов'язане поняття мотиву як особистісної цінності в її генезисі. Формування ціннісної системи особистості С.Л.Рубінштейн розглядає як наслідок процесу соціалізації, розвиток якого відбувається через усвідомлення суспільних норм і цінностей, їх засвоєння (прийняття на емоційному рівні) і реалізацію в поведінці. Сприйняття світу й поведінки людини є функцією змісту її свідомості (цінностей, відносин, загальної спрямованості). У міру набуття життєвого досвіду й розвитку самосвідомості відбувається процес переосмислювання життя, переоцінки цінностей [178]. Центральною смислоутворюючою характеристикою особистості й критерієм її нормального морального розвитку є спосіб її ставлення до іншої людини як до самоцінності, реалізація якого залежить від здатності особистості до децентрації, самовіддачі, любові.

Таким чином, показником актуалізації в поведінці моральних цінностей є здатність людини до моральних ставлень, учинків, морального вибору.

У теорії відносин В.М.Мясищева особистість розглядається у вигляді ієрархічної системи її відносин [137]. Підставою даної ієрархії служать відносини *значимості*, які базуються на системі особистісних цінностей. Цінності трактуються В.М.Мясищевим, як і С.Л.Рубінштейном, у розумінні *важливості* для людини об'єктів, явищ. В.М.Мясищев відзначає, що ціннісно-сміслова сфера впливає на глибину суб'єктивних переживань під дією стресфакторів. Події життя є джерелом хворобливих переживань, якщо вони займають значиме місце в системі відносин особистості, оскільки їхня значимість є джерелом афективної напруги. Для осіб з домінуванням цінностей родини найбільш травмуючими є сімейні конфлікти, хвороба й смерть родичів, розлучення. У прихильників цінностей кар'єри невроз може виникнути при звільненні з роботи, зниженні за посадою і т.д. Таким чином, психотравмуючий фактор виступає як джерело фрустрації при реалізації провідних цінностей. В.М.Мясищев вважає, що спотворення когнітивного (ціннісного) компонента внаслідок його неусвідомленості й надмірної переваги емоційності призводить до неадекватності ставлень, які не можуть забезпечити повноцінну регуляцію поведінки. Психологічні ставлення особистості в розвиненому вигляді являють собою цілісну систему свідомих активних зв'язків зі світом. Початковим етапом формування ставлення особистості є рівень *передвідношення* як первісний період зростаючої вибірковості. Домінуючим відношенням особистості є її *спрямованість* у вигляді системи потреб, мотивів, тенденцій, які визначають ціннісну ієрархію й відповідні переконання особистості. Генезу формування психологічного ставлення можна представити у вигляді схеми (мал. 1.1), аналізуючи яку неважко помітити, що блоки 1-4 лежать у нерелексованій області «передвідношення».

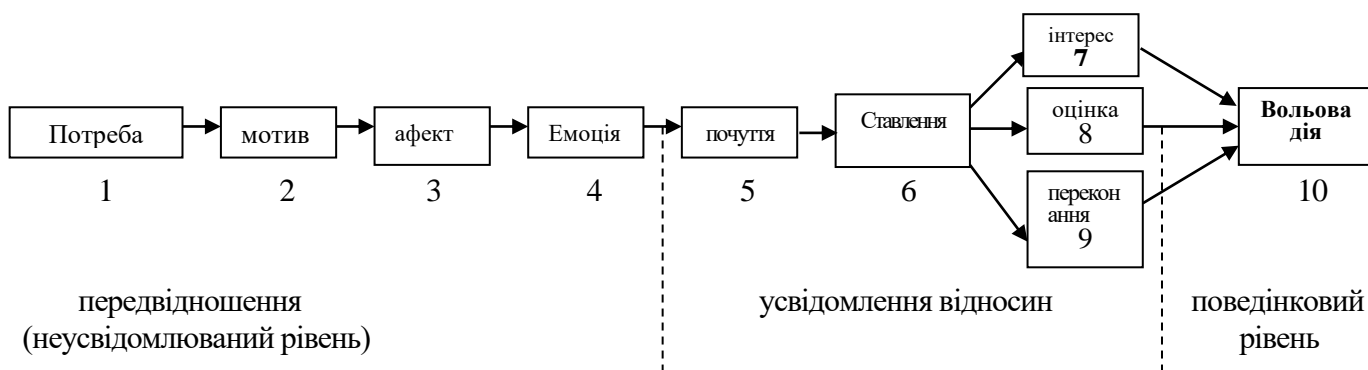

Рис. 1.1. Генезис розвитку ставлення особистості

На початковому етапі відношення носить ірраціональний, афективно-імпульсивний характер. Передвідношення не доступне усвідомленню та інтелектуально-логічному

осмисленню, у зв'язку з відсутністю усвідомлених ціннісних регуляторів. Подальший розвиток і стабілізація емоції до рівня почуття дає можливість його фіксації, усвідомлення, рефлексії. Уже на рівні 5-го блоку В.М.Мясищев виділяє диференціацію почуттів на емоційні реакції, стани й відносини. Крім того, з'являються вищі (інтелектуальні, естетичні, моральні) почуття, які безпосередньо пов'язані з формуванням відповідних цінностей. Формування усвідомленого ставлення (блок 6) у вигляді інтересів, оцінок і переконань, на нашу думку, можливо тільки на основі досить сформованої ціннісної ієрархії. Активна вольова готовність боротися за реалізацію переконань стимулює вольову дію, яка здійснюється на поведінковому рівні.

Простеживши шлях формування ставлень особистості, позначимо детермінуючу функцію цінностей у цьому процесі. В основі ставлення людини до світу лежить система цінностей. Наявність чіткої ціннісної системи з домінуванням моральних, духовних, інтелектуальних, естетичних цінностей уможливорює формування зрілих відносин, адекватних оцінок і переконань особистості. У випадку неусвідомленості ціннісної ієрархії ми маємо справу із цілим спектром нерозвинених, інфантильних ставлень особистості, що відрізняються афективністю, імпульсивністю, непослідовністю, суперечливістю, фрагментарністю, неадекватністю, які порушують саморегуляцію поведінки. Насмілимося припустити, що порушення відносин людини зі світом є наслідком несформованості моральних ставлень, обумовлених спотворенням ціннісної системи.

Послідовник В.М.Мясищева Б.Д.Карвасарський розвиває даний напрямок під назвою особистісно зорієнтованої (реконструктивної) психотерапії. Він відзначає, що значимі емоційні переживання уможливають перебудову ставлень людини на основі позитивних ресурсів особистості [81]. Критеріями зрілих відносин, з погляду особистісно зорієнтованого підходу, є їхня усвідомленість і соціальність [170].

У діяльній школі О.М.Леонтьєва (О.Г.Асмолов, Б.С.Братусь, Ф.Є.Василук, Д.О.Леонтьєв та ін.) докладно розглядається генезис, структура й складові мотиваційної сфери (системи ціннісно-сміслових утворень особистості). Основним поняттям тут виступає категорія «*особистісного сенсу*», що розуміється в структурі діяльності як відношення мотиву до мети, а в структурі свідомості – як значення для суб'єкта [101]. Узагальнені смислові утворення пов'язанні зі світоглядом, з уявленнями про сенс життя,

життєві цілі. Ядро особистості становить смислове утворення, центром якого виступає зв'язна система особистісних сенсів [163]. Згідно поглядів А.Т.Москаленко й В.Ф.Сержантова, цінністю виступає «єдність значення й змісту» [130, с. 193]. О.В.Петровський відзначає, що особистісні сенси інтегруються у вигляді зв'язної системи значеннєвих образів, куди входять мотиви, відносини, ціннісні орієнтації [151]. Особистісний сенс як єдність афективних та інтелектуальних процесів, часто представлений на неусвідомлюваному рівні. Якщо особистісний сенс усвідомлюється, то він може стати цінністю особистості [14].

Особистість характеризується ієрархією відносин діяльностей, обумовлених співвідношенням мотивів, які підрозділяються на номінальні й реально діючі, а цінності відповідно – на декларовані й діючі [15]. В.О.Ядов, вивчаючи протиріччя між декларованими й реально діючими мотивами, використовує поняття *диспозиції* як схильності до сприйняття й оцінки ситуації [186]. Він виділяє в диспозиційній структурі 4 ієрархічні рівні за критерієм психорегуляції поведінки: ситуаційні настанови, соціальні настанови, загальну спрямованість інтересів та ціннісні орієнтації особистості. В залежності від мети в кожній конкретній ситуації провідна роль у процесі саморегуляції належить певному рівню диспозиції. Ціннісні орієнтації, як вищий рівень, містять цільові програми особистості й виступають головним компонентом її світогляду. Ядро ціннісних орієнтацій становить баланс інтересів, що служить провідною характеристикою життєвої спрямованості особистості. Стабільність диспозиційної структури забезпечується вищими її рівнями, а адаптація до зовнішніх умов – ситуаційними настановами. Головним фактором диспозиційно-поведінкової неузгодженості, на наш погляд, виступають такі особливості як неусвідомленість, суперечливість і неузгодженість ціннісної системи, що проявляється в низькій здатності до ранжирування загальних цінностей по їхній значимості.

Результати експериментальних досліджень М.С.Неймарк показують, що незважаючи на загальну спрямованість поведінки, люди іноді керуються одночасно свідомо ухваленим рішенням і неусвідомлюваною потребою: «неусвідомлений мотив забезпечує потрібний для особистості результат (часто аморального характеру), а усвідомлений моральний мотив забезпечує емоційне відношення до себе й своєї діяльності як самовиправдання» [141, с. 36]. Факт неузгодженості декларованих і реально

діючих цінностей свідчить про неусвідомленість, незрілість ціннісної системи особистості.

О.Б.Фанталова, досліджуючи «ціннісне ядро», основним фактором особистісної дисгармонії розглядає дисоціацію (розбіжність) між тим, що для особистості значимо, і що їй доступно [202]. Іншими словами, відсутність фрустрації при реалізації цінностей виступає фактором ціннісної регуляції й гармонійного особистісного розвитку.

Д.О.Леонт'єв говорить про особистісний вибір, який реалізується завдяки процесам смислоутворення й самоідентичності як усвідомлення своїх цінностей [102, 104, 105]. Н.І.Непомнящая, розглядаючи категорію «цінності», що відображає найбільш загальні для даної людини цінності, визначає її як узагальнену форму фіксації особистого досвіду – єдність спрямованості особистості й усвідомлення через це свого Я [142]. Г.Є.Білицька відзначає, що ціннісна орієнтація, характеризуючи спрямованість і зміст соціальної активності особистості, виражає її відношення до світу. Вона обґрунтовує цінність орієнтації особистості на суспільне благо як фактор її морального розвитку [166].

О.П.Макаревич вважає, що основним компонентом регуляції поведінки особистості виступають ціннісні орієнтації, які формують ієрархічну структуру цінностей [108]. Д.Н.Узнадзе говорить про те, що механізмом психорегуляції поведінки людини є установка – готовність до активності в певному напрямку [198]. О.В.Брушлинський відзначає, що існує зв'язок між саморегуляцією особистості й розвитком у неї антиципаційних форм мислення [45]. О.Л.Музика говорить, що ціннісно-сміслові ядра особистості є системоутворюючою ланкою в структурі свідомості обдарованої людини [133]. Л.В.Сохань підкреслює значимість цінності життєтворчості у процесі впорядкування й удосконалення особистістю картини свого життя [70]. В.О.Моляко виражає функцію ціннісної регуляції в категорії «досвід», говорячи про вибір «стратегіальної» концепції організації творчості [281]. На думку О.О.Ручки, ієрархія цінностей являє собою ступені важливості різних критеріїв. Основним фактором соціальної інтеграції особистості виступає узгодженість (несуперечність) особистісних цінностей [182]. Про необхідність інтеграції ціннісно-сміслових утворень як фактору професійної ідентичності фахівців психолого-педагогічного профілю говорять Є.В.Єгорова, О.М.Отіч, В.В.Синявський, Л.А.Хомич [67, 149, 187, 223].

Важливим аспектом дослідження проблеми ціннісної детермінації морального розвитку особистості є виділення ціннісних детермінант (стимулів морального розвитку) і встановленні закономірностей їхнього впливу на моральну сферу. Розробка теоретичних аспектів проблеми впливу ціннісних факторів на особистісне становлення молоді знайшла своє відбиття в роботах І.Д.Беха, М.Й.Боришевського, Б.С.Братуся, Ф.Є.Василюка, І.А.Зязюна, Н.І.Литвинової, Н.Г.Ничкало, Н.А.Побірченко [22, 23, 35, 75, 95, 143, 156, 156а,].

І.Д.Бех розуміє цінності як усвідомлені узагальнені самовартісні смислові утворення, що становлять внутрішній стрижень особистості [22]. Формування моральної сфери спирається на певну систему *моральних цінностей*, які, засвоюючись людиною, стають її *особистісними рисами* [23]. Він підкреслює, що моральні норми виконують функцію організації життєдіяльності людини, якщо вони створюють ієрархію особистісних цінностей, перетворюючись у мотиви поведінки [24]. Ціннісна система особистості виступає як морально значима й активно-відповідальна установка самосвідомості, а суб'єкт із розвинутою ціннісною системою є діючим носієм моральних норм [25]. Л.І.Мнацаканян апелює до поняття *норми*, говорячи про те, що для реалізації моральної оцінки потрібні критерії й норми, а основою морального розвитку особистості є взаємини на основі моральних цінностей [127]. Л.І.Рувинський, розглядаючи процес інтеріоризації моральних цінностей, стверджує, що моральна норма може стати внутрішнім надбанням особистості тільки при *ціннісному до неї відношенні*, в основі якого лежать усвідомлення, оцінка й перетворююча діяльність суб'єкта [181].

Дослідження Г.І.Онищенко показало, що «емоційно-моральні відносини підлітків, формуючи психологічну готовність до моральної поведінки, обумовлюють добровільність і самостійність дотримання моральних норм, а також дієвість і стабільність моральних відносин, що лежать в основі самоорганізації поведінки» [145, с. 6].

У даному дослідженні ми спираємося на положення концепції М.Й.Боришевського про *ціннісну детермінацію* особистісного становлення (зокрема, про детермінучу функцію моральних цінностей). Складність оволодіння моральними цінностями обумовлена їх зв'язком з різними аспектами поведінки й діяльності людини. Результатом засвоєння моральних цінностей є моральний розвиток особистості, що припускає

здатність до здійснення *морального вибору* - суперечливого процесу зіставлення цінностей різних ієрархічних рівнів [36]. Крім моральних цінностей особистісне становлення детермінують валеологічні, естетичні, інтелектуальні, патріотичні й інші цінності. М.Й.Боришевський відзначає, що важливим світоглядним аспектом є релігійні цінності: «Віра в безсмертя людської душі може тісно зв'язуватися у свідомості особистості з вірою в Бога. Таке сполучення цінностей на гуманістичних і моральних підставах є джерелом активності людини» [38, с. 39]. Г.І.Онищенко також говорить про детермінуючу роль духовно-моральних цінностей у процесі становлення особистості, підкреслюючи духовний розвиток як норму життя [147]. Таким чином, основою прийняття особистістю моральної норми є *ціннісне відношення* до неї.

Ф.Є.Василюк, розглядаючи проблему прийняття рішень, стверджує, що ціннісна регуляція безпосередньо пов'язана зі здійсненням людиною вільного особистісного вибору [166]. У міру становлення особистості її ціннісна система розвивається, змінюючись по змісту й ролі в структурі життєдіяльності. Психотехніка вибору залежить від змісту й організації внутрішнього світу людини, від її ціннісних пріоритетів. Ф.Є.Василюк розглядає цінність як інстанцію, що є основою для вибору й володіє смислоутворюючими потенціями. В умовах вибору суб'єкт має зіставити конфліктуючі мотиви не між собою, а із цінністю.

Цікавою, на наш погляд, представляється позиція Б.С.Братуся, який вважає, що ставка на *загальнолюдські* цінності адекватна моральній дії, але недостатня для розвитку *духовної* сфери людини [41]. Загальнолюдські цінності – це готовий результат живого культурного процесу: кожна цінність перш, ніж стати загальнолюдською, виникала в певній культурі. Для розвитку духовної сфери потрібна напружена енергія особистої *віри* [42]. Б.С.Братусь розглядає феномен віри як механізм смислоутворення, який забезпечує регуляцію морального розвитку особистості.

Цікавий феномен ціннісної детермінації особистісного розвитку описує К.А.Абульханова-Славська. Результати її експериментального дослідження виявляють наступну залежність: якщо в підлітка не виникає подань про інтелект як про цінність, то темпи його інтелектуального розвитку значно знижуються [193]. Дані досліджень О.М.Інатович, О.І.Кульчицької, В.Ф.Моргуна, О.Є.Самойлова та інших також свідчать, що інтелектуальні й творчі здібності спираються на відповідні особистісні цінності [77,

94, 129а, 185б]. К.А.Абульханова-Славська розглядає *відповідальність* як моральну здатність до самоконтролю, детерміновану позитивною значимістю для людини інших людей. На її думку, совість і відповідальність, як альтернатива егоїзму, є опорою й противагою соціальної деструкції, і забезпечують толерантність особистості до деструктивних соціальних процесів [162]. Цей факт підтверджує наше положення про ціннісну регуляцію морального розвитку особистості, яка базується на оцінці моральних явищ як ціннісних.

І.П.Маноха зв'язує феномен цінності з духовністю, розглядаючи в якості засобу реалізації творчої сутності людини *ціннісну творчість*: «Можна стверджувати наявність певних духовних рівнів ціннісної творчості, які особистість реалізує у вчинкових діях» [113, с. 197]. Продовжуючи ідею ціннісної творчості, О.А.Бреусенко-Кузнецов розглядає динаміку ціннісно-сислової сфери поза соціальним контекстом. На його думку, основою ціннісних переживань виступають феномени внутрішнього екзистенційного досвіду. Він відзначає вольову природу цінності: «Цінності є довільними в тому розумінні, що вони не нав'язуються суб'єктові, а обираються ним» [44, с. 51]. Він відзначає, що «ціннісна творчість альтернативна соціалізації як засвоєнню індивідом соціального досвіду, однак у повсякденному житті особистості ці процеси доповнюють один одного» [44, с. 59], при цьому соціалізація сприяє стабілізації ціннісних феноменів стосовно до умов конкретно-історичного соціуму.

Теоретичний аналіз даних науково-психологічної літератури дозволяє виділити такі характеристики ціннісної системи особистості, які забезпечують ціннісну регуляцію її морального розвитку: *несуперечливість* змісту ціннісної системи; *засвоєння духовних і моральних цінностей*; *підпорядкованість дефіцитарних* (гедоністичних, матеріальних або прагматичних) цінностей моральним нормам; *стабільність ціннісної структури*, наявність чіткої її ієрархії; *відповідність* декларованих та реально діючих цінностей.

Отже, усвідомленість, диференційованість ціннісної ієрархії, домінування в ній вищих духовно-моральних цінностей обумовлюють зрілість ціннісно-сислової сфери, що є психологічною основою морального розвитку особистості.

Моральне становлення є процесом і результатом конструктивного особистісного розвитку й відбувається завдяки засвоєнню духовно-моральних цінностей з культурно-суспільного й духовно-особистісного досвіду. Воно має певні етапи й проявляється у

формуванні в людини уявлень про моральні норми (когнітивний етап), розвитку власних моральних переконань і моральних ставлень до дійсності (емоційно-оцінний етап) і актуалізації в поведінці моральних цінностей (поведінковий етап). Механізм ціннісної регуляції морального розвитку особистості полягає в тому, що засвоєння моральних цінностей визначає зміст ціннісної спрямованості, розвиток моральної сфери, особистісних рис, створюючи основи психологічної готовності людини до моральної поведінки.

1.2 Цінності як фактори морального становлення особистості в юнацькому віці в сучасних соціокультурних умовах

Юнацький вік є сензитивним щодо морального самовизначення – людина починає усвідомлювати власні цінності, критично ставитися до суспільних моральних норм. Тому правомірно говорити про те, що моральне становлення в цей період носить *свідомий* характер.

На думку Л.Стейнберга, у юнацькому віці відбувається ряд психологічних змін особистості, активізується когнітивний і моральний розвиток (відбуваються категоризація мислення, систематизація понять, з'являються висока чутливість відносно справедливості, боротьба за ідеали, захоплення філософією, вироблення особистого “морального кодексу”) [254]. Нормальний розвиток особистості в юнацькому віці визначається готовністю людини до вирішення смисложиттєвих питань, до морального самовизначення, що стає можливим при наявності чітких моральних переконань. До числа новоутворів юнацького періоду Л.І.Божович відносить формування ціннісних орієнтацій, зразків свідомої поведінки, необхідною умовою розвитку яких виступає належний рівень сформованості самосвідомості й рефлексії – здатності усвідомлювати власні психічні процеси [28]. Значимість формування рефлексії відзначають З.Л.Становських, Ю.М.Швалб [194, 233].

М.Й.Боришевський вважає, що ціннісні детермінанти особистісного становлення залишаються актуальними протягом всього життя людини, але в юнацькому віці оволодіння цінностями відбувається завдяки посиленню ролі самоактивності в цьому процесі [35, 38].

Моральне становлення як процес духовного зростання, має певні етапи й кризові

періоди, під час яких людина відчуває психологічний дискомфорт і соціально-психологічну дезадаптацію. Вивченням психологічних закономірностей при подоланні життєвих криз (вікових, духовних, ціннісних, екзистенційних тощо), займалися Е.Еріксон, Т.М.Титаренко, В.Франкл, Г.Шихи та ін. [159, 210, 237]. Всі типи психологічних криз характеризуються наявністю різких змін особистості, підвищенням психічної напруги, відчуттям внутрішнього дискомфорту. Є.А.Донченко й Т.М.Титаренко класифікують кризи за критеріями тривалості, продуктивності (конструктивна і деструктивна) [66, с. 52-53].

Криза в розумінні Е.Еріксона – це стан людини, що виникає при блокуванні її цілеспрямованої життєдіяльності зовнішніми або внутрішніми чинниками, пов'язаними з переходом до нового етапу розвитку особистості [242]. Наслідком вдалого проходження кризи є досягнення певного рівня особистісної зрілості. Говорячи про те, що сучасний технологічний прогрес витісняє традиційні (культурні, моральні, релігійні) основи ідентичності, Е.Еріксон підкреслює що людина потребує системи ідей (цінностей, принципів), які надають їй переконливу картину світу. Зріла особистість по Е.Еріксону характеризується наявністю психосоціальної ідентичності, сензитивний період формування якої приходить на юнацький вік. Невирішена криза ідентичності сприяє формуванню «дифузії ідентичності», що служить підставою розвитку специфічної патології в юнацькому віці. Насмілимося припустити, що показниками даної особистісної патології є дифузність ціннісної системи, яка обумовлює нездатність людини до самовизначення. Е.Еріксон відзначає, що молодь страждає від конфлікту ідентичності й заявляє про це в юнацькій субкультурі (негативізм, порушення сексуальної ідентичності тощо). Таким чином, ступінь ідентичності обумовлена взаємозв'язком особистості й культури, у якій вона формується.

В.Франкл пише про екзистенційні кризи. Процеси, перебудови смислових структур свідомості та переорієнтація на нові життєві цінності, що відбуваються під час кризи, впливають на подальший розвиток особистості [212, с. 49-88]. Залежно від конструктивності вирішення кризи відбувається або особистісний ріст, або деградація особистості.

Ціннісна криза, на думку П.І.Юнацкевича й В.А.Кулганова, обумовлена наявністю внутрішньоособистісного конфлікту, сутність якого, укладається в боротьбі мотивів (між

різними цінностями, між бажанням та обов'язком) [243]. У ситуації зіткнення мотивів при недостатньому розвитку ціннісної регуляції особистість не може зробити вибір, оскільки не спрацьовує ціннісна система. Таким чином, життєва криза (у тому числі й вікова – юнацька) є важливим етапом особистісного розвитку на шляху досягнення особистісної зрілості.

Інтерес до вивчення впливу ціннісних факторів морального становлення особистості в юнацькому віці має соціальні підстави. Вітчизняні дослідження цінностей як факторів розвитку моральної сфери в основному дотримуються концепції її соціокультурної детермінації, що відбито в публікаціях Т.В.Бутківської, Є.О.Гурихіної, Л.І.Пилипенко [47, 62, 153]. На думку В.В.Москаленко й В.Г.Романова, процес соціалізації особистості послаблюється у зв'язку із неузгодженістю особистісних і культурних цінностей [131, с. 197]. С.Л.Рубінштейн, відзначає, що в юнацькому віці (на етапі активної соціалізації) при розбіжності соціальних і вже існуючих особистісних цінностей може відбуватися внутрішньоособистісний конфлікт, який перешкоджає особистісному становленню [179, 180]. Цю ж думку підтримує І.Я.Медведева, говорячи про те, що молоде покоління на рівні колективного несвідомого увібрало цінності традиційної культури, які властиві слов'янському менталітету, виховувалося на основі «перекрученої» ієрархії цінностей сучасної культури. Це покоління виявилось в складній ситуації ціннісного конфлікту духовно-моральних і прагматично-гедоністичних цінностей [120, 121, 122]. Проблему співвідношення духовності й моралі в сучасному молодіжному середовищі піднімає С.І.Болтівець [30].

Таким чином, процес морального становлення сучасної молоді обумовлений впливом соціокультурного фактору (засвоєнням цінностей культури) з врахуванням внутрішньоособистісних (психологічних) умов.

Сьогодні вітчизняна культура, переживаючи ідеологічну кризу, характеризується відсутністю єдиної лінії духовно-морального розвитку. Як результат, на перший план у свідомості багатьох людей, особливо молоді, виходять прагматичні й гедоністичні цінності (комфорт, гроші, задоволення, розваги, престиж). Як відзначає С.П.Тищенко, «небезпеку для здоров'я молоді представляє експансія західних, невластивих традиційній культурі, цінностей (культ гіпертрофованого практицизму, індивідуалізму, знецінювання моральних норм і принципів, пропаганда почуттєвих задовольень, сексуальної

розбещеності, орієнтація на іншу людину як на засіб реалізації потреб власного Я)"» [197, с. 344]. В.Абраменкова, говорить про те, що сучасна культура характеризується індиферентністю стосовно духовно-моральних цінностей: «Розмиваючи грань між належним і неналежним, сучасна культура позбавляє дитину можливості морального вибору, прирікає її на помилкову альтернативу вибору кращого з гіршого» [1, с. 83]. М.Романенко, аналізуючи деструктивний вплив засобів масової інформації на процес формування психіки молоді, описує механізм духовних підмін, що спричиняє патогенний розвиток особистості: «Під видом публікацій у сучасних журналах про моду, макіяж ми бачимо вкраплення (пропаганду наркотиків, статті проти моралі, хворі обличчя, неприродні пози, вираження жадоби до грошей і розваг, моделі девіантної поведінки), які залишають у психіці дитини величезні шрами, нав'язуючи нездорові стереотипи поведінки» [176, с. 218].

На думку В.Д.Менделевича, «ціннісний хаос» масової культури, що проявляється в негативному впливі ЗМІ, аморальних слоганах реклами, створює умови для соціальної ізоляції й відчуженості людей, нездорового способу життя, що призводить до невротичного розвитку особистості. За експериментальними даними клінічних досліджень В.Д.Менделевича, процес невротизації особистості має наступні вікові особливості [124]. У юнацькому віці основою для розвитку невротичної симптоматики є стан психоемоційної перенапруги з комплексом реакцій образи, розчарування, тривоги, непевності, провини; когнітивні порушення проявляються в труднощах прийняття рішень і переходу до дій. Психотравмуючий стан стимулює ціннісну переорієнтацію, фіксованість на моральних основах вчинків і поведінки людей. Штучне культивування в масовій культурі сексуальної потреби призводить до патологічних форм залежності від неї, які легко прищеплюються в підлітків у зв'язку з їхнім бажанням здаватися дорослими.

Таким чином, вплив деструктивних ціннісних особливостей масової культури обумовлює девіації морального становлення сучасної молоді, що проявляється у відхиленнях особистісного розвитку від ціннісно-моральної норми, у зниженні загального рівня моральної просвіти молодих людей, росту антигуманної, егоїстичної й гедоністичної спрямованості особистості.

Результатом інтеріоризації й засвоєння *гедоністичних* цінностей при відсутності

духовно-моральної основи, є гедоністична спрямованість, що характеризується наявністю інфантилізму й розмитості ціннісних орієнтацій, відсутністю зрілої рефлексії, на якій будуються світоглядні погляди. І.Ю.Кулагіна й В.М.Коліцький відзначають, що гедоністична особистість не здатна до морального самовизначення, оскільки вибір, який навіть не можна назвати особистісним, визначений самою гедоністичною установкою [93, с. 354]. При цьому людина виявляється нездатною до професіоналізації, до побудови сталих сімейних відносин, оскільки, ані про відповідальність перед родиною, ані про серйозне ставлення до роботи мови в цьому випадку не йде. Для духовно обмежених індивідів гедонізм може стати *єдиним* джерелом сильних відчуттів, де вони почувають себе соціально повноцінними, що, на думку В.О.Остроглазова, є глухим кутом розвитку особистості [148, 206].

Е.Фромм порушує питання про те, які потреби є здоровими, а які – патогенними й відзначає, що радикальний гедонізм сполучений з невтримним егоїзмом, як характерологічною рисою невротичної особистості [220, 221]. Відсутність волевих якостей і навичок до самовиховання створює ризик примикання людини до морально-деструктивних молодіжних течій, в яких життя зосереджене лише на прагненні до розваг та задоволень. Ігнорування духовних основ життя викликає розвиток психічних аномалій. Сексуальна домінанта обумовлює розвиток споживчої орієнтації, нездатність людини до любові, подружньої вірності.

Духовна криза масової культури, представлена відсутністю чітких моральних критеріїв, відображається на сфері спілкування між людьми. Відносини серед молоді найчастіше будуються виходячи із *прагматичних* мотивів («з ним вигідно, зручно», «у нього є гроші», «вона гарна, сексуальна», «він – перспективний чоловік»). Засвоєння прагматичних цінностей обумовлює формування прагматичної спрямованості особистості, що на відміну від гедоністичної, характеризується досить чіткою ієрархічністю в системі цінностей з домінуванням тих або інших прагматичних мотивів (престиж, влада, кар'єра) [93]. У цьому випадку самовизначення піддається впливу кон'юнктури, моди й інших зовнішніх умов. У відносинах з навколишніми, у любові й дружбі в прагматично-егоїстичних особистостях переважають мотиви самоствердження, орієнтація на матеріальний бік життя, оскільки гроші й матеріальні цінності виступають вираженням могутності й влади. Зрозуміло, що родина, побудована на основі мотивації

престижу, позбавлена сутнісних, духовно-моральних відносин між її членами, а тому найчастіше не витримує випробувань часом і побутовими труднощами. Варто відзначити, що прагматизм сучасної вітчизняної молоді не побудований на любові до праці. На відміну від західного варіанту придбання багатства шляхом завзятої праці, серед наших юних співвітчизників досить розповсюдженою є орієнтація на безмежні задоволення без зусиль: «хочу всього й відразу», їм не вистачає усвідомлення того, що для досягнення мети є один вірний шлях – самовіддана праця на моральній основі.

Важливо відзначити, що довірливе міжособистісне спілкування з ровесниками є актуальним і значимим у юнацькому віці. Т.Г.Григор'єва, Л.В.Лінська й Т.П.Усольцева відзначають, що наявність у людини моральних якостей сприяє конструктивності міжособистісного спілкування [61]. Прагматизм же перешкоджає встановленню довірливих відносин, прирікаючи людини на самотність, а виникаючі комунікативні труднощі загострюють внутрішньоособистісні конфлікти.

У результаті ми можемо спостерігати, що особисте життя молодих людей нагадує калейдоскоп, у якому партнери, які часто міняються, залишають після себе розчарованість і озлоблення. Людина, не маючи внутрішніх сил, для того, щоб пережити душевний біль, намагається заглушити його розвагами (телебаченням, комп'ютерними іграми, алкоголем). Відносні цінності (прагнення, насамперед, до матеріального благополуччя й зручності життя), що домінують у свідомості індивіда як абсолютні, не дають йому можливості сформувати правильну життєву позицію. Результатом душевного спустошення є зростаючий рівень наркоманії серед молоді. Таким чином, формування гедоністичної й прагматично-егоїстичної спрямованості особистості обумовлює її *моральну уцербність* (нездатність до морального вибору, до переживання вищих духовних почуттів, до побудови сутнісних відносин з оточуючими).

Отже, ціннісні особливості сучасної масової культури ми можемо узагальнено диференціювати в такий спосіб: розмитість ціннісних орієнтирів у наслідок неструктурованості різних типів субкультур, відсутність чітких ціннісних критеріїв і моральних ідеалів у суспільстві; гедоністично-прагматична орієнтація при індиферентності відносно духовно-моральних аспектів.

Резюмуючи сказане, можна зробити висновок: ціннісні особливості, які властиві сучасній молодіжно-масовій культурі, ідуть врозріз із ціннісними детермінантами

морального розвитку в юнацькому віці, що викликає девіації морального становлення молоді. У контексті даного дослідження під девіаціями морального становлення ми розуміємо не відхилення *поведінки* людини від *середньостатистичної* норми, а відхилення *особистісного розвитку* від *ціннісно-моральної* норми внаслідок недостатньої сформованості моральної сфери особистості.

Таким чином, вплив сучасної культури є *зовнішньою* умовою, що обумовлює спотворення формування моральної сфери особистості, що є *внутрішньою* (психологічною) передумовою девіацій її морального становлення.

У глобальному сенсі ми маємо сьогодні проблему особистісної *лімінальності* – смислової та когнітивної неструктурованості внутрішнього світу людини. Як відзначає Т.М.Титаренко, лімінальні особистості «мають багато труднощів у подоланні життєвих перешкод» [164, с. 6]. Проявом лімінальності є культурна маргінальність людини. Термін «маргінальність» був уведений Р.Парком для позначення соціально-психологічної адаптації емігрантів, і означає характеристику особистостей, які опинилися на межі культур. У контексті нашого дослідження під маргінальністю розуміється неприналежність людини до певного типу культурної традиції. Таким чином, ціннісний хаос, що характеризує сучасну вітчизняну культуру, формує певний тип «потенційно невротизованої особистості», котра, функціонуючи на межі неструктурованих типів субкультур (соцреалізм, модерн, молодіжна субкультура, американська масова культура), не має чіткої ієрархії ціннісної структури. Відсутність вірних ціннісних орієнтирів обумовлює внутрішню конфліктність людини, стан психологічного дискомфорту, що, по суті, являє собою психологічні труднощі, з якими зіштовхується лімінальна особистість.

Далі наведено теоретичний аналіз психологічних підходів щодо *критеріїв норми* морального становлення в юнацькому віці.

Категорія «норма морального розвитку» тісно пов'язана з поняттями «психічне здоров'я» і «особистісна зрілість», які виступають індикаторами успішності особистісного становлення. А.Ребер відзначає, що «психічне здоров'я характеризує людину, яка функціонує на високому рівні поведінкової й емоційної регуляції» [171, с. 141]. У рамках даного дисертаційного дослідження мова йде про психічне здоров'я, що припускає наявність гармонійної структури особистості, яка дозволяє їй самореалізовуватися на високому особистісному (соціальному, духовно-моральному)

рівні. С.Л.Рубінштейн пропонує трьох-рівневу структуру особистості: психофізіологічний, індивідуально-психологічний та індивідуально-смысловий рівні [180]. Складовими індивідуально-смыслового рівня є смисложиттєві цінності й основні види ставлень особистості (до себе, до навколишніх, до дійсності). А.Г.Асмолов відзначає, що індивідуально-смысловий рівень характеризується наявністю смислових утворень, що забезпечують підтримку внутрішньої рівноваги й установок, в утримуванні яких зафіксоване ціннісне відношення особистості до суб'єктивно значимих об'єктів [163].

С.Д.Максименко зближує категорії *психічного, психологічного* й *духовного* здоров'я, розглядаючи їх як щаблі нормального процесу розвитку особистості [111, с. 4]. При цьому психологічне й духовне здоров'я розглядаються ним як прояви індивідуально-смыслового рівня (по С.Л.Рубінштейну). Як критерії психологічного здоров'я С.Д.Максименко виділяє сформованість позитивних емоційно-ціннісних відносин особистості до себе, до навколишніх, до світу (довіра, любов), уміння справлятися з життєвими проблемами, стресостійкість і здатність до ефективною, творчою діяльністю. Конструктивна реалізація людиною позитивних відносин до навколишніх створює відчуття щастя й духовного спокою. С.Д.Максименко відзначає, що психологічно здорові особистості здатні самостійно ставити цілі, приймати рішення, нести відповідальність, що, на наш погляд, припускає наявність розвинутої моральної сфери [112].

Б.С.Братусь відзначає, що критерієм нормального розвитку й особистісного здоров'я служить *моральна орієнтація*, підкреслюючи при цьому, що людина може бути психічно здоровою, але особистісно хворою [40]. Він розширює 3-х рівневу модель С.Л.Рубінштейна, додаючи до неї вищий (IV-й) – *екзистенційний* рівень *життєтворчості*, що досягається через здійснення особистісного вибору, знаходження сенсу життя, керування смисловою регуляцією.

На думку В.Є.Чудновського критерієм психічного здоров'я є *стабільність* особистості, що проявляється в єдності цілей і моральних установок [231]. При стабільності домінування моральної мотивації дозволяє виходити за рамки вузько особистих інтересів, у той час як нестійкість пов'язана або із прагненням до задоволення або орієнтацією на егоїстичну мету [232]. Р.Мей підкреслює значимість екзистенційних

характеристик особистісної зрілості: соціальної інтегрованості й духовної напруженості [134, 135]. В. Франкл зв'язує поняття «духовного здоров'я» особистості з категорією *сенсу життя*, наявністю «певного рівня напруги, що виникає між людиною й об'єктивним сенсом» [211 с. 11].

На думку Е. Фромма, основним способом гідного самоздійснення особистості є *здатність любити* – мистецтво, рівнозначне мистецтву жити [220]. Про здатність до любові як показнику істинності людського існування говорить Г.О.Марсель: шлях до пізнання Божественної істини полягає у любові, «яка дозволяє людині відкрити буття в іншому, побачити його цінність, що існує незалежно від Я» [164, с. 166].

А.Маслоу оцінює наявність самоактуалізації особистості й домінування *буттєвої мотивації* як основні критерії її психічного здоров'я [118, с. 29]. Л.В.Мар'яненко підкреслює, що «духовність у сполученні зі сформованою ціннісно-смісловою сфери стає важливою умовою самоактуалізації» [119, с. 236]. В.А.Харитонов показує ланцюг причинно-наслідкових зв'язків між патологією психічного функціонування особистості, порушеннями в її *ціннісно-моральній сфері* й *соціалізації*. На його думку, психологічною основою девіантного розвитку є несформованість моральної регуляції [222].

О.Р.Калітевська визначає психічне здоров'я як зрілість і активність механізмів особистісної *саморегуляції*, здатність людини виступати активним суб'єктом свого життя у світі [79]. М.С.Корольчук пропонує як основний критерій психічного здоров'я показник *психічної врівноваженості* особистості (емоційної стабільності, самоконтролю), що обумовлює гармонійність її цілісної структури, врівноваженість, орієнтацію на саморозвиток і пошук сенсу життя. Він відзначає, що благополуччя психічного здоров'я може бути порушено наявністю патохарактерологічних рис особистості, дефектів у морально-естетичній сфері, а також невірним вибором ціннісних орієнтацій [89, с. 10-13].

Аномалії в психіці проявляються й при порушенні процесу *соціально-психологічної адаптації* (дезадаптивній поведінці, конфліктності, ворожості). К.Роджерс відзначає, що депривація потреби в повазі й прийнятті дезорієнтує особистість у системі її цінностей, які складають підставу її психологічного благополуччя [175]. А.В.Киричук також говорить про деструктивний вплив афективної депривації на стан психічного здоров'я людини [84, 85]. Т.М.Титаренко й О.А.Донченко відзначають, що про психологічне здоров'я особистості можна судити по ступеню розвиненості адаптаційних можливостей, які є

фактором протистояння впливу деструктивних процесів [67, с. 147]. С.І.Болтівець говорить про психогігієнічну функцію соціальної адаптації в процесі особистісного становлення й підкреслює, що нестійкість адаптаційних характеристик є показником акцентуацій або межових психічних розладів [31, 31а, 32].

Р.І.Сірко виділяє наступні характеристики психічно здорових людей: емоційна стабільність, особистісна надійність, упевненість у собі [188]. Т.М.Титаренко додає ще й такі характерологічні якості, що властиві для особистісної зрілості, як здорове почуття реальності, усвідомлена мотивація поведінки, наявність самокритичності толерантність до недоліків навколишніх, розвинутий самоконтроль, здатність до самопізнання й самоактуалізації [164].

Узагальнюючи критерії психічного здоров'я, представлені у розглянутих вище психологічних підходах, резюмуємо погляд на *критерії норми* морального розвитку. Системою критеріїв успішності морального становлення в юнацькому віці є:

- **Зрілість ціннісної системи** (чітка ціннісна ієрархія, домінування вищих буттєвих цінностей, усвідомленість сенсу життя, творча самоактуалізація);
- Сформованість **моральної сфери** особистості (засвоєння моральних цінностей, сформованість моральних ставлень, готовність до морального самовизначення);
- **Соціально-психологічна адаптованість** особистості, що включає:
 - ◆ **Психічну адаптованість** (стресостійкість, розвинутий самоконтроль, фрустраційна толерантність, емоційна стабільність, прийняття свого життя);
 - ◆ **Соціальну адаптованість** (альтруїстична спрямованість на іншу людину, конвенціональність, уміння жити серед людей, справлятися з життєвими проблемами).

На відміну від попередніх досліджень, які розглядають ці критерії *окремо* в якості показників психічного здоров'я особистості, ми використаємо *сукупність* даних критеріїв для оцінки конструктивності особистісного розвитку й морального становлення в юнацькому віці.

Таким чином, результатом успішного морального становлення виступає особистісна зрілість, що презентує собою психічне здоров'я. Основною детермінантою й одночасно показником особистісної зрілості виступає сформованість ціннісно-сміслової сфери, оскільки моральне становлення починається з усвідомлення й засвоєння моральних цінностей і побудови чіткої ціннісної системи з домінуванням у вищих

ієрархічних кластерах буттєвих цінностей (духовності, моральності, саморозвитку, творчості й ін).

Спираючись на сказане вище, можемо стверджувати, що показниками зрілості ціннісної системи особистості, які забезпечують успішність її морального становлення в юнацькому віці виступають: стабільність ціннісної системи, чітка її структурованість, та ієрархізованість; адекватне розміщення ціннісних пріоритетів; спрямованість на реалізацію вищих (буттєвих) цінностей, творчу самоактуалізацію; усвідомленість свого життя, засвоєння духовно-моральних принципів, узгодженість декларованих і реально діючих цінностей, що обумовлює розвиненість ціннісно-моральної регуляції і дає можливість здійснення морального самовизначення особистості.

1.3 Методологічні підходи до дослідження ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці

Історико-теоретичний аналіз філософської й психолого-педагогічної літератури дозволяє сформулювати наступні узагальнення щодо розгляду проблеми ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці, на які ми будемо спиратися в побудові даного дослідження. Актуальність вивчення впливу ціннісно-сміслових феноменів на моральне становлення особистості обумовлена особливостями сучасної культури: після періодів домінування в культурі релігійних, пізнавальних, естетичних, утилітарно-практичних цінностей сьогодні настає час, коли для людства визначальними стають саме морально-етичні цінності, оскільки від них залежить не тільки сфера людських відносин, але й виживання цивілізації в цілому. Як відзначає В.А.Малахов, повноцінна й стійка етична культура здатна затвердитися тільки там, де людська діяльність підпорядкована моральним вимогам. У сучасній психології виділилися ряд підходів до вивчення процесу особистісного розвитку: біогенетичний, котрий говорить про фактор спадковості; соціогенетичний, що надає особливе значення соціальному фактору; психогенетичний, який акцентує увагу на психологічних детермінантах розвитку особистості (потребах, мотивах, цінностях і ін.); діяльнісний підхід, що розглядає формування психіки в процесі освоєння провідної діяльності, й ряд інших підходів [161].

Теоретичний аналіз даних науково-психологічної літератури показав, що зв'язок

ціннісно-сміслової феноменології з розвитком моральної сфери людини доцільно розглядати в межах *особистісного* підходу, спираючись на розуміння цілісності особистості (у всій індивідуальній неповторності її внутрішнього світу) як суб'єкта морального вчинку й моральної діяльності в цілому. Особистісний підхід широко висвітлений у роботах І.Д.Беха, Л.І.Божович, К.К.Платонова, В.В.Рибалки [25, 28, 154, 184, 185]. Особистісний рефлексивно-ціннісно-креативний підхід (В.В.Рибалка), «забезпечує науково обґрунтоване розуміння розвитку й самореалізації особистості в її цілісності й гармонійності» [185, с. 31]. Згідно основних положень даного підходу, структура особистості має ієрархічну організацію, функціональні зв'язки між її елементами й розглядається в діяльнісному і соціально-психолого-індивідуальному вимірах. Ціннісні явища (свідоме засвоєння, використання й функціонування цінностей) визначають психологічну культуру особистості. В.В.Рибалка розглядає мотиваційно-сміслову культуру особистості як широту інтересів, прагнення до реалізації духовних цінностей, знаходження сенсу й мети життя [185]. Особистісний рефлексивно-ціннісно-креативний підхід спрямований на вивчення цілісного розвитку й розкриття глибинних психологічних ресурсів і творчого потенціалу людини.

Оскільки основним джерелом особистісних цінностей є культурно-суспільний досвід людства, то правомірно в дослідженні ціннісної детермінації морального становлення також спиратися на *культурологічний* підхід, представлений у роботах В.А.Роменця, Н.В.Чепелевої та ін. [177, 229].

Наступним напрямком вивчення психічної феноменології особистості виступає *системний* підхід (О.П.Макаревич, С.Д.Максименко, В.Д.Шадриков та ін.), що має такі підстави: цілісність, структурність (упорядкування зв'язків елементів у певну структуру, що визначає спрямованість системи в цілому), взаємозв'язок системи із середовищем, ієрархічність і множинність елементів структури. Основними категоріями вищого (духовного) рівня особистості є: ієрархічна система цінностей, релігійна спрямованість, прагнення до самовдосконалення й самореалізації особистості [108].

При дослідженні ціннісної детермінації морального становлення ми також спираємося на *мотиваційно-динамічну* стратегію вивчення особистості, відповідно до якої, основною характеристикою людини виступає її *спрямованість*, яка може динамічно

змінюватися відповідно до внутрішнього стану й зовнішніх соціальних умов. Перспективність даної стратегії проявляється в тім, що в ній розглядаються ієрархічно організовані рівні особистісних підструктур. Мотиваційно-динамічна парадигма виникла в руслі психоаналізу й лежить в основі таких підходів як гуманістична, екзистенціальна психологія, когнітивні підходи й інші.

Далі зупинимося на конкретизації філолофсько-методологічних положень тих концепцій, на яких побудована логіка нашого дослідження проблеми ціннісної детермінації морального становлення особистості.

Б.С.Братусь відзначає, що сьогодні в психологію залучені довго ігноровані духовно-моральні поняття: милосердя, любов, співстраждання. Наступний крок – це співвідношення із граничними питаннями про сутність людини, про сенс її життя. Тут психологія співвідноситься з філософією, етикою, релігією. Є вектори й лінії, які в психології та релігії тісно поєднані, впіввідності: «Якщо розуміти психіку як інструмент досягнення людської сутності, тоді етичне, філософське й богословське розуміння цієї суті аж ніяк не перешкода, а найважливіша умова наукових розробок» [41, с. 88]. Представники вітчизняної онтологічно зорієнтованої філософської школи (М.М.Бахтін, М.Бердяєв, В.В.Зеньковський, С.Л.Франк та інші) відводять морально-етичним цінностям вищу детермінучу функцію у процесі смислоутворення й самоздійснення особистості [20, 21, 73, 74, 208]. В.Франкл визначає феномен сенсу життя як знаходження й реалізацію в житті вищих духовних цінностей. С.Л.Рубінштейн пропонує філолофсько-психологічне розгортання уявлень про людську сутність. Центральною характеристикою людини, на його думку, є етична категорія – *спосіб ставлення до іншої людини*.

Таким чином, ґрунтуючись на ідеях Б.С.Братуся, С.Л.Рубінштейна, ми вважаємо, що входження психології в етику, у моральний простір має на увазі наявність загального предмета, яким є *відношення до іншої людини й до світу в цілому*. Психологія досліджує шляхи людини до блага (так само як і закони відхилення від цих шляхів). Етика стосовно психології виявляється не просто нормативною, але вказує на ті вектори, які збігаються з векторами нормального психічного розвитку особистості. Моральна орієнтація людини не є лише наслідком зовнішнього тиску, а становить *суть нормального розвитку* і виявляється критерієм особистісного здоров'я. Ряд учених (Л.І.Божович, М.С.Неймарк,

С.Л.Рубінштейн та ін.), використовуючи іншу термінологію, дійшли до подібних висновків [29, 161].

Таким чином, поняття *норми* особистісного розвитку здобуває інший вектор: не до статистики, адаптації, а до уявлень про *людську сутність*.

Отже, умовами нормального морального розвитку є: відношення до іншої людини як до самоцінності, (С.Л.Рубінштейн), альтруїстичність (Б.С.Братусь) здатність до самовіддачі й любові як способу реалізації цього відношення (Е.Фромм); творчий характер життєдіяльності (А.Маслоу); відповідальність, прагнення до знаходження сенсу свого життя (В.Франкл).

А.Маслоу бере за модель здорового особистісного розвитку відповідальну особистість, яка здатна до вільного життєвого вибору [118]. Відповідно до теорії самоактуалізації, буттєві цінності, до реалізації яких покликана людина, є характеристиками буття, що відкривається в «пікових» переживаннях і переживаннях «Плато» – стійких духовних станах, наявність яких є нормою для самоактуалізованих людей. Духовне ослаблення людини розглядається як патологія, а депривація буттєвих потреб – як джерело патогенного розвитку особистості.

На думку Е.Фромма, важливими показниками психологічної деструктивності є орієнтація особистості на владу, яка проявляється в домінуванні матеріальних, гедоністичних, егоїстичних і прагматичних установок. Е.Фромм вважає, що зниження внутрішнього занепокоєння шляхом конформізму, з метою цілковитої адаптації й комфорту коштує особистості відмови від волі й духовних цінностей. На його думку, психічне здоров'я й психічне захворювання є результатом *правильного* або *неправильного* способу життя [221]. Він підкреслює, що якщо людина зневажає внутрішню духовну культуру, то її домінуючою орієнтацією стає егоїзм. Єдино гідний спосіб життя Е.Фромм бачить у любові й турботі про ближніх. Він підкреслює несумісність гедоністичних, прагматичних і егоїстичних установок з орієнтацією на конструктивну міжособистісну взаємодію. Іншими словами, дефіцитарна мотивація, вступаючи в антагонізм із духовно-моральними цінностями, прирікає особистість на внутрішній конфлікт і самотність, оскільки унеможлиблює реалізацію моральних міжособистісних відносин. Е.Фромм говорить, що жадібність, марнолюбство й інші види аморальності становлять форми

божевілля, хоча й не прилічені до хвороб, і «сучасна культура налаштовується саме на цей тип патології» [221, с. 306-307].

В.Франкл відзначає тісний зв'язок переживання людиною радості зі здійсненням ціннісно-пізнавальних актів, оскільки досягнення задоволення й радості самих по собі (за принципом гедонізму) не може бути самоціллю. Він акцентує увагу на тім, що прагнення особистості до сенсу протистоїть прагненню до марнославства, влади, задоволень. В.Франкл вважає основними детермінантами ноогенних неврозів внутрішньоособистісні моральні конфлікти, відмову людини від реалізації духовних цінностей, відсутність сенсу свого існування як вищого інтегруючого утворення ціннісно-сислової сфери. Усвідомленість буття досягається шляхом творчості або шляхом любові, що підвищує сприйняття всієї шкали цінностей.

Аналіз проблеми особистісного розвитку з позиції екзистенційної й гуманістичної психології показав, що такі ціннісні детермінанти як домінування буттєвих цінностей, а також усвідомленість, диференційованість власної ціннісної ієрархії обумовлюють моральне становлення.

У рамках екзистенційної та гуманістичної парадигм категорії свободи, особистісного вибору, буттєвої мотивації пропонуються як основні психологічні механізми реалізації сутнісного призначення людини. Однак, внутрішньоособистісний аспект моральності в її християнському розумінні (як основний ціннісно-сисловий регулятив самоздійснення особистості) практично випав з розгляду наукової психології. Її місце зайняло поняття «моралі». Як показав досвід психоаналізу, акцент на моралі, тобто, на зовнішній (соціальній) стороні ціннісної регуляції без формування ціннісно-морального стрижня особистості не відкриває шляхи до повноцінної реалізації людського буття, а навпаки викликає невротичну симптоматику. Таким чином, з етичною проблематикою (морального відношення до реальності) ми стикаємося скрізь, де є цілісне, духовне осмислення людини у філолофсько-психологічній науці.

Тому ми, звертаючись до спадщини багатовікової християнської традиції, вважаємо розвиток моральної сфери одним з основних психологічних механізмів знаходження людиною своєї сутності й реалізації вищих цінностей. На думку Б.С.Братуся, релігійна свідомість є складовою частиною самосвідомості особистості [42]. Проникнення у сферу

духовного виміру порушує питання про цінності, які становлять цю сферу [139]. Гуманістична психологія покликана розширити можливості свідомості, визволити місце для духовного росту, самоактуалізації особистості. Екзистенційна психологія дає певне розуміння сутності людського розвитку. Християнська психологія, як визнання абсолютних підстав моральності, розглядає нормальний особистісний розвиток як свідому орієнтацію на християнський образ людини. Ці підходи є послідовними, оскільки наступний не знищує попереднього, але вбирає його в себе, додає новий принцип розгляду.

Співвіднесення термінології гуманістичної, екзистенційної й християнски зорієнтованої психології надає підстави для висновку: духовні цінності в християнському розумінні (релігійність, пошук сенсу життя) перебувають на вищому рівні в системі буттєвих цінностей (А.Маслоу). Категорія “*духовність*” на сьогоднішній день не знайшла в психологічній науці єдиної концепції щодо її розуміння й інтерпретації. Так, О.Ф.Бондаренко визначає духовність як “певний рівень розуміння людиною світу й себе у світі”, якість свідомості, яка дозволяє досягти й встановлювати фундаментальні принципи буття як абсолютні цінності [32, с. 39-40]. Е.А.Помиткін вважає, що «духовність являє собою специфічну людську якість, котра обумовлює прагнення людей до гармонії внутрішнього й зовнішнього світу» [158, с. 30]. Г.О.Балл відзначає, що науково-пізнавальна діяльність також має духовний вимір [17]. Антоній Сурожський виділяє такі критерії духовності: глибина, серйозність, відповідальність, любов [11, с. 150-151]. Ми ж, у межах даного дисертаційного дослідження, розглядаємо духовні цінності в християнському розумінні (пошук сенсу життя, релігійність, любов до ближніх, жертвність) у їх тісному зв'язку із моральними цінностями (доброчинність, милосердя, чесність та інші).

Спираючись на ряд зазначених підходів, нами проголошується власний *ціннісно-особистісний* підхід до вивчення психологічного явища ціннісної детермінації морального становлення в юнацькому віці, відповідно до якого *особистість* розглядається як ієрархічна система. Вищим детермінуючим рівнем особистості є *підсистема* цінностей, яка визначає загальну спрямованість і розвиток моральної сфери.

Запропонований нами ціннісно-особистісний підхід у межах даного дослідження

спирається на досягнення етики, вікової, екзистенційної, гуманістичної й християнської психології.

Далі зупинимося на визначенні основних принципів ціннісно-особистісного підходу до дослідження ціннісної детермінації морального становлення особистості.

Говорячи про ціннісну систему, не можна залишити без уваги поняття *ієрархічності* як основного принципу її організації. Сама категорія «ієрархія» уперше була вжита у середині V століття Псевдо-Діонісієм Аріопагітом для характеристики Християнської Церкви й пізніше використовувалася для опису системних об'єктів, характеризуючи впорядковані взаємодії між різними рівнями системи. У значенні ієрархічності структур цей принцип став атрибутом усього живого, охоплюючи всі щаблі, починаючи з атомних і молекулярних явищ і закінчуючи відносинами в людському суспільстві. Це стосується, насамперед, ціннісної ієрархії особистості. Показником особистісної зрілості є належна ціннісна ієрархія, провідне місце в якій, займають духовні та моральні цінності. Як відзначалося вище, домінування гедоністичних, матеріальних і прагматичних цінностей, не підпорядкованих моральним, є ознакою деструктивної особистісної спрямованості. Важливість принципу ієрархічності специфічна для слов'янського менталітету.

Наступним, не менш важливим принципом ціннісно-особистісного підходу є принцип *детермінізму*, що говорить про існування закономірної залежності (причинності) психічних явищ від факторів, що їх породжують. Поняття «системний детермінізм» означає залежність окремих компонентів системи від властивостей цілого [167]. У західній соціології існує концепція «культурного детермінізму», відповідно до якої культура розглядається як автономне утворення, яке відіграє вирішальну роль у суспільному розвитку. Основним компонентом культури західні соціологи вважають релігійні цінності, оскільки вони співвідносять людину із сутнісними умовами її існування. М.Вебер аналізує розвиток суспільства залежно від пануючих у ньому релігійних цінностей [191]. В.Вундт розробляє концепцію психологічного детермінізму про психічну причинність [53]. С.Л.Рубінштейн трактує принцип детермінізму як дію зовнішніх причин через внутрішні (психологічні) умови [180]. Спираючись на принцип детермінізму можна зробити висновок про те, що психічні явища вищого рівня

визначають психічну діяльність окремих психічних сфер людини.

У відповідності із принципом *розвитку ієрархічно організованих систем*, підструктури вищого психічного рівня стають провідним регулятором (детермінантами) всієї системи, під впливом яких перебудовуються нижчерозташовані утворення. У даному дослідженні принцип детермінізму застосовано до розгляду ціннісної системи як детермінанти розвитку моральної сфери особистості.

Наступним принципом ціннісно-особистісного підходу виступає принцип *єдності психіки й діяльності*, що проявляється в єдності ціннісно-сміслових регуляторів і поведінки особистості. Іншими словами, узгодженість ціннісної системи з реальним життям людини (актуалізація особистісних цінностей у поведінці) свідчить про успішність процесу морального становлення.

Відповідно до ціннісно-особистісного підходу, провідна роль у детермінації морального розвитку належить духовним і моральним цінностям, які займають належне місце в ціннісній ієрархії, обумовлюючи формування духовно-моральної спрямованості.

У процесі засвоєння людиною, цінності перетворюються в особистісні риси, які надалі створюють *психологічні умови* морального становлення й істотно впливають на процес подальшого засвоєння й актуалізації в поведінці тих або інших цінностей. Іншими словами, сполучення особливостей ціннісної системи з особистісними рисами виступають умовами, які визначають характер морального становлення особистості в юнацькому віці.

Вектор особистісного розвитку має два напрями (*конструктивний і деструктивний*) і обумовлюється впливом ціннісних детермінант на моральну сферу. Таким чином, ціннісна система визначає ціннісну спрямованість, вектор особистісного розвитку й сама детермінована процесом соціалізації, особистісними особливостями, життєвим досвідом і довільним вибором людини.

Моральне становлення є процесом і результатом духовного зростання особистості й відбувається завдяки засвоєнню й актуалізації буттєвих, зокрема, духовно-моральних цінностей шляхом набуття культурно-суспільного й духовно-особистісного досвіду. Воно має певні етапи й кризові періоди й проявляється у формуванні уявлень про моральні норми (когнітивний етап), розвиток моральних ставлень (емоційно-оцінний

етап) і здійснення моральної поведінки (поведінковий етап). Критеріями норми морального становлення в юнацькому віці виступають зрілість ціннісної системи, сформованість моральної сфери й соціально-психологічна адаптованість особистості.

Основою конструктивного особистісного розвитку, морального становлення й психологічної культури людини в цілому виступає *духовно-моральна спрямованість*, яка формується на основі чітких духовно-моральних ціннісних орієнтирів завдяки свідомому *самовихованню*. Завданням духовно-морального розвитку особистості є подолання дефіцитарної та формування стійкої буттєвої спрямованості, досягнення чого стає можливим завдяки свідомій і цілеспрямованій боротьбі людини із власною моральною недосконалістю. Необхідною умовою успішності роботи над собою виступає наявність вірних ціннісних орієнтирів.

Таким чином, особистість у своєму становленні може досягти стійкої буттєвої, зокрема, духовно-моральної спрямованості, шлях до якої лежить через подолання довільне дефіцитарних мотивів. Варто зазначити, що мова йде не про повне ігнорування дефіцитарних потреб людини, а про їх належне місце (інструментальну функцію) у ціннісній структурі особистості. Іншими словами, дефіцитарні цінності мають виконувати допоміжну функцію засобів, а не мети життєдіяльності, у той час як метою сутнісного людського існування є прагнення до знаходження й реалізації у житті вищих буттєвих цінностей і сенсів.

Ціннісними детермінантами морального розвитку виступають наступні особливості ціннісної системи особистості: стійкість ціннісної структури, наявність чіткої ієрархії, засвоєння духовних і моральних цінностей, підпорядкованість дефіцитарних цінностей моральним, узгодженість декларованих і реально діючих цінностей.

Деструктивний особистісний розвиток є процесом формування особистісних дисгармоній. У контексті даного дослідження під *девіаціями* морального становлення ми розуміємо не відхилення поведінки людини від середньостатистичної норми, а відхилення *особистісного розвитку* від *ціннісно-моральної* норми.

Подальше вивчення механізму ціннісної детермінації морального становлення особистості полягає у виділенні ціннісних детермінант (стимулів морального розвитку) і встановленні закономірностей їх впливу на моральну сферу. При дослідженні даної проблеми фокус уваги має бути спрямованим на вирішення завдань: які саме цінності й

особливості ціннісної системи виступають факторами розвитку моральної сфери; за яких психологічних умов відбувається вибір ціннісної спрямованості й форм поведінки особистості.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Даний розділ присвячений аналізу явища ціннісної детермінації морального становлення з урахуванням психологічних особливостей юнацького віку, визначенню понятійного апарату й методологічного підходу дослідження.

1. Теоретичний аналіз даних наукових досліджень проблеми ціннісної регуляції морального розвитку особистості дозволив визначити основні категорії: "цінності", "ціннісна система особистості", "ціннісні детермінанти", "особистісний розвиток", "моральність", "моральне становлення". У даному дослідженні *цінності* розглядаються як узагальнені когнітивно-емоційні смислові утворення, які мають певне змістове наповнення й поєднують домінуючі мотиви особистості в систему її значимих ставлень до дійсності. Існує два основних джерела формування особистісних цінностей: соціалізація – інтеріоризація й прийняття зовнішніх соціально-культурних норм і ціннісна творчість, основою якої є духовно-екзистенційний досвід особистості. *Ціннісна система* є ієрархічною системою цінностей, які детермінують спрямованість, зміст загальної активності особистості й виступають основним компонентом саморегуляції поведінки. Неузгодженість декларованих і діючих цінностей свідчить про порушення ціннісної регуляції життєдіяльності.

Моральне становлення є процесом і результатом духовного розвитку особистості. Воно обумовлено розвитком моральної сфери завдяки засвоєнню й актуалізації буттєвих цінностей шляхом набуття культурно-суспільного й духовно-особистісного досвіду. Моральне становлення має певні сталі етапи й кризові періоди й проявляється у формуванні уявлень про моральні норми (когнітивний етап), розвиток моральних переконань, моральних ставлень до дійсності (емоційно-оцінювальний етап) і здійсненні моральної поведінки (поведінковий етап). Наявність моральних якостей і здатності людини до моральних вчинків виступають показниками актуалізації в поведінці моральних цінностей.

Ціннісна детермінація морального становлення особистості проявляється в такий спосіб: ціннісно-смислова сфера обумовлює розвиток моральної сфери, яка не може існувати без її ціннісного (смислоутворюючого) ядра. Аналіз даних науково-психологічної літератури дозволив виділити характеристики ціннісної системи, які

забезпечують ціннісну регуляцію морального розвитку особистості: стійкість структури наявності чіткої ціннісної ієрархії, несуперечливість змісту цінностей, засвоєння буттєвих цінностей, узгодженість декларованих і реально діючих цінностей.

2. Юнацький вік є сензитивним щодо морального становлення особистості. Аналіз теоретичних досліджень цінностей як факторів детермінації морального становлення сучасної молоді дозволяє стверджувати, що моральне становлення в юнацькому віці носить свідомий характер. Дієвість ціннісних детермінант на етапі юності значно зростає, оскільки їхня реалізація відбувається завдяки посиленню ролі самоактивності людини в цьому процесі.

Значною небезпекою для психічного здоров'я сучасної молоді є експансія ряду західних цінностей (гедоністичних, прагматичних), що не є домінуючими в традиційній національній культурі. При вивченні впливу соціокультурного фактора на процес морального становлення сучасної молоді має враховуватися, що домінування гедоністичних і прагматичних цінностей, не підлеглих моральному, є ознакою деструктивної ціннісної спрямованості. Вплив деструктивних особливостей масової культури обумовлює девіації морального становлення сучасної молоді, що проявляється у відхиленнях особистісного розвитку від ціннісно-моральної норми при зниженні загального рівня моральності. Тому сучасна молодь має потребу в підвищенні рівня моральної освіти.

Нормальний моральний розвиток у юнацькому віці визначається здатністю до морального самовизначення й відбувається шляхом свідомого самовиховання особистості на основі чітких ціннісно-моральних орієнтирів. Нами виділена система таких критеріїв норми морального становлення в юнацькому віці: зрілість ціннісної системи (чітка ціннісна ієрархія, домінування вищих буттєвих цінностей, усвідомлення сенсу життя, творча самоактуалізація); сформованість моральної сфери особистості (моральних ставлень, розвинена ціннісно-моральна регуляція) та соціально-психологічна адаптованість особистості, що включає: психічну адаптованість (саморегуляцію, емоційну стабільність, стресостійкість) і соціальну адаптованість (конвенціональність, спрямованість на іншу людину). Ми використаємо сукупність даних критеріїв для оцінки успішності морального становлення в юнацькому віці.

3. Основним підходом до вивчення ціннісної детермінації морального становлення

особистості виступає ціннісно-особистісний підхід. Особистість розглядається як ієрархічна система, вищим детермінуючим рівнем якої є підсистема цінностей, що обумовлює спрямованість розвитку моральної сфери й моральної поведінки людини. Основними принципами дослідження виступають: принцип детермінізму, відповідно до якого, існує закономірна залежність психічних явищ від факторів, що їх породжують; принцип розвитку ієрархічно організованих систем, що говорить про те, що, підструктури вищого психічного рівня стають провідним регулятором (детермінантами) всієї системи; принцип єдності психіки й діяльності, який проявляється в єдності ціннісно-смыслових регуляторів і поведінки особистості.

Згідно ціннісно-особистісного підходу, вектор особистісного розвитку має два напрями: конструктивний та деструктивний і детермінується впливом ціннісних факторів на моральну сферу. Конструктивний особистісний розвиток обумовлений розвитком моральної сфери і є результатом успішного функціонування ціннісної системи особистості. Деструктивний розвиток являє собою процес формування особистісних дисгармоній, в основі яких лежать несформованість моральної сфери та спотворені ставлення людини до дійсності.

Провідна роль у процесі ціннісної детермінації морального становлення особистості належить буттєвим, зокрема, духовним цінностям, які мають займати провідне місце в ціннісній ієрархії особистості, оскільки саме духовні цінності, як інтенціональні стимули, є детермінантами моральної поведінки. У процесі засвоєння культурного й духовно-особистісного досвіду цінності перетворюються в особистісні риси, які істотно впливають на процес актуалізації тих або інших цінностей. Сполучення особливостей ціннісної системи з особистісними рисами є психологічними умовами, які визначають характер морального становлення в юнацькому віці.

Подальше дослідження прояву ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці полягає у дослідженні ціннісних детермінант, особливостей морального становлення сучасної молоді та встановленні закономірностей їх взаємовпливу.

РОЗДІЛ II

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ЦІННІСНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1 Структура ціннісних детермінант і моральної сфери особистості в юнацькому віці як предмет експериментального вивчення

Дослідження прояву ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці полягає у виділенні ціннісних детермінант (ціннісних стимулів морального розвитку) і встановленні закономірностей їх впливу на моральне становлення особистості.

Експериментальне дослідження проводилося нами в три етапи: підготовчий (теоретичний аналіз наукової літератури, розробка програми й методичного інструментарію дослідження), експериментальний (проведення пілотажного дослідження, констатувального й формувального експериментів) і заключний (аналіз результатів експериментальних даних, оформлення дисертаційного дослідження).

Даний розділ присвячений побудові моделі ціннісної детермінації морального становлення особистості, методичного інструментарію дослідження, а також опису результатів констатувального експерименту.

З метою виявлення закономірностей ціннісної детермінації морального становлення особистості ми дотримувалися наступної логіки концептуальної побудови:

- теоретична розробка ціннісної структури особистості й типології цінностей як змістового її наповнення, які визначають ціннісну спрямованість людини;
- визначення системи ціннісних детермінант і показників моральної сфери особистості;
- розробка загальної моделі ціннісної детермінації морального становлення особистості;
- розробка програми й методичного інструментарію дослідження;
- проведення емпіричного дослідження ціннісних детермінант, й особливостей морального становлення особистості в юнацькому віці;
- аналіз результатів констатувального експерименту: статистична обробка експериментальних даних і встановлення закономірностей детермінаційних зв'язків

між особливостями ціннісної системи й показниками морального становлення особистості.

Ми розглядаємо ціннісну систему особистості як ієрархічну систему цінностей, зміст яких обумовлює ціннісну спрямованість людини. При розробці моделі ціннісної структури особистості нами був використаний критерій *позитивної суб'єктивної значимості* тих або інших цінностей. Ми гіпотетично допускаємо, що модель ціннісної системи особистості має ієрархічну 4-х-рівневу структуру (табл. 2.1). Зміст ціннісної структури особистості в процесі її становлення може змінюватись: деякі незначущі цінності усвідомлюються, наповнюються особистісним сенсом, переходять на вищі рівні ціннісної ієрархії і, навпаки, значущі цілі нерідко знецінюються під час життєвих криз.

Таблиця 2.1

Ієрархічна структура ціннісної системи особистості

№ рівня	Змістове наповнення ціннісної ієрархії особистості
1	Рівень найбільш особистісно значимих цінностей - цілей, які визначають домінуючу ціннісну спрямованість особистості
2	Рівень ситуаційно значимих цінностей, які мають другорядне значення
3	Рівень ситуаційно незначимих (особистісно індиферентних) цінностей
4	Рівень антицінностей, тобто цінностей, які свідомо відторгаються особистістю

Змістове наповнення ціннісної системи визначає ціннісну спрямованість особистості, що виражається у перевазі одних цінностей, відторгненні інших та індиферентному відношенні до третіх. Фіксація змістового наповнення кожного рівня даної ціннісної структури надає можливість оцінки ціннісної спрямованості, прогнозування вектора загальної поведінкової активності особистості, а також діагностики ціннісних детермінант її розвитку.

Нами було проведено типологізацію цінностей на основі синтезу типологій Е.Шпрангера, А.Маслоу та Ю.Козелецького. А.Маслоу говорить про наявність 2-х основних кластерів цінностей – дефіцитарних і буттєвих – відповідно ієрархії людських потреб (до дефіцитарних належать матеріальні, цінності самоствердження, а буттєвими є цінності свободи, творчості, самоактуалізації) [117].

Ю. Козелецький розглядає 5 типів ціннісних ієрархій, які він диференціює також

за критерієм домінуючої цінності, що детермінує загальну спрямованість особистості: *діонісійська* ієрархія характеризує гедоністичну спрямованість особистості, при якій основними цінностями є зручне життя, комфорт і споживання; *геркулесівська* – домінують прагматичні цінності влади, престижу й самоствердження (комфорт не має особливого значення); *прометеївська* – націленість на суспільні цінності, моральні принципи, альтруїстичну боротьбу проти зла й жорстокості; *аполлонічна* ієрархія – найбільшого значення набувають цінності творчості, інтелекту, пізнання навколишнього світу, естетики; *сократівська* ієрархія – має основною цінністю пізнання й розуміння самого себе, саморозвиток, самовдосконалення [88].

Е.Шпрангер виділяє 6 типів ціннісного розуміння життя відповідно принципу домінування певної особистісної цінності: *теоретичне* (цінності пізнання, інтелекту), *економічне* (матеріальні й прагматичні цінності), *естетичне* (цінності естетики, краси), *соціальне* (цінності спілкування, любові, дружби), *політичне* (прагнення до самоствердження, до духовної влади над іншими) і *релігійне* (цінності релігійної віри, орієнтація на пошук сенсу життя). На основі синтезу типологій Е.Шпрангера, А.Маслоу та Ю.Козелецького нами була розроблена власна робоча типологія цінностей, яка використовується як система ціннісних координат у дослідженні ціннісної спрямованості особистості (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Типологія цінностей

Ієрархічний кластер цінностей	Назва особистісної цінності
Буттєві цінності	Духовність
	Моральні цінності
	Саморозвиток, самоактуалізація
	Творчість
	Естетика
	Інтелект
Загальнолюдські цінності	Робота
	Родина
	Спілкування
	Здоров'я
Дефіцитарні цінності	Матеріальні цінності
	Цінність прагматичного самоствердження
	Гедонізм

Дана типологія включає 13 цінностей і являє собою ієрархічну структуру, що складається із трьох рівнів цінностей: дефіцитарних, загальнолюдських і буттєвих.

До дефіцитарних цінностей належать *гедоністичні, матеріальні та прагматичні*. Загальнолюдські цінності – *здоров'я, спілкування, сім'я та робота*. Буттєвими є цінності *інтелекту, творчості, саморозвитку, естетичні, етичні, духовні* цінності. (у розумінні релігійності, пошуку сенсу життя). Ці 13 цінностей ми розглядаємо як основні термінальні цінності, що детермінують процес морального становлення особистості в юнацькому віці. Дослідження й ідентифікація ціннісної системи базувалися на процедурах ранжирування запропонованих цінностей і сфер життя, що відображають наведені вище цінності, а також оцінювання інших людей відносно даних ціннісних критеріїв. По кожній цінності підраховувався загальний бал, який визначає її місце в структурі ціннісної системи особистості.

На основі аналізу особливостей структури й змістового наповнення ціннісної ієрархії особистості були виділені дихотомічні характеристики ціннісної системи: *конструктивні*, які сприяють конструктивному розвитку й моральному становленню особистості, і *деструктивні*, що обумовлюють деструктивний особистісний розвиток.

Ідентифікація особливостей ціннісної системи дозволяє передбачати вектор особистісного розвитку (конструктивного або деструктивного) і виявляти фактори особистісних дисгармоній. Надалі ми розглядаємо дані особливості ціннісної системи в якості *ціннісних детермінант* особистісного розвитку в юнацькому віці.

Ціннісні детермінанти являють собою особливості ціннісної системи особистості, які ми досліджували відповідно до наступних критеріїв: *зміст, ступінь структурованості й можливість реалізації цінностей*. Таким чином, ми можемо виділити дві дихотомічні категорії ціннісних детермінант особистісного розвитку: детермінанти конструктивного (морального) і деструктивного розвитку особистості (табл. 2.3).

Ціннісні детермінанти обумовлюють ступінь сформованості моральної сфери особистості й визначають конструктивність або деструктивність її психічного розвитку. Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи свідчить про недостатню

сформованість ціннісно-сислової сфери, що є психологічною передумовою девіацій морального розвитку особистості в юнацькому віці.

Таблиця 2.3

Ціннісні детермінанти особистісного розвитку

Критерії	Ціннісні детермінанти конструктивного (морального) розвитку особистості (+)	Ціннісні детермінанти деструктивного розвитку особистості (-)
Зміст	Несуперечність (узгодженість) змісту ціннісної системи особистості	Суперечливість змісту ціннісної системи особистості
	Засвоєння моральних цінностей	Незасвоєння моральних цінностей
	Засвоєння духовних цінностей	Несприйняття духовних цінностей
	Підпорядкованість дефіцитарних (гедоністичних прагматичних і матеріальних) цінностей моральним	Домінування дефіцитарних (гедоністичних прагматичних і матеріальних) цінностей
Ступінь структурованості	Наявність чіткої ціннісної ієрархії	Дифузність ціннісної системи, відсутність чіткої ієрархії цінностей
	Стійкість ціннісної системи особистості	Нестійкість ціннісної системи
Можливість реалізації цінностей	Узгодженість декларованих і реально діючих цінностей	Неузгодженість декларованих і реально діючих цінностей
	Відсутність фрустрації реалізації цінностей	Наявність фрустрації реалізації цінностей

Оскільки сьогодні в психології відсутня єдина концепція щодо чітких критеріїв норми розвитку моральної сфери особистості в юнацькому віці, нами була розроблена система показників, які свідчать про сформованість (або несформованість) моральної сфери, на яку ми спиралися в даному дослідженні (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Дихотомічні показники моральної сфери особистості

Конструктивні показники (свідчать про сформованість моральної сфери)	Деструктивні показники (свідчать про несформованість моральної сфери)
Засвоєння моральних принципів	Незасвоєння моральних принципів (макіавеллізм)
Сформованість моральних ставлень	Несформованість моральних ставлень
Здатність до морального вибору	Нездатність до морального вибору
Відповідальність	Безвідповідальність
Внутрішній локус контролю	Зовнішній локус контролю
Симпатія до людей	Відсутність симпатії до людей
Довіра до людей	Недовіра до людей
Уважність до людей	Неуважність до людей
Повага до людей	Неповага до людей
Поступливість	Упертість
Чесність	Малодушність
Безкорисливість	Користолюбство
Совісність	Безсовісність

Альтруїзм	Егоїзм
-----------	--------

Показниками сформованості моральної сфери особистості є: високий рівень засвоєння моральних принципів, сформованість моральних ставлень до дійсності. Наявність моральних рис особистості (відповідальності, внутрішнього локусу контролю, симпатії, довіри, уважності й поваги до людей, поступливості, чесності, безкорисливості, совісності, альтруїзму) як багаторазово повторюваних тенденцій до здійснення моральних вчинків, а також здатність до морального вибору виступають показниками актуалізації в поведінці моральних цінностей.

Відповідно до цих показників був розроблений комплекс методів психодіагностики, докладно описаний у наступному підрозділі.

2.2 Методика дослідження особливостей ціннісної детермінації розвитку моральної сфери особистості в юнацькому віці

Даний підрозділ присвячений побудові загальної моделі ціннісної детермінації морального становлення особистості та програми формуального експерименту, а також розробці методичного інструментарію з метою встановлення закономірностей ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці.

Приступаючи до побудови загальної моделі даного дослідження, відзначимо, що ми розглядаємо ціннісну детермінацію морального становлення особистості в змістовому аспекті, що проявляється у формуванні моральної сфери людини за допомогою засвоєння буттєвих, зокрема, морально-етичних цінностей культури (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Ціннісна детермінація морального становлення (змістовий аспект)

Ступінь сформованості моральної сфери залежно від впливу ціннісних детермінант визначає модальність особистісного розвитку (конструктивного або деструктивного) (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Модальність особистісного розвитку

Юнацький вік є сензитивним щодо морального самовизначення особистості, тому доречно говорити про *свідомий* характер морального становлення.

Нагадаємо, що нами виділені наступні критерії норми морального становлення особистості в юнацькому віці: зрілість ціннісної системи, сформованість моральної сфери й соціально-психологічна адаптованість особистості. На основі даних критеріїв була розроблена теоретична модель вивчення прояву ціннісної детермінації свідомого морального становлення особистості в юнацькому віці, що відображає взаємозв'язок ціннісних детермінант і особливостей морального становлення особистості, показниками якого виступають рівень розвитку моральної сфери у сполученні з особистісними рисами в аспекті соціально-психологічної адаптованості поведінки (рис. 2.3).

Дана модель відображає ієрархічну ціннісну детермінацію морального становлення особистості. На рис. 2.3 показано, що особливості ціннісних детермінант дихотомічні, тобто поділяються на конструктивні (що сприяють моральному становленню) і деструктивні (що спотворюють його). Сполучення різних варіацій трьох кластерів психологічних явищ (ціннісних детермінант, особливостей моральної сфери й особистісних рис) обумовлює формування певного варіанту морального становлення.

Відповідно до даної моделі, ми одержуємо 7 варіантів морального становлення особистості: чотири стійких і три кризових. До стійких відносяться два варіанти успішного морального становлення, що обумовлені зрілістю ціннісної системи та досить розвинутою моральною сферою, і два девіантних варіанти, які характеризуються

незрілістю ціннісної системи та спотворенням моральної сфери. Наявність ознак соціально-психологічної дезадаптованості свідчить про кризовий етап морального розвитку людини. Кризові етапи пов'язані з перебудовою внутрішнього світу особистості, системи її ставлень з людьми і супроводжуються психологічним дискомфортом, високим рівнем психічної напруги, послабленням механізмів психорегуляції.

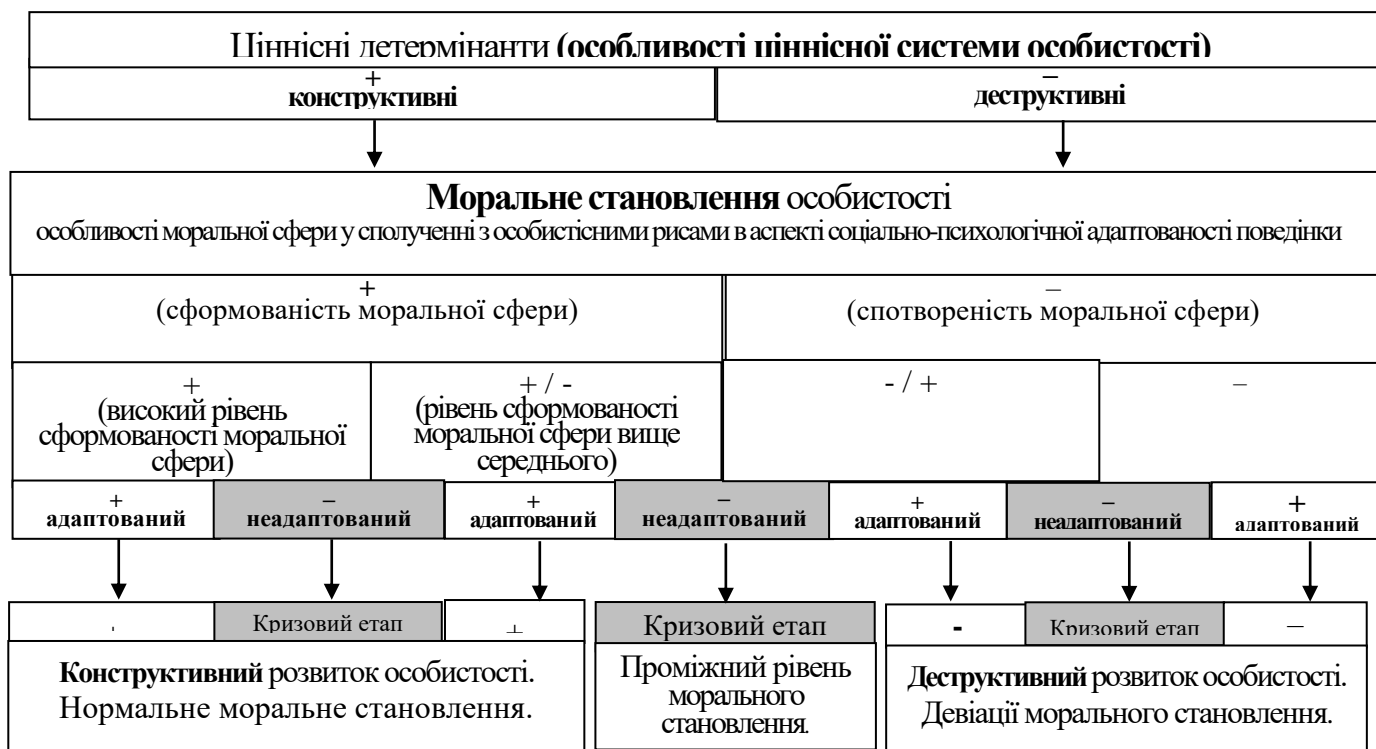

Рис. 2.3. Дихотомічна модель ціннісної детермінації морального становлення особистості

Таким чином, теоретичною моделлю вивчення прояву ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці виступає взаємозв'язок ціннісно-сислової, сфери й особливостей морального становлення особистості. Взаємовплив ціннісних детермінант, особливостей моральної сфери та особистісних рис створює психологічні умови, що впливають на засвоєння й актуалізацію в поведінці тих або інших цінностей. Знання особливостей ціннісної системи, моральної сфери й особистісних характеристик дозволяє визначати, на якому етапі перебуває особистість у своєму моральному становленні, і прогнозувати зону її найближчого морального розвитку.

Нами був укомплектований пакет методів, що включає 15 методик (психодіагностичних,

проективних, репертуарних, семантичних), що дозволяє діагностувати особливості ціннісної системи особистості, ступінь сформованості її моральної сфери й особистісні риси в аспекті соціально-психологічної адаптованості.

Психологічні явища, психологічні компоненти, що відповідають їм, психодіагностичні показники та діагностичний інструментарій дослідження прояву ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці представлені в табл. 2.5.

Батарей методичних засобів має два блоки:

1. Дослідження особливостей ціннісної системи особистості, (методики М.Рокича, Матусевича, репертуарна методика Дж.Келлі, авторська анкета "Ціннісна осявідченість" і авторська методика "Ієрархія сфер життя").

2. Дослідження особливостей морального становлення:

2.а) показників моральної сфери (тест "Макиавеллізма" Ф.Гайз, малюнокова модифікація Л.М.Собчик тесту ТАТ Г.Мюррея, авторські методики "Моральні якості", "Проблемні ситуації" і модифікована відповідно до завдань методика "Незакінчені речення").

2.б) характерологічних рис особистості в аспекті соціально-психологічної адаптованості (методики Л.І.Вассермана, С.Розенцвейга, Р.Кеттела, С.Г.Москвичова, Д.О.Леонтьєва).

Таблиця 2.5

Психічні явища, психологічні компоненти, психодіагностичні показники та інструментарій експериментального дослідження

Психічні явища	Психологічні компоненти	Психодіагностичні показники	Психодіагностичний інструментарій
1. <i>Ціннісна система особистості</i>	Ціннісні орієнтації особистості; Ціннісні детермінанти:	Гедоністичні, матеріальні, прагматичні цінності, здоров'я, спілкування, сім'я, робота, інтелект, естетика, творчість, саморозвиток, духовність. Стійкість ціннісної системи; несуперечливість її змісту, засвоєння духовних цінностей; підпорядкованість дефіцитарних цінностей; наявність чіткої ієрархії; узгодженість декларованих і реально діючих цінностей; відсутність фрустрації реалізації цінностей	Методика М.Рокича, Методика М.Матусевича Репертуарна методика Дж.Келлі, Авторська анкета «Ціннісна осявідченість», Авторська методика «Ієрархія сфер життя»
2. <i>Моральне становлення:</i>	Моральна свідомість	Засвоєння моральних принципів Сформованість моральних ставлень до дійсності	Тест «Макиавеллізму» Ф. Гайз Модифікована методика «Незакінчені речення»; малюнокова модифікація Л. Собчик тесту РАТ Г. Мюррея,

2. а) <i>Моральна сфера особистості</i>	Моральні риси особистості	Симпатія, довіра, уважність, повага до людей, поступливість, чесність, безкорисливість, совісність, альтруїзм	Авторська методика «Моральні якості»,
	Відповідальність	Відповідальність	16 PF Р. Кеттела (фактор G)
		Внутрішній локус контролю	Методика С. Г. Москвичова
2. б) <i>Соціально-психологічна адаптованість особистості</i>	Здатність до морального вибору	Сформованість здатності до морального вибору	Авторська методика «Проблемні ситуації»
	Саморегуляція	Розвинутий самоконтроль	16 PF Р. Кеттела (фактори C, Q3)
	Фрустраційна толерантність	Переваги інтрапунітивних та імпульсивних реакцій у ситуаціях фрустрації	Методика Ф. Розенцвейга
	Осмислення життя	Високий ступінь осмислення життя	Методика Д. О. Леонтьєва (СЖО)
	Психічна напруга	Оптимальний рівень психічної напруги	16 PF Р. Кеттела (фактори O, Q4)
	Невротизація	Відсутність невротизації	Методика Л.І. Вассермана

Для апробації авторських методик було проведено пілотажне дослідження, у якому брало участь 68 студентів I-II курсів Київського Коледжу Нерухомості.

Основне емпіричне дослідження проводилося на базі загальноосвітнього навчального закладу № 74 м. Києва й Київського Державного Університету Харчових Технологій. В констатувальному експерименті взяли участь 30 учнів 9 класу (12 юнаків і 18 дівчат віком 14-15 років) і 68 студентів IV курсу (42 юнака й 26 дівчат віком 22-26 років). Емпіричне дослідження проводилося протягом 3-х занять по 2 академічні години.

ПРОГРАМА констатувального експерименту складається із двох частин:

1. Вступ (учасникам дослідження надається інформація про предмет дослідження: ціннісно-смыслову сферу, ієрархічну структуру особистісних цінностей, спрямованість особистості).

2. Психодіагностична частина, що включає 2 змістовних етапи: ідентифікація особливостей ціннісної системи й морального становлення (моральної сфери у сполученні з особистісними особливостями в аспекті соціально-психологічної адаптованості).

Перший етап психодіагностичного дослідження починається із проведення серії діагностичних методик, показники яких надають інформацію про особливості ціннісної системи особистості: про її структурованість, стабільність, про змістове наповнення ціннісної ієрархії. Обробка результатів здійснюється експериментатором за допомогою спеціальних алгоритмів, описаних нижче.

Другий етап психодіагностики спрямований на вивчення моральної сфери (моральних ставлень і якостей особистості). На початку заняття без попереднього інформаційного вступу (щоб не програмувати учасників на соціально-бажані відповіді)

були пред'явлені проєктивні методики «Незакінчені речення» і «Моральні якості», які діагностують рівень сформованості моральних ставлень і якостей особистості. Для оцінки здатності особистості до морального вибору використовувалася методика «Проблемні ситуації». Потім був запропонований опитувальник «Тест макіавеллізму», який діагностує рівень засвоєння моральних принципів. Завершальним методом дослідження на даному етапі виступила малюноккова модифікація Л.М.Собчик тесту ТАТ Г.Мюррея.

На *третьому етапі* діагностичного дослідження використовувалася серія психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення проявів характерологічних особливостей в аспекті соціально-психологічної адаптованості особистості (тривожності, фрустрованості, імпульсивності, нервово-психічного ослаблення, соціальної адаптації). Обробка результатів даного блоку методик проводилася експериментатором (методики С.Розенцвейга, Вассермана, 16PF Кеттела) з повідомленням результатів учасникам в процесі індивідуального консультування (при проведенні формувального експерименту). Далі наведений опис всіх 15-ти методик, а також критерії оцінки, способи обробки емпіричних даних та етапність проведення процедури дослідження.

Методики ідентифікації особливостей ціннісної системи особистості.

1. Підготовчим етапом дослідження ціннісно-сислової сфери учасників виступає авторська анкета «*Ціннісна свідченість*», яка містить ряд питань закритого й відкритого типу (див. Додаток Д. 1.1). Дана анкета служить інструментом підготовки людини до роботи із ціннісною проблематикою, акцентує увагу на сенсожиттєвих питаннях, розвиває рефлексію щодо глобальних і найближчих життєвих цілей людини. Процедура заповнення анкети дає можливість особистості визначити для себе й попередньо сформулювати значення основних термінальних цінностей і визначити їх місце у власному житті. До складу анкети включено ряд питань, що стосуються ставлень до людей, причин власних невдач у спілкуванні, основних побоювань у житті, а також питання про загальну задоволеність життям. У цілому анкета дає дослідникові досить інформативний психологічний матеріал щодо загальної спрямованості особистості, основних її ціннісних перевагах і ступеня сформованості ціннісно-сислової сфери (наскільки чітко людина визначила свої життєві цілі).

2. Наступним кроком дослідження ціннісно-сміслової сфери особистості є пред'явлення авторської методики «*Ієрархія сфер життя*» (ІСЖ). Ця й 3 наступні методики спрямовані на усвідомлення, рефлексію й декларування ієрархії своїх ціннісних переваг. В якості інструкції до виконання методики ІСЖ учасникам пропонується проранжувати у порядку зменшення особистісної значимості 9 основних сфер життя.

Опис запропонованих для ранжування сфер життя наводиться на 9-ти окремих картках і представлено у вигляді ключових змістовних понять, що входять і визначають ту або іншу сферу життя (див. Додаток Д. 1.2). Перелічимо для ілюстрації запропоновані сфери життя з основним їх змістом у порядку зростання буттєвої спрямованості: *гедоністична* сфера (комфорт, насолода, смачна їжа, задоволення, розваги); *самоствердження* (престиж, влада над людьми, успіх, завзятість у праці); *рекреаційна* сфера (відпочинок, спокій, здоров'я, спорт, природа); *спілкування* (дружба, теплі стосунки, співробітництво, допомога іншим); *сімейно-побутова* сфера (родина, любов, затишок, побутові справи, турбота про близьку людину); *естетична* сфера (мистецтво, гармонія, краса, почуття прекрасного); *творчості* (цікава робота, творчість, хоббі, пошук нового); *інтелектуальна* сфера (освіта, пізнання, інтелект, теорії, мудрість) і *духовна* сфера (духовність, пошук сенсу життя й істини, віра й любов до Бога).

Фіксація результатів ранжування карток проводилася за допомогою запису в стовпчик по одному ключовому слову з кожної картки в порядку зменшення переваги даної сфери. Процедура наступної кількісно-якісної обробки результатів даної методики буде описана нижче.

3. Далі учасникам пред'являється методика «*Ціннісні переваги стилю життя*» Матусевича, у якій пропонується зі списку в 21 найменування (див. Додаток Д. 1.3) вибрати 3 найбільш бажаних (+) і 3 найбільш небажаних (–) особистістю стилю життя, розташувавши їх у порядку зменшення своєї симпатії й антипатії відповідно. Тобто, спочатку потрібно вибрати найбільш бажаний стиль, потім самий бажаний з тих що залишилися й, нарешті, третій бажаний; потім теж саме зробити щодо стилів життя, які не приймаються особистістю.
4. Аналогічна процедура проводиться із пред'явленням списків термінальних (А) та

інструментальних (Б) цінностей за методикою «Ціннісні орієнтації» М.Рокича (див. Додаток Д. 1.4).

На відміну від стандартної методики Рокича (списки по 18 найменувань цінностей) нами застосовувався розширений варіант зі списків, що включають по 22 термінальні й інструментальні цінності. Модифікація даної методики була продиктована необхідністю введення в розгляд духовних і гедоністичних цінностей, оскільки в оригінальному варіанті методики М.Рокича дані цінності не розглядаються.

Фіксація результатів по методиках Матусевича й Рокича проводилася за допомогою заповнення учасникам таблиці 2.6 та інтерпретувалася у відповідності з розробленою типологією цінностей (табл. 2.7).

Таблиця 2.6

Ціннісні переваги по методиках М.Рокича й Матусевича

Стилі життя		Цінності			
Методика Матусевича		Термінальні (методика Рокича)		Інструментальні (методика Рокича)	
бажані (+)	небажані (-)	бажані (+)	небажані (-)	бажані (+)	небажані (-)

Таблиця 2.7

Інтерпретація даних по методиках Рокича й Матусевича

Цінності	методика Матусевича	методика Рокича А	методика Рокича Б
Гедоністичні	Гедонізм; споживче життя.	Розваги; секс	Високі запити
Матеріальні	Зручність життя;	Гроші; матеріально забезпечене життя	Прагнення заробляти гроші будь-яким способом
Прагматичне самоствердження	Влада й домінування; протистояння.	Влада над людьми; престиж	Тверда воля; незалежність
Здоров'я	–	Здоров'я	–
Спілкування	Любов, дружба.	Наявність гарних друзів; любов	Простота й відкритість людям; життєрадісність
Родина	Сімейне життя	Щасливе сімейне життя	–
Робота	Професійне життя	Цікава робота	Ефективність у справах (продуктивність у роботі)
Інтелект	Інтелект	Життєва мудрість; пізнання	Широта поглядів; освіченість; раціоналізм
Творчість	Творче життя	Творчість; незалежність у судженнях	–
Саморозвиток	–	Саморозвиток; впевненість у собі (внутрішня гармонія)	Непримиренність до недоліків у собі; самоконтроль
Естетика	Естетичність	Краса природи й мистецтва	Охайність; гарні манери
Духовність	Релігійність	Любов до Бога	Жертовність; альтруїзм;
Моральні цінності	Моральний авторитет	Щастя інших	Чесність; чуйність; відповідальність; терпимість

5. Останнім методом, застосованим нами в дослідженні ціннісно-сміслової сфери особистості, була «Репертуарна методика діагностики ставлень до значимого оточення», що являє собою репертуарну методику Дж. Келлі в інтерпретації Н.І.Шевандріна, яка дозволяє відслідковувати як ієрархію декларованих цінностей, так і цінностей, що реально діють на емоційно-оцінювальному рівні (з обчисленням коефіцієнта декларативності, який характеризує ступінь узгодженості декларованих і діючих цінностей).

При розробці даної репертуарної методики і складанні програмного забезпечення ми опиралися на опис алгоритму обчислення коефіцієнта декларативності, що приводить Н.І.Шевандрін [234, с. 290-298, 380-388], але змістовне наповнення методики розроблялося індивідуально з урахуванням специфіки даного дослідження (див. Додаток Д.1.5). У нашому варіанті методика має наступний репертуар ролей (об'єктів оцінювання): Я сам, Мати, Батько, Друг, Кохана людина, Значима людина, Ідеальне Я, Добра людина, Неприємна людина, Багата людина, Щаслива людина й Звичайна людина. На кожен із цих ролей учасник дослідження повинен підібрати реальну особу зі свого оточення або відомий йому персонаж, позначивши їх на бланку у відповідних клітинках (1-го рядка) будь-якими різними знаками, наприклад ініціалами. Всі 12 рольових позицій мають бути представлені різними людьми.

Система критеріїв оцінювання застосовувалася в такий спосіб. Учасникам пропонувалося оцінити цих осіб за заданими критеріями. Критерії оцінки являють собою систему досліджуваних нами цінностей: здоров'я, дружби, естетики, сімейного життя, матеріально забезпеченого життя, духовності, творчості, інтелекту, гедонізму, престижу, саморозвитку. В якості інструкції учасникам пропонувалося проранжувати людей, обраних ними на різні рольові позиції в залежності від того, у якому ступені, на їхню думку, для цих людей характерне прагнення до означених цінностей. Після чого необхідно в графі «Ранг» проранжувати самі критерії оцінки щодо їхньої значимості у власному житті (задекларувати свої ціннісні переваги).

Обробка даних проводилася за допомогою розробки програмного забезпечення відповідно до описаного Н.І.Шевандріним алгоритму, у результаті чого були отримані: ієрархія реально діючих цінностей особистості, коефіцієнт декларативності (R_s) і

коефіцієнт фрустрації Я-ідеалу (Rя), що характеризує ступінь розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним.

Підрахунок інтегральних числових показників по кожному типу цінностей проводиться відповідно до розробленої нами 3-х ступенневої процедури обробки змістовної інформації:

- Переклад змістових показників ціннісних переваг особистості (табл. 2.6) у числові значення із занесенням їх у таблицю 2.8.
- Підрахунок загального й середнього балів по кожній цінності (заповнення 2-х останніх рядків у табл. 2.8). Заштриховані клітини в графі певної цінності в табл. 2.8 означають, що відповідна цінність у даній методиці не розглядається.
- Змістовний аналіз ціннісних переваг, виділення ієрархічної структури й особливостей ціннісної системи.

Таблиця 2.8

Бланк для обчислення інтегральних показників ціннісних переваг

Методика	гед.	маг.	с/ств.	зд.	спіл.	сім.	роб.	інт.	твор.	с/роз.	ест.	мор.	дух.
Анкета													
ІСЖ													
Матусевич													
Келлі													
Рокич А													
Рокич Б													
Заг. бал													
Середн. бал													

Нагадаємо, що ціннісна система особистості має ієрархічну 4-х рівневу структуру: 1-2 рівні - усвідомлені домінуючі цінності, 3-й рівень - неусвідомлені, ситуаційно індіферентні цінності, 4-й рівень - цінності, які свідомо відторгаються. Аналіз змістовної інформації, отриманої за допомогою 1-го блоку описаних вище методик, будувався виходячи з даної моделі ціннісної структури особистості. Для зручності стандартизації даних методів дослідження (у тому числі й проєктивних) нами була взята за основу 10-бальна шкала (за аналогією зі шкалою стенив, використовуваної Кеттелом).

Етапи процедури аналізу ціннісної структури особистості.

1. Переклад змістовних показників ціннісних переваг особистості в числові проводиться на підставі присвоєння числових значень у зростаючому порядку (від 1 до 10) відповідно до зростання особистісного пріоритету тієї або іншої цінності. Так,

цінностям, що відторгаються людиною, присвоюються бали від 1 до 3 залежно від ступеня відторгнення. Пріоритетним цінностям відповідають бали від 8 до 10 також залежно від ступеня пріоритету. Проміжне положення (4 - 7 балів) займають індіферентні цінності.

Таким чином, у таблицю 2.8 заносяться показники всіх 5-ти методик діагностики декларованих цінностей. Тобто, з методик Рокіча й Матусевича ми заповнюємо тільки проміжні рівні (1-3 бали для тих цінностей, що відторгаються людиною, і 8-10 - для пріоритетних цінностей). Дані анкети «Ціннісна оśвідченість» також надають інформацію про ціннісні переваги й тому заносяться в таблицю 2.8 аналогічно, виходячи з декларованих цінностей. Цінностям, що були проранжовані, за методиками ІСЖ і «Келлі» присвоюються бали в зростаючому порядку починаючи з найменш значущих цінностей. В методиці ІСЖ градація йде від 2 до 10, оскільки ця методика містить тільки 9 сфер життя, а в методиці «Келлі» від 1 до 10, при цьому по 1 балу присвоюється двом найменш значущим цінностям, оскільки методика містить набір з 11 цінностей.

2. Далі підраховуються сумарні загальні бали по кожній цінності, а потім обчислюється середній бал як середнє арифметичне представлених балів (останні 2 рядка таблиці 2.8). Якщо по всіх методиках учасник не давав ніякої інформації щодо якої-небудь цінності (за звичай це була цінність роботи, оскільки вона не розглядається в методиках на ранжування), то ця цінність розглядалася як індіферентна, і їй присвоювався середній бал – 5.

Далі відбувався *якісний* аналіз даних таблиці 2.8, за допомогою якого вдається встановити основні параметри, що цікавлять нас, а саме: побудувати 4-х рівневу ціннісну ієрархію особистості, виявити наявність особливостей ціннісної структури, які детермінують конструктивний або деструктивний особистісний розвиток.

Нагадаємо, що нами виділені наступні ціннісні детермінанти морального становлення особистості:

1. Засвоєння моральних цінностей;
2. Засвоєння духовних цінностей;
3. Підпорядкованість у ціннісній ієрархії особистості гедоністичних, матеріальних і прагматичних цінностей моральним;

4. Несуперечливість змісту ціннісної системи;
5. Чітка ієрархізованність і стабільність ціннісної структури;
6. Узгодженість декларованих і реально діючих цінностей (коефіцієнт узгодженості позначається у зведеній таблиці як «Rs»);
7. Відсутність фрустрації при реалізації цінностей (фрустрація Я-ідеалу позначається «Ря»).

Кількісна інформація, яка була отримана в результаті змістовної обробки даних таблиці 2.8, заноситься в таблицю 2.9.

У табл. 2.9 в останні 3 графи вносяться результати комп'ютерної обробки репертуарної методики Келлі:

Rs – коефіцієнт узгодженості декларованих і діючих цінностей (“коефіцієнт декларативності”) – чим вище значення Rs тим менш розбіжність між декларованими й діючими цінностями;

Ря - фрустрація Я-ідеалу (чим вище показник Ря, тим нижче ступінь розбіжності Я-реального і Я-ідеального, тобто, особистість менш фрустрирована й більше конгруентна);

Z – діапазон фрустрації Я-ідеалу (кількість цінностей, по яких Я-реальне далеко відстоїть від Я-ідеального).

Таблиця 2.9

Особливості ціннісної системи особистості

Ієрархія ціннісної структури		Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи								
Рівні ціннісної ієрархії	Зміст певного кластеру цінностей	Особливості змісту ціннісної системи (ЦС).			Особливості структури ЦС			Особливості можливості реалізації цінностей		
1		Домінування		Несприяття духовних цінностей	Суперечливість змісту ЦС	Дифузність ЦС	Нестійкість ЦС	Неузгодженість декларов. та діючих цінностей	Фрустрація Я-ідеалу	Діапазон фрустрації цінностей
2										
3		гед. цін.	мат. цін.	с/ств. цін.				Rs	Ря	Z
4										

Процедура змістовної обробки даних табл. 2.8 з перекладом їх у числові значення.

Побудова 4-х рівневої ціннісної ієрархії проводиться виходячи з аналізу результатів середніх балів по кожній із цінностей (останній рядок у табл. 2.8).

Емпіричним шляхом були встановлені наступні норми для кожного із кластерів ціннісної ієрархії:

8.1 - 10 балів - рівень усвідомлених домінуючих цінностей;

7 - 8 балів - рівень усвідомлених допоміжних цінностей;

3.1 - 6.9 балів - рівень неусвідомлених або незатребуваних цінностей (у цей рівень попадають або цінності з індиферентним відношенням (4-6 балів), або з не визначеним ставленням особистості до них (контрастні ранги по різних методиках));

1 - 3 бали - цінності, що свідомо відторгаються людиною.

Виявлення особливостей ціннісної системи проводиться шляхом аналізу отриманої ієрархії особистісних цінностей зі здійсненням перекладу якісних характеристик у кількісні показники з метою наступної статистичної їх обробки.

Для оцінки, особливостей **структури** ціннісної системи, які перешкоджають моральному розвитку особистості, були розроблені наступні **критерії**:

- **Дифузність** системи ціннісної системи особистості – оцінюється по кількості неусвідомлених або незатребуваних цінностей (3-й рівень ціннісної ієрархії) і має градацію в 3 бали: 2-4 цінності в 3-м рівні – 0 балів; 5-6 цінностей – 1 бал; 7-8 цінностей 2 бали (найвищий рівень дифузності ціннісної системи).

- **Нестійкість** ціннісної системи особистості оцінюється по наявності «зазору» між рангами цінностей, отриманими за допомогою різних методик (див. по стовпцю по кожній цінності в табл. 2.8):

– при «зазорі» в 4-6 рангів цінностей 1–2-го рівнів ієрархії – 2 бали;

– при великому зазорі (в 7-9 рангів) цінностей 3-го рівня ієрархії – 1 бал.

Критерії оцінки змісту **деструктивних** ціннісних детермінант.

- **Суперечливість** ціннісної системи особистості має градацію в 2 бали (0 і 2) і оцінюється по наявності в 1-2 рівнях ціннісної ієрархії несумісних (суперечливих) цінностей: гедонізм – духовність, гедонізм – саморозвиток, спілкування – самоствердження, духовність – самоствердження, духовність – матеріальні цінності.

- **Домінування гедоністичних, матеріальних** і цінностей прагматичного **самоствердження** діагностується за наявністю відповідних цінностей у 1-му рівні ціннісної ієрархії й оцінюється в 2 бали, а також при контрастних сполученнях рангів

цінностей, що потрапили в 3-й рівень, (наприклад, 6 і 10 балів у різних рядках табл. 2.8), оцінюване в 1 бал.

- **Несприйняття духовних** цінностей діагностується по їх наявності в 4-м рівні ціннісної ієрархії особистості й оцінюється в 2 бали, а також при контрастних сполученнях рангів цінностей, що потрапили в 3-й рівень, (наприклад 1 і 9 балів), оцінюване в 1 бал.

Отримані числові показники особливостей ціннісної системи особистості заносяться в таблицю в індивідуальному бланку (див. рис. 2.4).

Проілюструємо на прикладі студентки IV курсу процедуру заповнення таблиць 2.8 і 2.9. Аналізуючи таблицю 2.9.a, можна зробити висновок, що Уляна Т. має чітко позначену духовно-моральну спрямованість із запереченням гедоністично-прагматичних цінностей, причому ступінь розбіжності декларованих і реально діючих цінностей невелика, що дозволяє прогнозувати високу ймовірність моральної поведінки. Дані показники студентки свідчать про зрілість її ціннісної системи.

Таблиця 2.8.a

Бланк для обчислення інтегральних показників ціннісних переваг студентки IV курсу Уляни Т.

Методика	гед.	мат.	с/ств.	зд.	спіл.	сім.	роб.	інт.	твор.	с/роз.	ест.	мор.	дух.
Анкета									8			9	10
ІСЖ	3		2	4	8	9		6	7		5		10
Матусевич	1		2		8	9	-						10
Келлі	1	2	1	5	7	9		3	6	8	4		10
Рокич А	3	2	1			8	-			9			10
Рокич Б	1	2			8						3	9	10
Заг. бал	9	6	6	9	31	35	5	9	21	17	12	18	60
Серед. бал	1.8	2	1.5	4.5	7.7	8.7	5	4.5	7	8.5	4	9	10

Таблиця 2.9.a

Особливості ціннісної системи особистості студентки IV курсу Уляни Т.

Ієрархія ціннісної структури		Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи							
Рівень	Зміст певного кластера цінностей.	Особливості змісту ціннісної системи (ЦС).			Особливості структури ЦС		Особливості можливості реалізації цінностей		
1	духовність, родина, саморозвиток	Домінування	Несприйняття духовних	Суперечливість	Дифузність	Нестійкість ЦС	Коеф. декларатив-	Фрустрація Я-	Діапазон фрустрацій

2	спілкування, творчість	гед. цін	мат цін	с/ств. цін	цінностей	ьЦС	ЦС		ності	ідеалу	цінностей
3	здоров'я, інтелект, робота, естетика	0	0	0					Rs	Rя	Z
4	гедонізм, матер. цін., с/стверджен.				0	0	0	0	0,69	0,69	3

Тепер приведемо приклад результатів діагностики особливостей ціннісної системи студента з вираженою прагматичною спрямованістю, стійкою, але суперечливою ціннісною структурою внаслідок одночасного домінування несумісних між собою цінностей спілкування й прагматичного самоствердження (табл. 2.9.б).

Як видно з табл. 2.9.б, крім домінування прагматичних цінностей, вираженою особливістю Максима С. є відсутність фрустрації Я-ідеалу, тобто, його Я-реальне майже збігається з Я-ідеальним.

Дані ціннісні особливості дають підставу припускати сполучення в Максима С. прагматичної спрямованості з упевненістю в собі, що створює психологічні передумови формування егоїстичних рис особистості.

Таблиця 2.8.б.

Таблиця інтегральних показників ціннісних переваг студента ІV курсу Максима С.

Методика	гед.	мат.	с/ств.	зд.	спіл.	сім.	роб.	інг.	твор.	с/роз.	ест.	мор.	дух.
Анкета			10				8					9	
ІСЖ	1		10	4	9	5		7	6		3		2
Матусевич		8			9						3	10	1
Келлі	5	6	8	4	10	2		9	7	1	3		1
Рокич А	2		9		10				3			8;1	
Рокич Б		9						10		3		8;2	1
Заг. бал	8	23	37	8	38	7	8		16	4	9	38	5
Серед. бал	2.7	7.7	9.2	4	9.5	3.5	8	8.7	5.3	2	3	6.3	1.2

Таблиця 2.9.б

Особливості ціннісної системи особистості студента ІV курсу Максима С.

Ієрархія ціннісної структури		Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи								
Рівень	Зміст певного кластера цінностей.	Особливості змісту ціннісної системи (ЦС)			Особливості структури ЦС		Особливості можливості реалізації цінностей			
1	Самоствердж., спілкування, інтелект, робота	Домінування		Несприйняття духовни	Суперечливість ЦС	Дифузність Ц.С.	Нестійкість Ц.С.	Коеф. декларатив-	Фрустрація Я-	Діапазон фрустрації

2	Матеріальні цінності				Х цінності				ности	ідеалу	цінностей
3	Здоров'я, родина, творчість	гед. цін	мат. цін	с/ств. цін		Rs	Rя	Z			
4	Духовн., саморозвиток, естетика, гедон.	0	2	2	2	2	0	0	0.5	0.856	0

Таким чином, даний блок діагностичних методик дозволяє виявляти ціннісну ієрархію й особливості ціннісних детермінант морального становлення особистості.

Методики дослідження показників морального становлення особистості.

а) Методики дослідження показників моральної сфери особистості.

При оцінці моральної сфери ми опиралися на християнське розуміння морального ідеалу, а також на положення концепції Л.Кольберга, що виділяє три рівні розвитку моральної свідомості: *передконвенціональне, конвенціональне й принципове* [249].

Нагадаємо, що критеріями сформованості моральної сфери особистості в юнацькому віці є:

- сформованість моральних принципів особистості на рівні переконань;
- сформованість моральних ставлень особистості й до дійсності;
- сформованість моральної саморегуляції (здатності до морального вибору, до прийняття вольового морального рішення);
- сформованість моральних якостей особистості, розвиток совісті (здатності до прощення, до усвідомлення власної неправоти).

Для дослідження показників моральної сфери особистості нами застосовувалися переважно проєктивні методи (Незакінчених речень; Проблемних ситуацій; ТАТ), а також метод семантичного диференціала (“Моральні якості”) і стандартизована методика «Тест макіавеллізму» Ф.Гайз.

1. Методика «**Незакінчені речення**» дозволяє діагностувати рівень сформованості моральних ставлень особистості. Нами було сформульовано 27 незакінчених речень, що припускають виявлення морального аспекту ставлень особистості до соціальної реальності (див. Додаток Д.2.1). Методика проводилася в умовах групового дослідження, учасникам дається інструкція самостійно закінчити речення. При цьому початки речень зачитувалися експериментатором в помірному темпі (без тривалих пауз) для того, щоб

випробувані працювали в умовах ліміту часу, що дозволяє підвищити рівень вірогідності безпосередніх соціальних установок і ставлень особистості, оскільки в учасників не залишається часу придумувати соціально бажані варіанти закінчення речень.

Обробка результатів даного методу проводилася за допомогою спеціально розроблених критеріїв. В основу критеріїв оцінки речень покладений принцип готовності до усвідомленої, конструктивної, моральної активності особистості в соціальних ситуаціях на основі моральної саморегуляції. Нами використовувалася стандартизована 10-бальна шкала оцінки моральності соціальних установок особистості. Експериментальним шляхом були встановлені норми (рівні сформованості) моральних ставлень особистості:

- **8-10 балів** – рівень готовності до конструктивної, усвідомленої, моральної активності;
- **5-7 балів** – рівень стереотипного, пасивного реагування;
- **1-4 балів** – рівень деструктивної, аморальної активності.

Процедура оцінки речень. Кожне речення оцінюється по 10-бальній шкалі на підставі зазначених вище критеріїв. Потім підраховується загальна сума балів і обчислюється середній бал, який характеризує ступінь сформованості моральних ставлень. Він позначений у зведеній таблиці як «НУ».

Критерії присвоєння певного бала при оцінці речень:

10 балів – вищий рівень розвитку моральної сфери, прояв активної моральної переконаності, здатність до жертвності своїми інтересами;

9 балів – високий рівень моральної свідомості, що проявляється в готовності людини до побудови моральних ставлень з навколишніми;

8 балів – тенденція до прояву моральної активності, але без чіткої виразності моральних настанов;

7 балів – стереотипність, конвенціональність моральних суджень;

6 балів – пасивність у проблемних ситуаціях, індиферентність щодо моральних принципів;

5 балів – безвідповідальність в проблемних ситуаціях, ухилення від морального вибору;

4 бали – афективність емоційних реакцій (образи, гніву), слабкість моральної регуляції;

3 бали – деструктивна активність у проблемних ситуаціях, відсутність моральної

мотивації (наявність мотивації помсти, заздрості);

2 бали - виражена протидія соціальному оточенню, спрямована на реалізацію внутрішньої агресії;

1 бал – стан безсовісності, ненависті до людей, мізантропії.

Аналогічна процедура обчислення середнього бала щодо тих же оцінних критеріїв використовувалася при інтерпретації методу проблемних ситуацій, що дозволяє діагностувати здатність особистості до здійснення морального вибору.

2. Авторська методика «**Проблемні ситуації**», побудована на основі підходу Л.Кольберга, складається з набору проблемних ситуацій морального характеру, які пропонуються учасникам для вирішення (див. Додаток Д. 2.2).

Причому, для кожної вибірки учасників з метою досягнення проєктивного ефекту ідентифікації себе з головним героєм нами підбиралися ситуації, характерні й актуальні для даного віку, героєм яких виступав персонаж, найбільш близький до типу самих учасників: для студентів героєм ситуацій виступав студент V курсу, а для старшокласників – учні 8-9 класу. В якості інструкції до вирішення кожної проблемної ситуації учасникам дослідження пропонується відповісти на 4 питання:

- Як вчинить герой у даній ситуації? Чому саме так? Що відчуває герой, вчиняючи саме так? Як, на Вашу думку, потрібно вчинити в даній ситуації?

Відповіді на поставлені запитання заносилися самими учасниками до протоколу (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Протокол відповідей методики «Проблемні ситуації»

Як вчинить герой?	Чому саме так?	Що він при цьому відчуває?	Як, на Вашу думку, потрібно вчинити?

Процедура обробки й інтерпретації результатів та ж, що й у методиці «Незакінчені речення». Величина середнього бала, позначуваного у зведеній таблиці «НС», відповідає ступеню сформованості здатності особистості до морального вибору відповідно до норм: 1-4 - низький, 5-7 - середній (конвенціональний) і 8-10 - високий рівень.

Крім ідентифікації здатності особистості до морального вибору дана методика надає

інформацію про такий показник як *фрустрація морального вибору*, позначеного у зведеній таблиці «Фр». Цей показник чисельно дорівнює кількості проблемних ситуацій, у яких зміст відповідей у колонці «Як вчинить герой?» діаметрально протилежний змісту в колонці «Як, на Вашу думку, потрібно вчинити?». Іншими словами, фрустрація морального вибору означає, що людина знає моральне вирішення ситуацій, але з якихось причин не вчиняє так, як потрібно, що свідчить про слабкість її моральної саморегуляції. Важливим позитивним моментом даної методики виступає її морально-формульвальний ефект, завдяки включенню в процесі її виконання психологічних механізмів усвідомлення й рефлексії, а також здійснення вольової дії щодо вирішення проблемних ситуацій.

3. Авторська методика «*Моральні якості*», побудована за методом семантичного диференціалу, дозволяє чисельно оцінити сформованість моральних установок, які у своєму генезисі стають особистісними рисами. Нами було виділено 10 моральних критеріїв: *симпатії* до навколишніх (Си), *довіри* людям (До), *уваги* до них (В), *поваги* до навколишніх (Ув), *поступливості* (Ус), *чесності* (Ч), *безкорисливості* (Б/К), *дистанції* у спілкуванні (Ди), *совісності* (Со) і *альтруїзму* (Ал). Набір даних критеріїв був розроблений на підставі ідеї В.В.Століна, який запропонував 3 критерії для оцінки ставлень особистості до навколишніх: симпатія, повага й дистанція у спілкуванні [195], а також системи християнських моральних чеснот.

В якості інструкції учасникам пропонується із двох альтернативних висловлювань, що знаходяться на бланку для відповідей (див. Додаток Д.2.3), вибрати те, з яким вони в більшій мірі згодні, і оцінити за 3-х бальною шкалою ступінь своєї згоди з даним висловлюванням, обвівши в кружок відповідну цифру з боку цього висловлювання. У випадку одночасної згоди із двома висловлюваннями або індиферентного до них ставлення обводиться проміжна цифра нуль.

Ключ до обробки даної методики знаходиться прямо на бланку відповідей: крайній правий стовпець містить у певних рядках символ ☀, що означає наявність у даному рядку висхідної шкали кодування, тобто: - 3 2 1 0 1 2 3 + . У тих рядках, де символ ☀ відсутній, маємо нисхідну шкалу: + 3 2 1 0 1 2 3 - . При заповненні бланка короткі позначення критеріїв і символ ☀ не впадають в очі й не привертають увагу учасників,

але по закінченні заповнення бланка відповідей такий прийом дає можливість в умовах формуювального експерименту (при інструктуванні учасників щодо процедури декодування й підрахунку балів за кожним критерієм) самостійно конфіденційно обробити свою анкету.

Процедура обробки результатів проводиться в 2 етапи: декодування шкал (визначення висхідного або нисхідного порядку) і підрахунок алгебраїчної суми балів за кожним критерієм оцінки моральних якостей, що знаходяться у крайньому лівому стовпці бланка відповідей (Си, До, В, Ди...).

Інтерпретація результатів здійснюється за допомогою оцінки числових значень, що відповідають кожному критерію: негативне значення свідчить про несформованість даної моральної якості; позитивне значення говорить про сформованість відповідної моральної якості. За наявності позитивних значень за всіма показниками можна судити про високий рівень сформованості моральних якостей. Далі підраховується загальний бал як алгебраїчна сума отриманих показників Він виступає інтегральним показником, який характеризує наявність моральних якостей, і позначений у зведеній таблиці (Об).

4. Наступним методом ідентифікації показників моральної сфери особистості є «Тест макіавеллізму» Ф.Гайз [132, с. 83-90], що представляє собою ряд тверджень, у яких виражені загальноприйняті (банальні) істини, не всі з яких є моральними. Нами використовувалася лише перша частина даної методики («Особистісний прояв 1») зі спрощеною градацією шкали відповідей (замість 7-ми рівнів згоди з висловленням ми використали тільки 2 рівні: «згодний» і «не згодний»). Таким чином, висловлюючи свою згоду або незгоду, людина виражає власний «моральний кодекс», демонструючи ступінь засвоєння моральних принципів.

Ключ для обробки результатів являє собою варіанти відповідей, які відповідають аморальним принципам. Підрахунок балів здійснюється шляхом зіставлення відповідей, даних учасниками, із ключем (якщо відповідь збігається із ключем, то він свідчить про згоду особистості з аморальним принципом (або незгоду з моральним принципом) і оцінюється в 1 бал. У випадку розбіжності варіанта відповіді із ключем, можна судити про засвоєння відповідного морального принципу (ця відповідь оцінюється в 0 балів). Таким чином, кількість набраних балів пропорційна засвоєнню особистістю *аморальних*

принципів, що позначається терміном «макіавеллізм». Чим нижче бал за даною методикою, тим вище рівень розвитку моральної свідомості особистості.

5. Останнім методом, застосовуваним нами в дослідженні моральних ставлень особистості до оточуючих, є проєктивний «Малюнковий Апперцептивний Тест» (МАТ), який являє собою модифікований і адаптований Л.М.Собчик варіант Тематичного Апперцептивного Тесту Г. Мюррея [190, с. 247-255].

Метою діагностики, в рамках дослідження моральних ставлень особистості, було виявлення за допомогою психологічних механізмів ідентифікації й проєкції конструктивних, моральних стратегій міжособистісної взаємодії учасників.

Для цього інструкцією до виконання тесту є завдання послідовно, відповідно до нумерації малюнків на бланках (див. Додаток Д.2.4) розглянути кожну картинку й написати по 3 варіанти відповіді на питання: «Що відбувається на цьому малюнку? Що робить одна людина, і як реагує інша, або що вони роблять удвох?» Таким чином, ми одержуємо 24 варіанти проєктивної міжособистісної взаємодії (по 3 варіанти на 8 картинок). Правда, у випадках окремих учасників ці варіанти повторювалися або виявлялися однотипними, що свідчить про стереотипність мислення, слабо розвинну уяву учасників і знижує якість інтерпретації результатів.

При інтерпретації нами використовувалася своєрідна «система координат», яка складається з наступних 7-ми стратегій міжособистісної взаємодії: *співпраця* (С) – прагнення до взаємного співробітництва; *односпрямоване сприяння* (ОС) – прагнення допомагати іншим; *протидія* (П) – тенденція до суперництва, конфліктності; *односпрямована протидія* (ОП) – упертість, прагнення до заподіяння шкоди іншим; *уникання* (У) – відмова від ініціативи у вирішенні проблемних ситуацій, самоусунення; *компроміс* (Комп) – тенденція до компромісів у спілкуванні; *контраст* (К) – контрастне, неадекватне спілкування, врахування тільки власних інтересів, неприйняття мотивів і прагнень партнера (у термінології К. Роджерса, стратегія взаємодії по контрасту означає неконгруентність людини у стосунках з навколишніми). Ми можемо класифікувати дані стратегії за критеріями моральності й конструктивності в такий спосіб:

- Конструктивні, особистісно-зрілі стратегії – співпраця, односпрямоване сприяння й компроміс;

- Інфантильно-конвенціональна стратегія- уникання;
- Деструктивні стратегії - контраст, протидія й односпрямована протидія.

Позначені учасниками варіанти ситуацій взаємодії інтерпретувалися в категоріях зазначених стратегій. Інтерпретація результатів даного тесту проводилася шляхом віднесення кожного з варіантів, запропонованих учасникам, до тієї або іншої стратегії. Таким чином, ми одержуємо чисельні значення по кожній стратегії, які дорівнюють кількості відповідей, даних учасниками, які відносяться до проявів відповідної стратегії міжособистісної взаємодії.

Наприклад: С = 8; ОС = 3; Ком. = 2; У = 5; К = 3; П = 1; ОП = 2 . Аналізуючи дане сполучення показників, можна припустити, що незважаючи на домінуюче прагнення до співробітництва, особистість все-таки має утруднення у побудові міжособистісних стосунків, оскільки в неї присутні незрілі форми стратегій взаємодії з навколишніми (виражена тенденція до уникання від вирішення проблемних ситуацій, наявність деструктивних типів взаємодії).

Отже, підбиваючи підсумок сказаному, можна відзначити, що описаний вище блок методів дозволяє ідентифікувати рівень сформованості моральних переконань і установок особистості, які лежать в основі її ставлень до інших людей й характеризують рівень розвитку її моральної сфери.

б) Методики дослідження особистісних рис в аспекті соціально-психологічної адаптованості

Теоретичний аналіз даних психолого-психотерапевтичної літератури, показав, що показниками соціально-психологічної адаптованості особистості виступають:

- психічна стабільність (фрустраційна толерантність, відсутність нервово-психічного ослаблення, оптимальний рівень психічної напруги (тривожності, фрустрації), розвинена емоційно-вольова регуляція);
- перевага інтрапунітивних та проблемно-вирішувальних типів реагування в ситуаціях фрустрації;
- соціальна адаптованість особистості (товариськість, відкритість, соціабельність).

1. Діагностика рівня нервово-психічного ослаблення особистості здійснюється за

допомогою «*Методики діагностики рівня невротизації*» Л.І.Вассермана [50], що являє собою опитувальник з описом симптомів невротизації (див. Додаток Д. 2.6).

Учасникам дається інструкція: «Ознайомтеся з наведеними нижче судженнями, вибираючи відповідь «Так» або «Ні» щодо своєї згоди або незгоди з кожним твердженням».

Обробка результатів здійснюється в процесі підрахунку позитивних відповідей: якщо учасник дослідження погоджується більш ніж з 15-ю твердженнями (підтверджує наявність невротичних симптомів), то можна судити про наявність у нього нервово-психічного ослаблення. Кількість відповідей «Так» більш ніж 25 свідчить про високу психічну виснаженість людини.

2. З метою діагностики рівня психічної напруги й ступеня емоційно-вольової саморегуляції нами був використаний *16PF Кетелла* [156]. Спочатку ми припускали залучення в даному дослідженні лише деякої частини факторів 16PF, що описують емоційно-вольову сферу особистості, але після проведення психодіагностики було вирішено піддати факторному аналізу всі показники (у тому числі й ті фактори 16PF, які не стосуються безпосередньо емоційно-вольової сфери). У результаті статистичної обробки даних з'ясувалося, що практично всі показники за даною методикою задіяні у виявлених факторах морального становлення особистості. Ми не будемо тут докладно зупинятися на описі шкал 16PF (ця інформація широко представлена в методичній літературі по використанню методики Кетелла), а лише згрупуємо фактори для більш зручної інтерпретації явища соціально-психологічної адаптованості особистості.

Рівень *психічної напруги* особистості описується факторами *тривожності* (O), *фрустрованості* (Q4) і *сензитивності* (I). Чим вище значення по цих показниках, тим вище рівень психічної напруги особистості.

Ступінь розвиненості *самоконтролю* визначається за допомогою факторів: *емоційний контроль* (C), *самоконтроль поведінки* (Q3) і *відповідальність* (G). Рівень розвитку самоконтролю пропорційний ступеню значень за даними показниками.

Показники факторів, що характеризують комунікативну сферу особистості, надають інформацію про *соціальну адаптованість*. Високі значення по факторах *домінантності* (E), *смівлості* (F), *безтурботності* (H) і низькі по шкалі

індивідуалістичності (Q2) є психологічними передумовами соціальної адаптації особистості. Низькі показники по фактору *афіліативності* (А) можуть свідчити про тенденцію до уникання людей; сполучення *консерватизму* (низький рівень Q1) з високим рівнем *підозрливості* (L) є показником ригідності особистості.

Таким чином, аналіз числових показників факторів 16PF Кетелла дає можливість оцінити основні прояви соціально-психологічної адаптованості особистості: оптимальний рівень психічної напруги, розвинутий самоконтроль, соціальну адаптованість.

3. Для одержання додаткових психологічних характеристик щодо показників соціально-психологічної адаптованості особистості нами був використаний опитувальник *С.Г.Москвичова* [132], який являє собою еклектичне з'єднання шкал, використовуються у методиках різних авторів: Дж.Роттера (*локус контролю*), Г.Айзенка (*імпульсивність*), Тейлора (*тривожність*) і М.Рокича (*догматизм*). Процедура проведення даної методики має вигляд стандартного опитувальника: експериментатором зачитуються 62 ствердження, згідно з якими учасник дослідження повинен виразити свою згоду або незгоду (відповіді «Так» або «Ні» на бланку відповідей). Потім (в умовах формуального експерименту) зачитується ключ до кожної шкали, відповідно до якого, учасники підраховують кількість балів і визначають ступінь сформованості у собі тієї або іншої характеристики.

4. Експериментально-психологічна проєктивна *«Методика вивчення фрустраційних реакцій» С.Розенцвейга* дозволяє ідентифікувати тенденції особистості до певних типів реагування в ситуаціях фрустрації [240]. С.Розенцвейг виділяє 3 типи реакцій з погляду спрямованості:

- *екстрапунітивні* (у зведеній таблиці вони позначені як (ЕІ)) – реакції спрямовані на зовнішнє оточення у формі підкреслення ступеня фруструючої ситуації або осуду *зовнішніх* причини фрустрації;

- *інтрапунітивні* (у зведеній таблиці позначені як (ІІ)) – реакції спрямовані суб'єктом на самого себе із почуттям провини й прийняттям відповідальності за вирішення ситуації;

- *імунітивні* (у зведеній таблиці позначені як (МІ)) – реакції, при яких ситуація розглядається як малозначима, як така, що може бути виправлена сама собою.

Згідно С.Розенцвейгу, реакції розрізняються й з погляду їх характеру (змістова сторона реакцій):

- *перешкодно-домінантні* (позначені у зведеній таблиці як ('I)) – виражають фіксацію особистості на перешкоді, яка викликала фрустрацію;
- *его-захисні* (позначені у зведеній таблиці як (AI)) – реакції, що проявляють захист свого Я у вигляді самовиправдань або звинувачень інших осіб;
- *проблемно-вирішувальні* (позначені у зведеній таблиці як (m)) – реакції спрямовані на самостійне вирішення проблеми.

Згідно даними експериментальних досліджень В.Д.Менделевича, невротичним пацієнтам більшою мірою властиві екстрапунітивні реакції перешкодно-домінантного й его-захисного типів. Ми розглядаємо наявність інтрапунітивних та проблемно-вирішувальних реакцій як показники соціально-психологічної адаптованості особистості. Імпунітивні реакції, на наш погляд, представляють проміжний щабель морального розвитку між екстрапунітивними й інтрапунітивними. Іншими словами, особистість, перш ніж навчитися брати відповідальність за вчинене, проходить певні етапи: спочатку звинувачує інших за наявність власної фрустрації (екстрапунітивні реакції), потім вчиться приймати ситуацію такою, як вона є, без обвинувачень (імпунітивні реакції), а вже після цього починає приймати й відповідати за самостійне вирішення фруструючої ситуації. Можна провести аналогічну градацію типів реакцій за їх характером, поклавши в основу класифікації принцип конструктивної активності особистості: активне деструктивне реагування у вигляді самовиправдань і звинувачень кривдників (его-захисні реакції); пасивне реагування (перешкодно-домінантні реакції) і, нарешті, конструктивна активність (реакції проблемно-вирішувального типу). Варто відзначити, що проблемно-вирішувальні екстрапунітивні реакції (перекладання на інших відповідальності за вирішення ситуації) не є конструктивними в моральному сенсі, а скоріше служать свідомством маніпулятивності невротичної особистості. Отже, перевага екстрапунітивних реакцій всіх типів розглядається нами як критерій соціально-психологічної дезадаптованості особистості, у той час як домінування інтрапунітивних реакцій проблемно-вирішувального типу є свідомством особистісної зрілості, здатності до реалізації форм моральної поведінки.

Особливості ціннісної системи особистості

Ієрархія ціннісної структури		Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи особистості									
Рівні ціннісної ієрархії	Зміст певного кластеру цінностей	Особливості змісту ціннісної системи особистості			Особливості структури ціннісної системи		Особливості можливості реалізації цінностей				
1		Домінування		Несприйняття духовних цінностей	Суперечливість змісту ЦС	Дифузність Ц. С.	Нестійкість Ц. С.	Неузгодженість декларов. і діючих цінностей	Фрустрація Я-ідеалу	Діапазон фрустрації цінностей	
2											
3		гед. цін.	мат. цін.	с/ств. цін.					Rs	Rя	Z
4											

Показники моральної сфери

ЛК	G	Мь	Нс	Ну	Си	До	В	Ди	Ув	Ус	Ч	Бк	Со	Ал	ОБ

Показники психічної напруги й ступеня розвитку саморегуляції

СЖ	СЧ	ТР	НВ	О	Q4	I	ИМ	G	Q3	С	М	Q1	Д	Q2	N	MD

Показники соціальної адаптованості

A	E	F	H	L	СД	ОС	П	ОП	КТ	У	КМ	ЕІ	П	МІ	“І	АІ	m

Рис. 2.4. Індивідуальний бланк емпіричних результатів дослідження

З метою статистичної обробки емпіричних даних методом кореляційного й факторного аналізу всі 75 показників (назви шкал із чисельними значеннями) були занесені у зведену таблицю (див. Додаток А, табл.1).

Всі психодіагностичні показники були попередньо згруповані для зручності інтерпретації в наступні блоки.

1. Особливості ціннісної системи особистості.

- Ціннісні орієнтації, що обумовлюють моральне становлення особистості:

Гедонізм (ГЕД-), Матеріальні цінності (МАТ-), Прагматичне самоствердження (с/ств-), Здоров'я (ЗД+), Спілкування (ОБЩ+), Родина (СЕМ+), Робота (РАБ+), Інтелект

(ИНТ+), *Творчість* (ТВ+), *Саморозвиток* (с/р+), *Естетика* (ЭСТ+), *Моральні цінності* (Нр+), *Духовність* (ДУХ+).

- Наявність деструктивних особливостей ціннісної системи:

Домінування: гедонізму (ДГ+), *матеріальних цінностей* (ДМ+), *цінностей самоствердження* (ДУ+); *несприйняття духовних цінностей* (ОД+), *нестійкість ціннісної системи*, (Неуст.+), *суперечливість ціннісної системи*, (Прот.+), *дифузність ціннісної системи*, (Диф.+), *Неузгодженість декларованих і реально діючих цінностей* (RS-), *фрустрація Я-ідеалу* (РЯ-), *діапазон фрустрації Я-ідеалу* (Z+).

2. Показники моральної сфери.

- *засвоєння моральних принципів* (МЪ-) – тест Макіавеллізму Гайз; *сформованість моральних ставлень* (НУ+) – метод «Незакінчені пропозиції»; *здатність до морального вибору* (НС+), *фрустрація морального вибору* (ФР-) – метод «Проблемні ситуації».

- *Моральні якості: Симпатія* (СИ+), *Довіра* (ДО+), *Увага* (В+), *Дистанція в спілкуванні* (ДИ+), *Повага* (УВ+), *Поступливість* (УС+), *Чесність* (Ч+), *Безкорисливість* (БК+), *Совість* (Со+), *Альтруїзм* (Ал+), *Інтегральний показник моральних якостей особистості* (ОБ+) – методика «Моральні якості»; *Внутрішній локус контролю* (ЛК-), *Відповідальність* (ф-р G+).

- *Моральні стратегії міжособистісної взаємодії: Співпраця* (СД+), *Односпрямоване сприяння* (ОС+), *Компроміс* (КМ+), *Протидія* (П-), *Односпрямована протидія* (ОП-), *Контраст* (КТ-), *уникання* (У-) – Малюнковий Апперцептвний Тест (РАТ).

3. Соціально-психологічна адаптованість особистості

- *Психічна стабільність: Задоволеність життям* (Сч+) – Анкета; *Усвідомлеість життя* (СЖ+) – СЖО; *Тривожність* (Тр-) , (ф-р О-) – Кетелл; *Нервово-психічне ослаблення* (НВ-) – Вассерман; *Фрустрованість* (ф-р Q4-) – Кетелл; *Сензитивність* (І-) – Кетелл.

- *Саморегуляція: Імпульсивність* (ІМ-) ; *Самоконтроль поведінки* (ф-р Q3+), *Контроль емоцій* (ф-р З+) – Кетелл.

- *Соціальна адаптованість: Афіліативність* (ф-р А+), *Домінантність* (ф-р Е+), *Безтурботність* (ф-р F+); *Сміливість* (ф-р Н+); *Довірливість* (ф-р L-) – Кетелл.

- *Креативність: Мрійливість* (ф-р М+), *Радикалізм* (ф-р Q1+) – Кетелл; *Догматизм*

(Д-).

- Зрілі реакції в ситуаціях фрустрації: *Екстрапунітивні* (EI-), *Інтрапунітивні* (II+), *Імунітивні* (MI+), *Перешкодно-домінантні* ('I-), *Его-захисні* (AI-), проблемно-вирішувальні (m+) – Розенцвейг.

4. Індивідуальні дані: стать (Sex) - (0 – жін., 1 - чол.), вік (ВЗР).

Подальша статистична обробка емпіричних даних здійснювалася за допомогою кореляційного та факторного аналізу.

2.3. Результати експериментального вивчення впливу ціннісних детермінант на моральне становлення особистості в юнацькому віці

Констатувальний експеримент дослідження впливу ціннісних детермінант на моральне становлення особистості в юнацькому віці був проведений на двох вибірках - учнів 9-го класу загальноосвітнього навчального закладу № 74 м. Києва й студентах 4-го курсу Київського державного університету харчових технологій. Усього експериментальною роботою було охоплено 166 чоловік. Для апробації пакета методик було проведено пілотажне дослідження, у якому брало участь 68 студентів Київського коледжу нерухомості. В основному емпіричному дослідженні брало участь 30 учнів 9-го класу й 68 студентів 4-го курсу.

У результаті статистичної обробки емпіричних даних було проведено дослідження *динаміки* ціннісних орієнтацій та ціннісної спрямованості сучасної молоді. При обчисленні середньостатистичних показників по кожній цінності в обох вибірках (старшокласників і старшокурсників) були отримані такі результати (табл. 2.11 і рис. 2.5).

Вікова динаміка ціннісних орієнтацій має наступні особливості. У цілому по обох вибірках домінують цінності спілкування й родини. Здоров'я, робота, інтелект і дещо матеріальні цінності займають проміжне місце. Середні бали по цінностях гедонізму, самоствердження, саморозвитку й духовності мають мінімальні значення. Серед усього спектра вищих цінностей особливо виражена значимість *інтелекту* (варто враховувати специфіку вибірки – студенти ВНЗа).

Найменший середній бал по цінності духовності по вибірці школярів

обумовлений, на наш погляд, непоінформованістю учнівської молоді щодо традиційних духовних цінностей, оскільки дані питання висвітлюються в освітніх курсах лише у межах розгляду фольклорних традицій, обрядів, без акценту на внутрішній, глибинній ціннісно-смысловій стороні духовності.

Таблиця 2.11

Динаміка ціннісних орієнтацій у юнацькому віці (середньостатистичні показники)

інності	Середньостатистичні бали за цінностями												
	ед.	ат.	/ств.	д.	пл.	ім.	об.	нт.	вор.	/роз.	ст.	ух.	ор.
кл.	,8		,44	,6	,3	,6	,1	,12	,46	,31	,86	,88	
Укурс	,9	,15	,27	,43	,6	,1	,7	,43		,93	,71	,62	,25

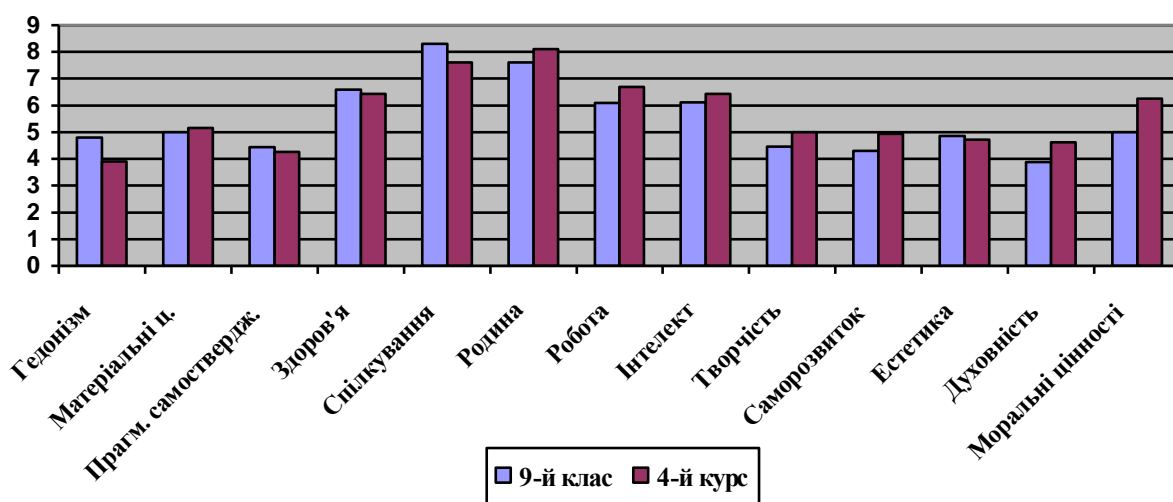

Рис. 2.5. Динаміка ціннісних орієнтацій у юнацькому віці

З віком спостерігається зниження значимості гедонізму, спілкування, естетики, незначне зниження цінності здоров'я й прагнення до самоствердження; зростання цінностей родини, роботи, творчості, саморозвитку, духовності, а також незначне збільшення значимості матеріальних благ.

Значимість естетичних цінностей з віком трохи знижується (цей факт крім даних середньостатистичних показників наочно ілюструється помітним зменшенням естетичності в студентів у порівнянні зі школярами при оформленні тестових завдань і

заповненні анкет). Таким чином, дослідження динаміки ціннісних орієнтацій юнацтва в сучасних соціокультурних умовах показало, що в цілому відзначена вікова тенденція до збільшення значимості буттєвих цінностей при зниженні дефіцитарних.

Варто відзначити, що домінування буттєвих цінностей несумісно з вираженою дефіцитарною спрямованістю в однієї й тієї ж особистості, а усереднені показники цей момент не фіксують. Тому ми, не задовольнившись підрахунком середніх балів по кожній цінності, виділили типи ціннісної детермінації морального становлення, які визначають відповідний тип ціннісної спрямованості особистості. Нами було виділено 5 типів ціннісної спрямованості особистості й досліджено їх динаміку в юнацькому віці (табл. 2.12 і рис. 2.6):

- ◆ *буттєва* спрямованість проявляється у домінуванні цінностей інтелекту, естетики, творчості, духовності, саморозвитку (нерідко сполучає пріоритети родини й спілкування);

- ◆ *дефіцитарна* або гедоністично-прагматична спрямованість особистості характеризується пріоритетом гедоністичних, матеріальних і прагматичних цінностей при відторгненні буттєвих;

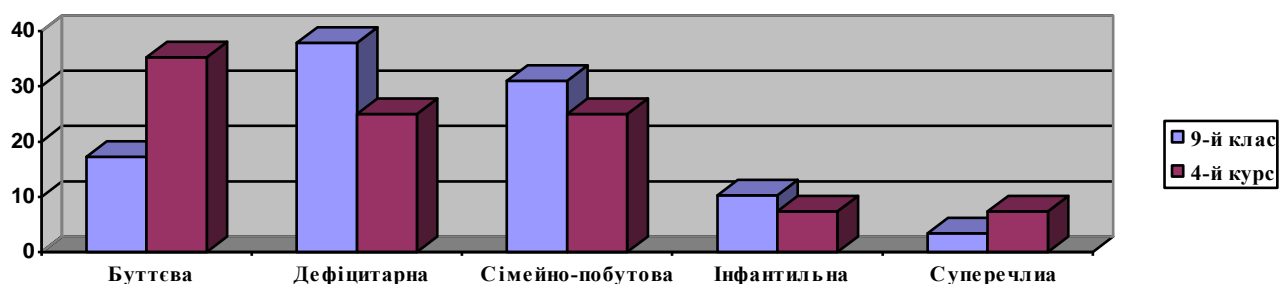
- ◆ *сімейно-побутова* спрямованість – домінування тільки цінностей родини, спілкування, здоров'я й роботи, при індиферентному відношенні як до буттєвих, так і до дефіцитарних цінностей (нерідко сполучається з досить високим рівнем засвоєння моральних цінностей як необхідної умови побудови людських ставлень);

- ◆ *інфантильна* спрямованість характеризує особистість, яка не визначилася щодо власних цінностей, її ціннісна система відрізняється несформованістю: дифузністю, нестійкістю;

- ◆ *суперечлива* спрямованість – властива особистостям, які на даний час знаходяться в процесі ціннісного пошуку, їх ціннісна система характеризується гострою суперечливістю, одночасним домінуванням несумісних, взаємовиключних цінностей (гедонізму й саморозвитку, духовності й прагматичного самоствердження тощо). Наявність цього стану свідчить про можливі кризові моменти протікання морального становлення.

Динаміка ціннісної спрямованості особистості в юнацькому віці

тип ціннісної спрямованості	буттєва (цінності духовності, творчості, естетики, саморозвитку, інтелекту,)		дефіцитарна (гедоністично-прагматична)		сімейно-побутова		інфантильна (несформованість ціннісної системи)		Суперечлива	
	кількість осіб	%	кількість осіб	%	кількість осіб	%	кількість осіб	%	кількість осіб	%
Вибірка	9	5	1	1	9	1	3	0,3	1	4
клас		7,2	1	7,9						

IV курс	24	3	1	1	5	5	5	4	5	4
---------	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Рис. 2.6. Динаміка ціннісної спрямованості особистості в юнацькому віці

Як видно з табл. 2.12, найбільшу групу серед учнів 9-го класу становлять особи з дефіцитарною спрямованістю (37,9 %), а до кінця студентського віку число осіб з даною спрямованістю значно зменшується до 25 %. Серед студентів найбільш численна група з буттєвою спрямованістю (35,3 %), у той час як школярі ще не «відчули смак» вищих цінностей (17,2 %). Значне зростання буттєвої спрямованості наприкінці юнацького віку (майже в 2 рази) при зниженні дефіцитарної свідчить про особистісне зростання молоді. Таким чином, можна констатувати факт, що протягом юнацького віку активно відбувається процес усвідомлення й засвоєння вищих цінностей і формування буттєвої спрямованості особистості.

Значимість сімейно-побутової спрямованості з віком дещо знижується (з 31 % до 26,5 %), причому якщо серед старшокласників дана група була представлена винятково дівчатами, то серед студентів, що мають сімейно-побутову спрямованість, дівчат лише 47 %, а інші 53 % - юнаки. Тобто, жіночий ідеал про «сімейну ідилію», який присутній у ранній юності, дещо знецінюється, сучасні дівчата у 20 років стають більш

незалежними, реалістичними, прагматичними або займаються духовними пошуками, у той час як юнаки навпаки починають цінувати родину й прагнути до її створення.

Відсоток осіб з інфантильною спрямованістю з віком закономірно знижується (з 10,3 % до 7,4 %), що свідчить про розвиток самовизначення протягом юнацького віку. Про динаміку процесу самовизначення також свідчить збільшення більш ніж в 2 рази відсотка осіб із суперечливою ціннісною спрямованістю (з 3,4 % до 7,4 %).

Таким чином, динаміка морального становлення особистості в юнацькому віці детермінується процесами ціннісного самовизначення й виражається в зниженні значимості дефіцитарних і зростанні значущості буттєвих цінностей. Найбільш актуальними при цьому зберігаються цінності спілкування й родини, що властиві для провідної діяльності даного. Зниження відсотка осіб, що не визначилися щодо власних цінностей (з інфантильною спрямованістю) і збільшення кількості осіб що визначаються з ними (із суперечливою спрямованістю) свідчить про динаміку процесу самовизначення як новоутвору юнацького віку.

За даними статистичної обробки експериментальних даних методом *кореляційного* аналізу нам вдалося встановити кореляційну залежність між ціннісними детермінантами та показниками морального становлення особистості.

Інтерпретація результатів статистичної обробки експериментальних даних методом кореляційного аналізу

Далі наведений аналіз інтеркореляційних зв'язків (у дужках зазначені коефіцієнти кореляції) *статтєво-вікових* показників і *ціннісних детермінант* із показниками *моральної сфери* й на його основі встановлені психологічні закономірності ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці.

Нагадаємо, що показниками сформованості моральної сфери особистості є: високий рівень засвоєння моральних цінностей і принципів, сформованість моральних ставлень до дійсності, відповідальність, внутрішній локус контролю, наявність моральних рис особистості: симпатії, довіри, уважності й поваги до людей, поступливості, чесності, безкорисливості, совісті, альтруїзму, здатності до морального вибору. Коефіцієнти кореляції показників локусу контролю (ЛК) і засвоєння моральних принципів (Мъ) (див. Додаток Б, табл. 1) мають протилежний знак, оскільки при їх

діагностиці використовувалася зворотня шкала (тобто, існує зворотний зв'язок між рівнем виразності даних показників та їх числових значень за тестовими шкалами). Однак, при аналізі інтеркореляційної матриці коефіцієнти приводяться із протилежним знаком, що відповідає дійсно внутрішньому локусу контролю й засвоєнню моральних принципів (табл. 2.13-2.15).

При інтерпретації інтеркореляційних зв'язків між показниками ми намагалися максимально зіставляти, урахувати й відзначати вікові й статеві розходження ціннісної детермінації морального становлення особистості. Показник "sex" означає «стать»: 0 - жіноча; 1 - чоловіча, тобто, негативний коефіцієнт кореляції вказує на кореляційний зв'язок показників моральної сфери з жіночою статтю.

Із всіх виділених нами ціннісних детермінант морального становлення особистості найбільш значимо (позитивно або негативно) корелюють із показниками моральної сфери такі ціннісні детермінанти як цінності спілкування, родини, духовності, моральності, гедоністичні й прагматичні цінності, а також дифузність і стійкість ціннісної системи (табл. 2.13 і Додаток Б табл. 1).

Аналіз інтеркореляційних зв'язків *віку* респондентів (див. табл. 2.13) показав, що існує позитивна кореляція вікового фактору з показниками моральної сфери (здатністю до морального вибору (0,64), моральними ставленнями (0,44), совістю (0,39), поступливістю (0,38), безкорисливістю (0,32), внутрішнім локусом контролю (0,22) і увагою до людей (0,21)), тенденцією до співробітництва (0,28), реакціями проблемно-вирішального типу (0,37) і такими ціннісними детермінантами як цінності духовності (0,44) і саморозвитку (0,28). Негативний кореляційний зв'язок спостерігається із цінностями гедонізму (-0,33), спілкування (-0,27) і дифузністю ціннісної системи (-0,31).

-вирішального типу) (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від -0,22 до -0,64).

Таблиця 2.13

Матриця значимих інтеркореляційних зв'язків статтєво-вікових показників і ціннісних детермінант із показниками моральної сфери й особистісними рисами

Показники	ВЗР	Стать	НР	Общ	Сем.	Дух.	Гед	С/ств	Неуст	Диф.
НС (моральний вибір)	0,64		0,38			0,32	-0,38	-0,38	-0,4	-0,3
Ну (моральні ставлення)	0,44	-0,24	0,62			0,32	-0,46		-0,35	-0,3
-МЬ (засвоєння моральних принципів)		-0,37	0,6			0,39	-0,45	-0,39	-0,46	-0,27
Со (совість)	0,39		0,62			0,44	-0,49	-0,5	-0,31	-0,24
Ал (альтруїзм)			0,71			0,43		-0,48	-0,37	

Ус (поступливість)	0,38		0,48			0,29	-0,32	-0,34	-0,27	
Ув (поважність)		-0,25	0,4	0,22	0,22		-0,39			
Б/К (безкорисливість)	0,32		0,53			0,28	-0,26	-0,38	-0,37	
-ЛК (внутрішній локус контролю)	0,22		0,35	-0,22			-0,36			
В (уважність до людей)	0,21		0,3	0,23						-0,26
Сд (прагнення до співпраці)	0,28				0,46		-0,22		-0,4	-0,33
Им (імпульсивність)										0,33
m (реакції пробл.-вирішального типу)	0,37			-0,25		0,28				
АІ (его-захисні реакції)	-0,34					-0,23			0,24	0,25
ІІ (інтрапунітивні реакції)	0,27				0,25	0,36				
ЕІ (екстрапунітивні реакції)	-0,31		-0,36		-0,33	-0,3			0,27	
МІ (імгунітивні реакції)			0,35		0,28	0,26			-0,31	
Сем (цінність родини)		-0,47	0,27	0,21				-0,38	-0,28	-0,28
НР (моральні цінності)	0,37	-0,22			0,37	0,47		-0,49	-0,31	-0,31
Дух (цінність духовності)	0,44		0,47	-0,35			-0,54	-0,55	-0,22	-0,22
С/р (цінність саморозвитку)	0,28		0,29	-0,33		0,53	-0,4			
Тв (цінність творчості)			0,27						-0,24	-0,24
Ест (цінність естетики)		-0,24	0,26	-0,26		0,43	-0,39			
Гед (цінність гедонізму)	-0,33		-0,53		-0,26	-0,54			0,32	0,26
Мат (матеріальні цінності)			-0,47		-0,31	-0,57	0,46	0,49	0,41	
С/у (прагматичні цінності)			-0,49		-0,38	-0,55	0,34		0,32	
Общ. (цінність спілкування)	-0,27				0,21	-0,35				
Диф (дифузність ціннісної системи)	-0,31					-0,23	0,26		0,36	
Неуст (неспійкість ЦС)			-0,31		-0,28	-0,22	0,32	0,32		
RS (узгодж-сть деклар. і діюч цінностей)				-0,23		0,28		-0,22	-0,21	

Іншими словами, наприкінці юнацького віку зростає рівень сформованості моральної сфери особистості, що свідчить про динаміку процесу морального становлення. Засвоєння моральних цінностей проявляється у змінах значимості впливу тих або інших ціннісних детермінант: зниження рівня дифузності ціннісної системи, зменшення значимості гедонізму, значне зростання ролі цінностей духовності, моральності, саморозвитку. Про актуалізацію людиною моральних цінностей у пізній юності свідчать сформованість здатності до морального вибору й особистісних якостей, а також тенденцій до конструктивного реагування в проблемних ситуаціях (інтрапунітивних реакцій проблемно). Спостерігається виражена кореляція між моральними показниками й статтю респондентів (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від -0,22 до -0,37). Дівчата в юнацькому віці більш схильні до сприйняття цінностей родини, моральності й естетики, ніж юнаки. Ми припускаємо, що ця закономірність існує тому, що дівчата по своїй природі більш спрямовані на сферу взаємин, на відміну від юнаків, яких більше цікавлять об'єкти діяльності. Цінність для дівчат міжособистісних ставлень вимагає засвоєння й реалізації етичних норм, що обумовлює розвиток їхньої моральної сфери.

Показник засвоєння *моральних цінностей* (Нр) (див. табл. 2.13) найбільш тісно позитивно корелює з показником сформованості моральних ставлень (0,62), засвоєнням моральних принципів (0,6), здатністю до морального вибору (0,38), самоконтролем (0,23), внутрішнім локусом контролю (0,35), відповідальністю (0,48), альтруїзмом (0,71) та іншими моральними якостями (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,3 до 0,72), імунітивністю (0,35), цінностями родини (0,27), творчості (0,27), естетики (0,26), саморозвитку (0,29) і духовності (0,47), а також з тенденцією до компромісів (0,34). Негативна кореляція спостерігається з показниками екстрапунітивності (-0,36), гедоністичними (-0,53), матеріальними (-0,47) і прагматичними (-0,49) цінностями, нестійкістю структури (-0,31) й суперечливістю змісту (-0,3) ціннісної системи.

Аналогічну картину можна спостерігати щодо показника *засвоєння моральних принципів* (-Мъ), що крім вказаних вище зв'язків має позитивну кореляцію з показником відповідності декларованих і реально діючих цінностей (0,24) (див. Додаток Б, табл. 1) Це свідчить про те, що засвоєння моральних принципів забезпечує актуалізацію в поведінці моральних цінностей. Таким чином, можна зробити висновок, що основною детермінантою формування моральності є домінування у ціннісній системі особистості буттєвих цінностей у сполученні із цінністю родини. Домінування дефіцитарних цінностей, недостатня ієрархізованність ціннісної структури, а також неузгодженість декларованих і діючих цінностей перешкоджають формуванню моральної сфери й ціннісної саморегуляції особистості.

Аналіз кореляційних зв'язків цінностей *спілкування* й *родини*, характерних як провідних протягом юнацького віку, (див. табл. 2.13) показує, що дані ціннісні детермінанти пов'язані між собою (0,21), вони позитивно корелюють із показниками моральної сфери (особливо цінність родини), однак між ними є й істотні розходження.

Цінність *спілкування* негативно корелює з віком (-0,27), внутрішнім локусом контролю (-0,22), реакціями проблемно-вирішувального типу (-0,25), буттєвими цінностями (духовності (-0,35), естетики (-0,26), саморозвитку (-0,33)), а також узгодженістю між декларованими й реально діючими цінностями (-0,23). Таким чином, виражене прагнення до спілкування більш актуально в період ранньої юності, що відрізняється ознаками особистісної незрілості (зовнішнім локусом контролю, невмінням

конструктивно вирішувати проблемні ситуації, диспозиційно-поведінковою неузгодженістю, несприйняттям буттєвих цінностей). Ми припускаємо, що спілкування в цьому випадку є психологічною компенсацією й способом набуття життєвого досвіду особистості, опора на який сприяє особистісному становленню. Як бачимо, з віком значимість спілкування дещо знижується.

Цінність *родини* більш характерна для дівчат і позитивно корелює із засвоєнням моральних цінностей (0,37), здатністю до співпраці (0,46), інтрапунітивністю (0,25), імпульсивністю (0,28). Негативна кореляція спостерігається з показниками екстрапунітивності (-0,33), нестійкістю ціннісної системи (-0,28), дефіцитарними цінностями (гедоністичними (-0,26), матеріальними (-0,31), прагматичними (-0,38)). Таким чином, можна говорити про те, що орієнтація людини на родину пов'язана з рисами особистісної зрілості, які створюють основу психологічної готовності до стабільного й близького (сімейного) міжособистісного спілкування й моральної поведінки.

Дефіцитарні цінності тісно пов'язані між собою й негативно корелюють із показниками моральної сфери (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від -0,26 до -0,5).

Аналіз кореляційних зв'язків показників ціннісних детермінант, пов'язаних зі **структурою** ціннісної системи, указує на *негативну* кореляцію (див. табл. 2.13) таких показників як *дифузність* і *нестійкість* ціннісної системи з показником віку, показниками моральної сфери й розвитком волевої саморегуляції особистості. Дифузність і нестійкість ціннісної системи позитивно корелюють із дефіцитарними цінностями й негативно – з буттєвими: спостерігається виражена позитивна кореляція з імпульсивністю (0,33), екстрапунітивними (0,27) й его-захисними (0,24) реакціями, з гедоністичними (0,32), матеріальними (0,41), прагматичними (0,32) цінностями. Негативний зв'язок існує з показниками моральної сфери (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від -0,27 до -0,4), а також із цінностями родини (-0,28), моральності (-0,31), творчості (-0,24), духовності (-0,22). Таким чином, індивід з нестійкою й розмитою системою цінностей не здатний до здійснення моральної саморегуляції, оскільки в нього відсутнє цінносно-моральне ядро особистості.

Тобто, з віком у міру усвідомлення й чіткого структурування власної системи цінностей людина починає свідомо звертатися до світу вищих цінностей, в неї проявляється інтерес до питань моральності, формуються навички моральних оцінок і вчинків, розвиваються особистісно-зрілі характерологічні особливості й поведінкові реакції.

Далі наведений аналіз кореляційних зв'язків показників *моральної сфери особистості із ціннісними детермінантами й особистісними рисами* (табл. 2.14) з описом кореляційних зв'язків по кожному з показників.

Слід зазначити, що всі показники моральної сфери позитивно корелюють між собою, що свідчить про їх тісний взаємозв'язок.

Аналіз інтеркореляційних зв'язків показника сформованості *моральних ставлень* (Ну) показав, що має місце виражена позитивна кореляція з усіма показниками моральної сфери (див. табл. 2.14 і Додаток Б табл. 1) (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,24 до 0,7), а також з інтрапунітивністю (0,49), імпульсивністю (0,29), афіліативністю (0,25), усвідомленістю життя (0,24), з тенденціями до співпраці (0,37), компромісу (0,34), з віком (0,44) і такими ціннісними детермінантами як цінності родини (0,44), саморозвитку (0,29), духовності (0,32) моральності (0,62), і узгодженістю між декларованими й реально діючими цінностями (0,25). Негативний кореляційний зв'язок спостерігається з показниками імпульсивності (-0,45), екстрапунітивності (-0,5), тенденцією до протидії (-0,22) і контрастною міжособистісною взаємодією (-0,29), нестійкістю (-0,35), дифузністю (-0,3) ціннісної системи, гедоністичними (-0,46), прагматичними (-0,41) і матеріальними (-0,26) цінностями.

Таким чином, сформованість моральних ставлень людини до дійсності виступає одним з найбільш важливих інтегральних показників моральної сфери особистості, пов'язаних з емоційно-оцінювальним рівнем засвоєння моральних цінностей. Сформованість моральних ставлень обумовлена зрілістю ціннісної системи й визначає стратегію конгруентної міжособистісної взаємодії людини з навколишніми. Домінування дефіцитарних цінностей перешкоджає формуванню конструктивних взаємовідносин людини зі світом.

Таблиця 2.14

Матриця значимих інтеркореляційних зв'язків показників моральної сфери

з ціннісними детермінантами й особистісними особливостями

Показники	Ну	G	-ЛК	Си	До	Ув	В	Ус	БК	Ч	Со	Ал	НС	Об
ВЗР (вік)	0,44		0,22				0,21	0,38	0,32		0,39		0,64	0,27
G (відповідальність)	0,5		0,29	0,25	0,23	0,27	0,32	0,41	0,29	0,23	0,4	0,38	0,3	0,49
НС (моральний вибір)	0,57	0,3			0,28			0,34	0,37	0,22	0,5	0,44		0,41
Ну (моральні ставлення)		0,5	0,28	0,37	0,42	0,32	0,42	0,51	0,39	0,52	0,67	0,52	0,57	0,7
-Мь (засвоєння мор. принципів)	0,53	0,51	0,21	0,24	0,31	0,31	0,25	0,35	0,51	0,4	0,5	0,51	0,31	0,57
Со (совість)	0,67	0,4	0,32	0,3	0,35	0,38	0,32	0,62	0,45	0,47		0,62	0,5	0,77
Ал (альтруїзм)	0,52	0,38		0,3	0,45	0,23	0,26	0,45	0,54	0,23	0,62		0,44	0,7
Ув (поважність)	0,32	0,27	0,32	0,48	0,35		0,3	0,27		0,32	0,38	0,23		0,58
Б/К (безкорисливість)	0,39	0,29	0,23	0,23	0,35			0,38		0,24	0,45	0,54	0,37	0,58
-ЛК (внутріш. локус контролю)	0,28	0,29			0,28	0,32			0,23	0,21	0,32			0,31
Сж (усвідомленість життя)	0,24	0,22	0,23		0,38	0,3				0,45				0,34
А (афіліативність)	0,25			0,4	0,29	0,33				0,35				0,32
Q2 (індивідуалістичність)				-0,37	-0,21	-0,3				-0,29				-0,28
Им (імпульсивність)	-0,45	-0,33					-0,31	-0,36	-0,28		-0,41		-0,53	-0,37
С (контроль емоцій)			0,23	0,29		0,29				0,25				
m (проблемно-вирішувальні реакції)	0,34		0,26		0,3				0,25	0,23	0,24		0,26	0,26
АІ (его-захисні реакції)	-0,33	-0,23			-0,25			-0,23	-0,32		-0,31	-0,37	-0,5	-0,3
ІІ (інтрапунітивні реакції)	0,49			0,28			0,23	0,26	0,24		0,36	0,25	0,42	0,35
ЕІ (екстрапунітивні реакції)	-0,5	-0,26		-0,23			-0,36	-0,32	-0,36		-0,44	-0,45	-0,5	-0,45
МІ (імпульсивні реакції)	0,29						0,31	0,24	0,31		0,32	0,44	0,36	0,33
Сд (прагнення до співпраці)	0,37								0,22	0,27	0,3	0,25	0,4	0,31
Км (тенденції до компромісів)	0,34	0,25		0,34	0,41	0,3	0,28	0,36	0,23		0,24	0,24	0,27	0,46
П (протидія)	-0,22	-0,24												
КТ (контрастна взаємодія)	-0,29											-0,27	-0,23	
Сем (цінність родини)	0,44				0,21			0,33			0,32	0,29	0,36	0,34
Общ (цінність спілкування)						0,22	0,23							
НР (моральні цінності)	0,62	0,48	0,35	0,39		0,4	0,3	0,48	0,53	0,35	0,62	0,71	0,38	0,72
Дух (цінність духовності)	0,32	0,32	0,29					0,29	0,28		0,44	0,43	0,32	0,36
С/р (цінність саморозвитку)	0,29	0,25			0,23				0,34		0,24	0,4		0,26
Тв (цінність творчості)		0,28							0,23					
Эст (цінність естетики)								0,27			0,31	0,22		0,22
Инт (цінність інтелекту)							-0,23							
Гед (цінність гедонізму)	-0,46	-0,37	-0,36	-0,27	-0,34	-0,39		-0,32	-0,26		-0,49	-0,44	-0,38	-0,46
Мат (матеріальні цінності)	-0,26	-0,37	-0,22		-0,27			-0,36	-0,37		-0,34	-0,48	-0,38	-0,37
С/у (прагматич. цінності)	-0,41	-0,3						-0,34	-0,38		-0,5	-0,49	-0,38	-0,38
Зд (цінність здоров'я)	-0,41													
Диф (дифузність цін. системи)	-0,3	-0,36					-0,26				-0,24		-0,3	
Неуст (нестійкість ЦС)	-0,35	-0,36						-0,27	-0,37		-0,31	-0,37		-0,26
Ду (несприйняття дух. цінностей)			-0,23	-0,24										
RS (узгодж-сть деклар. і діючих ц.)	0,25								0,22	0,21			0,23	

Показник *відповідальності* (фактор G – 16PF) має значимий позитивний кореляційний зв'язок (див. табл. 2.14) з показником сформованості моральних ставлень (0,5), моральними якостями (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,23 до 0,49), цінностями творчості (0,28), саморозвитку (0,25), духовності (0,32), моральності (0,48), засвоєнням моральних принципів (0,51), а також з тенденцією до компромісу (0,25). Негативна кореляція спостерігається з показниками нестійкості (-0,36) і дифузності (-

0,36) ціннісної системи, гедоністичними (-0,37), матеріальними (-0,37) і прагматичними (-0,3) цінностями, імпульсивністю особистості (-0,33) і такою стратегією міжособистісної взаємодії як протидія (-0,24). Інтерпретувати дану кореляційну закономірність можна у такий спосіб: відповідальність, як стійка моральна характеристика особистості залежить від ступеня засвоєння моральних цінностей, принципів і обумовлює розвиток моральних ставлень та інших моральних рис особистості. Важливу детермінуючу функцію у формуванні відповідальності виконують вищі буттєві цінності (духовності, творчості, саморозвитку). Незрілість ціннісно-сислової сфери (домінування дефіцитарних цінностей (гедоністичних, матеріальних й прагматичних) у сполученні з дифузністю й нестійкістю ціннісної системи) перешкоджають розвитку ціннісної регуляції й прояву відповідальності людини.

Показник *внутрішнього локусу контролю* (-ЛК) (див. табл. 2.14) позитивно корелює з показниками моральної сфери (сформованістю моральних ставлень (0,28), відповідальністю (0,29), совістю (0,32), поважністю (0,32), безкорисливістю (0,23)), контролем емоцій (0,23), реакціями проблемно-вирішувального типу (по С. Розенцвейгу) (0,26), усвідомленістю життя (0,23), духовними (0,29), моральними (0,35) цінностями й віком респондентів (0,22). Негативна кореляція спостерігається з гедоністичними (-0,36), матеріальними (-0,22) цінностями, несприйняттям духовних (-0,23) цінностей. Таким чином, логічно припустити, що внутрішній локус контролю, як акмеологічний показник особистісної зрілості, являє собою важливу складову психологічного механізму моральної регуляції поведінки людини. Він остаточно формується наприкінці юнацького віку й залежить від ступеня засвоєння духовних і моральних цінностей. Домінування в ціннісній системі особистості гедоністичних і матеріальних цінностей перешкоджає формуванню внутрішнього локусу контролю.

Аналіз кореляційних зв'язків таких моральних рис особистості як симпатія, довіра, уважність і повага до людей, поступливість, чесність, безкорисливість, совість і альтруїзм тісно корелюють між собою й описаними вище показниками моральної сфери. Далі ми розглянемо їхні кореляційні зв'язки лише із ціннісними детермінантами й особистісними особливостями. Показник *симпатії* до навколишніх (Си) (див. табл. 2.14) більшою мірою виражений у дівчат і має позитивну кореляцію із засвоєнням моральних цінностей

(0,39), афіліативністю (0,4), контролем емоцій (0,29), інтрапунітивністю (0,28), тенденцією до компромісів (0,34). Помірний негативний кореляційний зв'язок спостерігається з гедоністичними цінностями (-0,27), несприйняттям духовних цінностей (-0,24), індивідуалістичністю (-0,37), екстрапунітивністю (-0,23).

Дану залежність можна інтерпретувати в такий спосіб: щирі симпатії до навколишніх може проявляти духовно-моральна особистість, яка здатна контролювати свої почуття й нести за них відповідальність. Гедоністично спрямована, екстрапунітивна людина не здатна до побудови повноцінних моральних відносин, оскільки прояву щирої (безкорисливої) симпатії до навколишніх перешкоджає сполучений з гедонізмом індивідуалізм.

Показник *довіри* (До) (див. табл. 2.14) позитивно корелює з усвідомленістю життя (0,38), афіліативністю (0,29), тенденцією до компромісів (0,41), внутрішнім локусом контролю (0,28), реакціями проблемно-вирішувального типу (0,3), засвоєнням моральних цінностей (0,42), цінностями родини (0,21), саморозвитку (0,23). Негативна кореляція спостерігається з гедоністичними (-0,34), і матеріальними (-0,27) цінностями, індивідуалістичністю (-0,21), еґо-захисним типом реакцій (-0,25). Тобто, зріла, моральна особистість, яка здатна в проблемних ситуаціях самостійно знаходити адекватні рішення, як правило, довіряє іншим людям. Вона прагне до саморозвитку й сімейних стосунків. Наявність індивідуалізму й гедоністично-матеріальної спрямованості сприяє розвитку еґоїзму, що перешкоджає побудові довірливих взаємин.

Показник *поважності* (Ув) (див. табл. 2.14) також позитивно корелює з усвідомленістю життя (0,3), афіліативністю (0,33), тенденцією до компромісів (0,3), внутрішнім локусом контролю (0,32), засвоєнням моральних цінностей (0,4), а також з цінністю спілкування (0,22). Негативна кореляція спостерігається з індивідуалістичністю (-0,3), домінуванням гедоністичних (-0,39) цінностей. Поважність, як і ряд інших моральних якостей, більшою мірою властива дівчатам, ніж юнакам. Інтерпретація даної закономірності така ж як і в попередньому випадку: моральна людина, відкрита до спілкування, як правило, шанобливо ставиться до інших людей. Індивідуалізм і гедоністично-матеріальна спрямованість сприяє розвитку еґоїзму, що несумісно із повагою до навколишніх.

Показник *уважності* до навколишніх (В) (див. табл. 2.14) має позитивний кореляційний зв'язок з відповідальністю (0,32), інтрапунітивністю (0,23), імпульсивністю (0,31), компромісністю (0,28), засвоєнням моральних цінностей (0,3) та цінністю спілкування (0,23). Негативна кореляція існує з екстрапунітивністю (-0,36), імпульсивністю (-0,31), цінністю інтелекту (-0,23) і дифузністю ціннісної системи (-0,26). Проінтерпретуємо дану залежність у такий спосіб: моральні, відповідальні люди, зорієнтовані на спілкування, уміють бути уважними стосовно навколишніх і йти на компроміси. Якщо людина має розмиту ціннісну систему (не знає, що для неї в житті важливо), то при цьому страждає, насамперед, її вольова сфера (людина стає імпульсивною, екстрапунітивною) і відповідно розсіюється уважність до інших людей. Люди з вираженою цінністю інтелекту також часто бувають розсіяні й неуважні стосовно навколишніх, оскільки постійно знаходяться в інтровертованому світі своєї інтелектуальної діяльності.

Показник *поступливості* (Ус) (див. табл. 2.14) має позитивний зв'язок з віком (0,38), щасливістю (0,32), відповідальністю (0,41), інтрапунітивністю (0,26), імпульсивністю (0,24), компромісністю (0,36), засвоєнням моральних цінностей (0,48), цінностями родини (0,33), естетики (0,27), духовності (0,29). Негативна кореляція існує з екстрапунітивністю (-0,32), імпульсивністю (-0,36), еґо-захисним типом реакцій (-0,23), дефіцитарними (гедоністичними (-0,32), матеріальними (-0,36), прагматичними (-0,34) цінностями нестійкістю (-0,27) ціннісної системи.

Показник *безкорисливості* (Б/К) (див. табл. 2.14) має аналогічну картину інтеркореляційних зв'язків. Додатковими ціннісними детермінантами тут виступають цінності творчості (0,23), саморозвитку (0,34), духовності (0,28), а також узгодженість між декларованими й реально діючими цінностями (0,22). Іншими словами, старшокласники, переживаючи кризу самоствердження, проявляють юнацький негативізм і менш поступливі й безкорисливі, ніж студенти. Зріла особистість, що морально самовизначилася, задоволена своїм життям, яка реалізує сімейні, естетичні, творчі й духовні цінності, прагне до саморозвитку, поводить себе великодушно й безкорисливо стосовно інших людей, поступається їм. Непоступливість і корисливість є свідомством внутрішньої конфліктності людини, нестійкості й суперечливості її ціннісної

системи. Вона не вміє нести відповідальність (екстрапунітивність), ворожа у міжособистісних контактах (его-захисні реакції). При цьому існує залежність людини від дефіцитарних цінностей, і має місце страх їхньої втрати.

Показник *чесності* (Ч) (див. табл. 2.14) позитивно корелює з усвідомленістю життям (0,45), відповідальністю (0,23), афіліативністю (0,35), контролем емоцій (0,25), проблемно- вирішувальним типом реагування (0,23), внутрішнім локусом контролю (0,21), засвоєнням моральних цінностей (0,35), узгодженістю між декларованими й реально діючими цінностями (0,21). Негативна кореляція спостерігається з показником індивідуалістичності (-0,29). Тобто, нечесність свідчить про незасвоєння моральних цінностей, неузгодженість поведінки людини з її цінностями. Морально зріла особистість відрізняється чесністю у визнанні своїх вчинків, вона здатна відповідати за свою поведінку.

Аналіз інтеркореляційних зв'язків показника *совісті* (З) (див. табл. 2.14) показав, що існує значима кореляція даного показника з віком (0,39), внутрішнім локусом контролю (0,32), відповідальністю (0,4), самоконтролем (0,32), інтрапунітивністю (0,36), імпульсивністю (0,32), задоволенням життям (0,31), такими стратегіями міжособистісної взаємодії як співпраця (0,3), односпрямоване сприяння (0,27), компроміс (0,24) і ціннісними детермінантами: цінностями родини (0,32), духовності (0,44), естетики (0,31), саморозвитку (0,24). Негативна кореляція спостерігається з імпульсивністю (-0,41), догматизмом (-0,22), екстрапунітивністю (-0,44), его-захисним типом реакцій (-0,31), дифузністю (-0,24), нестійкістю (-0,31) ціннісної системи й домінуванням дефіцитарних цінностей (гедоністичних (-0,49), матеріальних (-0,34), прагматичних (-0,5)).

Показник *альтруїзму* (Ал) (див. табл. 2.14) також позитивно корелює з усіма моральними якостями (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,23 до 0,7), прагненням до співпраці (0,25) і компромісу (0,24), цінностями родини (0,29), духовності (0,43), саморозвитку (0,4), естетики (0,22). Негативна кореляція спостерігається з екстрапунітивністю (-0,45), его-захисними реакціями (-0,37), суперечливістю (-0,28) і нестійкістю (-0,37) ціннісної системи, домінуванням дефіцитарних цінностей (гедоністичних (-0,45), матеріальних (-0,4), прагматичних (-0,43)).

Таким чином, формування совісті й альтруїзму обумовлено впливом зрілої

системи вищих буттєвих, особливо духовно-моральних, цінностей у сполученні із цінністю родини. Совість і альтруїзм, як показники особистісної зрілості, сприяють прояву доброзичливості відносно інших людей (співробітництво, допомога, компроміс). Психологічними механізмами розвитку альтруїзму й совісті виступають внутрішній локус контролю, відповідальність, інтрапунітивність. Незрілість ціннісної системи, неосмислене прийняття норм (догматизм), екстрапунітивність і егоїстичні риси перешкоджають розвитку совісті, альтруїзму й моральної сфери особистості в цілому.

Аналіз інтеркореляційних зв'язків показника здатності особистості до *морального вибору* (НС) (див. табл. 2.14) показав, що існує значима кореляція даного показника з більшістю показників моральної сфери (сформованістю моральних ставлень (0,57), засвоєнням моральних цінностей (0,62) і принципів (0,31), совістю (0,5), альтруїзмом (0,44), безкорисливістю (0,37), поступливістю (0,34) відповідальністю (0,3), уважністю (0,28) і довірою людям (0,28)), інтрапунітивністю (0,42), імпульсивністю (0,36), реакціями перешкодно-домінантного (0,31) і проблемно-вирішувального (0,36) типів, з тенденціями до співпраці (0,4), компромісу (0,27), з віком (0,64) і такими ціннісними детермінантами як засвоєння моральних цінностей (0,38), цінностями родини (0,36), духовності (0,32) і узгодженістю між декларованими й реально діючими цінностями (0,23). Негативна кореляція існує з імпульсивністю (-0,53), екстрапунітивністю (-0,5), реакціями егозахисного типу (-0,5), стратегією міжособистісної взаємодії по контрасту (-0,23), дифузністю ціннісної системи (-0,3) і дефіцитарними цінностями (-0,38).

Таким чином, здатність особистості до морального вибору, яка виступає як показник актуалізації в поведінці моральних цінностей, конструктивно впливає на характерологічні особливості особистості, на побудову міжособистісних стосунків, обумовлює конструктивний тип безпосереднього реагування в ситуації фрустрації, відіграє істотну роль у розвитку моральної саморегуляції. Як показують результати дослідження, для людини, що здатна до морального вибору, характерна зріла ціннісна система з домінуванням духовних, моральних і сімейних цінностей. Дефіцитарні цінності перешкоджають формуванню здатності особистості до морального вибору.

Інтегральний показник моральних рис особистості (Об) (див. табл. 2.14) позитивно корелює з віком (0,27), усвідомленістю життя (0,34), задоволеністю своїм життям (0,39),

стратегіями до співпраці (0,31) і компромісу (0,46) і з такими ціннісними детермінантами як цінності моральності (0,72), духовності (0,36), родини (0,34), саморозвитку (0,26), естетики (0,22). Негативна кореляція спостерігається з індивідуалізмом (-0,28), імпульсивністю (-0,37), екстрапунітивністю (-0,45), нестійкістю ціннісної системи (-0,26) і дефіцитарними цінностями (гедоністичними (-0,46), матеріальними (-0,37) і прагматичними (-0,38)).

Отже моральність є акмеологічною характеристикою особистісної зрілості, що обумовлює почуття усвідомленості, задоволеності життям, вибір конструктивних стратегій міжособистісної взаємодії. Найбільш значимими при формуванні моральної сфери виявляються такі ціннісні детермінанти як засвоєння буттєвих цінностей: саморозвитку, моральності, духовності, естетики в сполученні із цінностями родини, а також стабільність ціннісної системи. Домінування дефіцитарних цінностей перешкоджає моральному становленню особистості в юнацькому віці.

Крім зазначених критеріїв моральної сфери для нас становить інтерес аналіз зв'язку із ціннісними детермінантами таких особистісних особливостей як задоволеність людини життям і типів реакцій у ситуаціях фрустрації за методикою С.Розенцвейга. Коефіцієнти кореляції цих додаткових показників з показниками моральної сфери, ціннісними детермінантами й особистісними рисами представлені в табл. 2.15.

Показник *задоволеності* людини життям (Сч) (табл. 2.15) має позитивний кореляційний зв'язок з усвідомленістю життям (0,4), реакціями проблемно-вирішувального типу (0,28), показниками моральної сфери (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах від 0,21 до 0,39), тенденціями до співпраці (0,25) і компромісів (0,24), контролем емоцій (0,22), цінністю здоров'я (0,29). Негативний кореляційний зв'язок спостерігається з невротичністю (-0,34), матеріальними цінностями (-0,21) і дифузністю ціннісної системи (-0,2). Таким чином, можна припустити, що найбільш щасливою відчуває себе здорова (фізично й психічно) особистість, із чіткою системою цінностей, розвиненим контролем своїх емоцій, здатна до моральних вчинків, вирішення проблемних ситуацій, до конструктивної взаємодії з людьми. Домінування в людини матеріальних цінностей сприяє стану постійної заклопотаності, що перешкоджає переживанню гармонії з навколишніми й задоволеності життям.

Аналіз інтеркореляційних зв'язків показників за методикою С.Розенцвейга показав, що екстрапунітивний і еґо-захисний типи реакції у ситуаціях фрустрації (табл. 2.15) негативно корелюють із показниками моральності, у той час як інтрапунітивні, імпунітивні та проблемно-вирішувальні реакції мають позитивний кореляційний зв'язок з віком і показниками моральної сфери особистості. Екстрапунітивні й еґо-захисні реакції мають позитивну кореляцію із нестійкістю ціннісної системи, з незасвоєнням моральних цінностей, несприйняттям цінностей духовності та саморозвитку. Крім того, позитивний зв'язок спостерігається між екстрапунітивністю й дефіцитарними цінностями (гедоністичними (0,38), матеріальними (0,22) і прагматичними (0,34)); між еґо-захисними реакціями й дифузністю ціннісної системи (0,25). Отже, екстрапунітивні та еґо-захисні реакції є індикатором особистісної незрілості, нездатності до моральної поведінки, що перешкоджає моральному становленню в юнацькому віці.

Таблиця 2.15

Матриця значимих інтеркореляційних зв'язків додаткових показників з показниками моральної сфери, ціннісними детермінантами й особистісними рисами

Показники	Сч	ЕІ	АІ	ІІ	МІ	m
G (відповідальність)		-0,26	-0,23			
НС (моральний вибір)		-0,5	-0,5	0,42	0,36	0,26
Ну (моральні ставлення)	0,21	-0,5	-0,33	0,49	0,29	0,34
-Мь (засвоєння мор. принципів)		-0,34	-0,24	0,24	0,27	
Со (совість)	0,31	-0,44	-0,31	0,36	0,32	0,24
Ал (альтруїзм)		-0,45	-0,37	0,25	0,44	
До (довіра)	0,38		-0,25			0,3
Б/К (безкорисливість)	0,22		-0,32	0,24	0,31	0,25
Сж (усвідомленість життя)	0,4					0,3
Ім (імпульсивність)		0,24	0,31		-0,22	
С (контроль емоцій)	0,22	-0,24		0,27		0,27
Нв (невротичність)	-0,34					
m (проблемно-вирішальні реакції)	0,28	-0,32	-0,51	0,6		
Км (тенденції до компромісів)	0,24					
КТ (контрастна взаємодія)		0,3		-0,25	-0,23	
Сем (цінність родини)		-0,33		0,25	0,28	
Общ (цінність спілкування)						-0,25
НР (моральні цінності)		-0,36	-0,2		0,35	
Дух (цінність духовності)		-0,3	-0,23	0,36		0,28
С/р (цінність саморозвитку)			-0,34	0,31		0,33
Гед (цінність гедонізму)		0,38			-0,31	
Мат (матеріальні цінності)	-0,21	0,22				
С/у (прагматич. цінності)		0,34				
Зд (цінність здоров'я)	0,29					
Диф (дифузність цін. системи)	-0,2		0,25			
Неуст (нестійкість ЦС)		0,27	0,24		-0,31	

RS (узгодж. декларов. і діючих ц.)				0,32		0,31
------------------------------------	--	--	--	------	--	------

Інтрапунітивні та *імпунітивні* реакції (див. табл. 2.15) позитивно корелюють із цінностями родини, а негативна кореляція спостерігається з такими ціннісними детермінантами як домінування гедоністичних і прагматичних цінностей. Існує також позитивна кореляція *інтрапунітивних* і *проблемно-вирішувальних* реакцій із цінностями духовності, саморозвитку й узгодженістю між декларованими та реально діючими цінностями, а *імпунітивних* – із внутрішнім локусом контролю (0,26), стабільністю ціннісної системи (0,31) і засвоєнням моральних цінностей (0,35), що свідчить про особистісну зрілість осіб, котрі демонструють дані типи реакцій.

Отже, спираючись на результати аналізу інтеркореляційних зв'язків, ми бачимо, що моральні показники позитивно корелюють із буттєвими цінностями й такими особистісними особливостями як інтрапунітивність, імпунітивність, усвідомленість життя, афіліативність, внутрішній локус контролю, а також з тенденціями до співпраці й компромісів. Найбільш значимими виявляються такі ціннісні детермінанти розвитку моральної сфери особистості як: стабільність ціннісної системи, засвоєння цінностей саморозвитку, моральності, духовності, естетики у сполученні із цінностями родини. Дефіцитарні цінності (матеріальні, гедоністичні й прагматичні) перешкоджають формуванню моральних якостей людини. Моральність є характеристикою особистісної зрілості й обумовлює почуття усвідомленості життя, вибір конструктивних стратегій міжособистісної взаємодії.

Таким чином, особливостями ціннісної детермінації особистості в юнацькому віці є такі закономірності: найбільш значимими при формуванні моральної сфери виявляються *стійкість* ціннісної системи й засвоєння *буттєвих* і *сімейних* цінностей.

2.4. Механізми ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці у нормальному й девіантному проявах

При розгляді механізму ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці ми спиралися на ідеї Г.С.Костюка, на думку якого, будь-яке психічне явище, кожна психічна властивість особистості має три компоненти: мотиваційний, змістовий та операціональний [90]. Поширюючи дане положення на

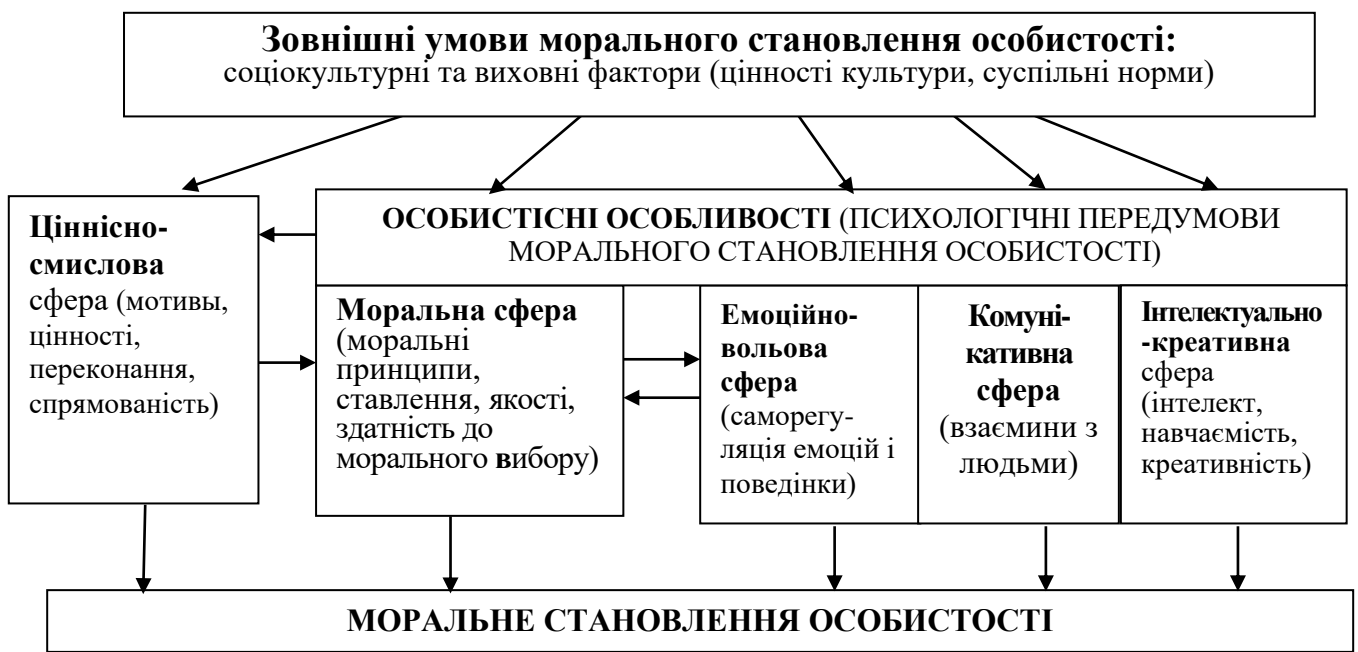
сферу досліджуваної нами проблематики, ми вважаємо, що механізм ціннісної детермінації також має триєдине сполучення позначених Г.С.Костюком компонентів.

Мотиваційний компонент механізму ціннісної детермінації забезпечує ціннісну спрямованість особистості (під *цінностями* ми розуміємо домінуючі цільові мотиви, що виражають значимість для людини певних явищ). Ціннісна система визначає ціннісну спрямованість, яка виступає основною характеристикою мотиваційної сфери особистості й може динамічно змінюватися залежно від психічного стану й зовнішніх соціальних умов.

Змістовий компонент відображає зміст ціннісної системи й, таким чином, визначає зміст загальної активності особистості. Конструктивний (моральний) зміст ціннісної системи сприяє моральному розвитку особистості. Деструктивний зміст обумовлює девіації морального становлення.

Що стосується *операціонального компонента*, то варто зазначити, що ціннісна система особистості має діяльнісний вимір, тобто, мова йде про актуалізацію в життєдіяльності людини особистісних цінностей. Поширюючи принцип єдності психіки й діяльності на розгляд механізму ціннісної детермінації морального становлення, можна говорити про єдність ціннісних регуляторів і поведінки особистості. Порушення ціннісної регуляції свідчить про «неспрацьовування» операціонального компоненту механізму ціннісної детермінації внаслідок недостатньої сформованості ціннісної системи.

Варто відзначити, що дія даного механізму відбувається під впливом зовнішніх (соціокультурних) і внутрішніх (психологічних) умов, які є передумовами засвоєння людиною й актуалізації в життєдіяльності цінностей. Тому, вивчаючи психологічний

механізм ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці, слід враховувати, що процес морального становлення сучасної молоді обумовлений впливом зовнішнього соціокультурного фактору (цінностей культури), а також внутрішньоособистісними (психологічними) передумовами (рис. 2.7).

Рис.2.7. Зовнішні та внутрішні умови морального становлення особистості в юнацькому віці

Моральна сфера формується під впливом ціннісної системи й сприяє розвитку певних особистісних рис (моральні цінності в процесі засвоєння й актуалізації стають особистісними рисами, що обумовлює психологічну готовність людини до моральної поведінки). Ціннісно-сміслова й моральна сфери взаємообумовлюють одна одну й впливають на формування інших сфер особистості (емоційно-вольової, комунікативної, інтелектуально-творчої). Таким чином, ціннісні детермінанти визначають зміст ціннісної спрямованості, розвиток моральної сфери, особистісних рис, створюючи підстави психологічної готовності людини до моральної поведінки. Іншими словами, ми розглядаємо синтез ціннісно-сміслової, моральної сфер і особистісних рис в якості призми Рубінштейнівського індетермінізму, що визначає характер морального становлення особистості сучасної молоді.

Механізм ціннісної детермінації морального становлення в юнацькому віці має свої позитивні та негативні форми, тобто, може сприяти як конструктивному, так і деструктивному психічному розвитку особистості. Таким чином, можна говорити про такі типи детермінації як *позитивна* й *негативна* детермінація особистісного розвитку.

Змістовний аналіз отриманих даних показав, що незважаючи на підвищення наприкінці юнацького віку рівня сформованості моральної сфери, у ряді випадків, на жаль, присутні й негативні тенденції до деструктивного розвитку особистості. Однією з найбільш частих патогенних тенденцій, які супроводжують особистісне становлення, є невротичний розвиток особистості. Ряд дослідників виділяють в якості детермінант деструктивного (невротичного або психопатичного) особистісного розвитку наступні фактори, що обумовлені, на наш погляд, девіаціями ціннісно-сміслової і моральної сфер:

- конфлікт між змістом несвідомих установок, архетипів і свідомими моральними нормами (З.Фрейд, К.Юнг); між суперечливими (гедоністичними й духовними) потребами (Е.Фромм, В.Франкл); між цінностями культури й особистісними

цінностями (І.Я.Медведєва);

- наявністю наявність у несвідомості незавершених гештальтів, непережитих емоцій а також зверх-цінності самоствердження та її фрустрації, неадекватність очікувань;
- нерозвиненість моральної свідомості й самосвідомості, нездатність до рефлексії, неусвідомленість і невизнання своїх учинків (В.В.Столін);
- перекручування у когнітивних структурах особистості, (А.Елліс, А.Т.Бек); наявність когнітивного дисонансу (Л.Фестінгер);
- порушення ціннісної ієрархії й взаємин людини із середовищем (В.М.Мясищев, Б.Д.Карвасарський); егоїстична спрямованість особистості (Б.С.Братусь), розбіжність між декларованими й реально діючими мотивами (В.В.Гульдман);
- психотравмуючі обставини; неадекватність Я-концепції реальному досвіду особистості, неприйняття себе (К.Роджерс); слабкість ціннісної регуляції емоцій та поведінки;
- наявність невротичних рис особистості й деструктивних стратегій міжособистісної взаємодії (К.Хорні, Е.Фромм); антиципаційна неспроможність (В.Д.Менделевич);
- нездатність до усвідомлення досвіду, до любові, до здійснення вільного вибору, неусвідомленість свого існування, відсутність сенсу життя (В.Франкл).

Аналіз особистісних дисгармоній, описаних різними дослідниками, дає можливість установити ряд психологічних закономірностей ціннісної детермінації деструктивного особистісного розвитку:

- значна частина особистісних дисгармоній, які презентують патогенну феноменологію, характеризуються наявністю вираженої дефіцитарної мотивації (домінуванням гедоністичних, матеріальних і прагматичних цінностей);
- при описі особистісних розладів звертає увагу феномен дефектності (несформованості) моральної сфери («Патологічні брехуни» (П.Б.Ганнушкін), «Байдужі психопати» (К.Шнайдер), «Моральний ателіоз» (О.М.Морозов), «Аморальні, антисоціальні особистості» (МКБ-10) і ряд інших психічних розладів, що супроводжуються несформованістю моральної сфери);

- при всіх варіантах особистісних дисгармоній спостерігається порушення відносин людини із соціальною реальністю, що свідчить про той або інший ступінь соціально-психологічної дезадаптації особистості;

- при деструктивному розвитку має місце слабкість емоційно-вольової й моральної саморегуляції поведінки (несформованість операціонального компоненту механізму ціннісної детермінації). Причому при неврозах дефект самоконтролю супроводжується високим рівнем психічної напруги (особистість страждає сама, відчуючи тривогу, страх та інші негативні емоції), а при психопатіях особистість сама не відчуває психологічного дискомфорту, але заподіює його навколишнім внаслідок свого аморального до них ставлення.

З метою детального вивчення психологічного механізму ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці в межах нашого дисертаційного дослідження ми здійснювали статистичну обробку експериментальних даних методом *факторного* аналізу.

Для виділення факторних структур, які включають провідні показники й зв'язки між ними, після первинної кількісної обробки матриця даних піддавалася факторній обробці за допомогою багатовимірною статистичного аналізу.

Емпіричні дані, отримані в ході експериментального дослідження, були піддані статистичній обробці методом факторного аналізу окремо по трьох вибірках («Ранньої юності» - учні 9-го класу, «Юності» - студенти 4-го курсу й «Загальної» (сполученої) вибірці). У результаті було виділено 23 (основних) фактори детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці по «Загальній вибірці», 21 фактор по вибірці «Рання юність» і 24 фактори по вибірці «Юність» (див. Додаток В.1, табл. 1-3).

Отримані фактори включали в різному ступені вихідні показники, що й визначило їх інтерпретацію. Далі була проведена інтерпретація й зіставлення факторів між різними вибірками. Кожному фактору було надано метафоричні назви. Виділені фактори будемо називати «ціннісними», оскільки у своєму складі вони містять той або інший набір ціннісних детермінант морального становлення особистості. Далі була зроблена їх класифікація з метою наочної демонстрації ціннісної детермінації варіантів морального становлення.

Використання методу факторного аналізу при статистичній обробці даних дозволило виділити та класифікувати ряд факторів *конструктивного* й *деструктивного* особистісного розвитку. Нами були виділені фактори, які сприяють моральному розвитку й ряд факторів формування девіацій моральної сфери особистості в юнацькому віці. На підставі інтерпретації отриманих факторів нами була розроблена *типологія* ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці. Опис ціннісних факторів і типології морального становлення особистості докладно наводяться в третьому розділі.

Інтерпретація факторів, що детермінують процес особистісного розвитку, наочно ілюструє "зщепленість" між собою певних ціннісних детермінант і психологічних характеристик особистості, які свідчать про успішність (або неуспішність) морального становлення.

Фактори конструктивного особистісного розвитку демонструють прямо пропорційну залежність між буттєвою спрямованістю особистості (домінуванням буттєвих цінностей) і розвитком її моральної сфери. Так фактори № 1, 3, 4, 9, 15, 18, 19, 23 (див. Додаток В.2 табл. 2.1) є факторами конструктивного особистісного розвитку. Вони представлені сполученням таких показників як конструктивні ціннісні детермінанти, показники сформованості моральної сфери й особистісні характеристики, котрі свідчать про соціально-психологічну адаптованість й особистісну зрілість. Позитивно значимими зв'язками є: а) тісний зв'язок між домінуванням цінностей духовності, моральності саморозвитку й відповідальністю, внутрішнім локусом контролю, усвідомленістю людиною життя; б) зв'язок між засвоєнням моральних цінностей і комунікативною компетентністю, соціальною адаптованістю особистості; в) співвіднесення моральних цінностей зі здатністю до співробітництва, до компромісів; г) взаємозв'язок цінностей творчості, інтелекту з відповідними особистісними якостями (креативністю, інтелектуальністю).

Фактори № 2, 6, 7, 10, 12, 13, 16, 20, 21(див. Додаток В.2 табл. 2.1) виступають факторами деструктивного розвитку особистості й сприяють формуванню особистісних дисгармоній. Вони представлені сполученням деструктивних ціннісних детермінант, показників несформованості моральної сфери й характеристиками, що свідчать про

особистісні дисгармонії. Фактори деструктивного особистісного розвитку демонструють такі закономірності: а) співвіднесення гедоністичної спрямованості з нездатністю особистості до вольової саморегуляції в сфері моральності, до здійснення морального вибору; б) взаємозв'язок між домінуванням цінностей прагматичного самоствердження й несформованістю моральних ставлень людини до навколишніх, неконгруентністю егоїзмом, конформізмом особистості; в) зв'язок між наявністю фрустрації при реалізації дефіцитарних цінностей з високим рівнем психічної напруги.

Нами також виділені та інтерпретовані «проміжні» фактори (№ 5, 8, 11, 14, 17, 22), які об'єднують у собі частково показники конструктивності особистісного розвитку при наявності показників девіацій морального становлення.

Таким чином, у ході дослідження було виявлено психологічні закономірності ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці в нормальному й девіантному проявах. Найбільш значимими ціннісними детермінантами формування моральної сфери є *стійкість* ціннісної системи й засвоєння *буттєвих* і *сімейних* цінностей.

Вплив *деструктивних* ціннісних детермінант обумовлює девіації морального становлення особистості в юнацькому віці. *Суперечливість* змісту ціннісної системи; *домінування дефіцитарних* (гедоністичних, матеріальних або прагматичних) цінностей; *несприйняття духовних* і *незасвоєння моральних* цінностей виступають факторами порушення моральної саморегуляції й сприяють формуванню гедоністично-прагматичної спрямованості та індиферентності стосовно моральних аспектів життя, що сприяє психопатичному розвитку особистості. *Дифузність, нестійкість* ціннісної *структури*, відсутність чіткої її ієрархії, обумовлює недостатню сформованість ціннісного стрижня особистості й обумовлює розвиток нестійкої акцентуації характеру в юнацькому віці. Наслідком впливу цих ціннісних детермінант є особистісний інфантилізм. Наявність *фрустрації реалізації* цінностей і *невідповідності* між декларованими й реально діючими цінностями сприяє росту психічної напруги особистості й може викликати невротичний розвиток. Отже, позначені деструктивні особливості ціннісної системи виступають факторами формування особистісних дисгармоній, оскільки обумовлюють спотвореність морального становлення й гальмують

досягнення особистісної зрілості юнацтва.

Все це ставить завдання створення ефективної методики психологічної допомоги сучасній молоді, спрямованої на корекцію та розвиток ціннісних детермінант морального становлення особистості.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Експериментальне дослідження прояву ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці проходило в кілька етапів:

- 1) розробка моделі ціннісної структури і типології цінностей як змістового її наповнення;
- 2) виділення системи ціннісних детермінант і показників розвитку моральної сфери;
- 3) побудова загальної моделі дослідження прояву ціннісної детермінації морального становлення особистості;
- 4) укомплектування пакета психодіагностичних методів ідентифікації особливостей ціннісної системи та показників морального становлення особистості (моральної сфери й особистісних рис в аспекті соціально-психологічної адаптованості);
- 5) проведення емпіричного дослідження ціннісної системи та показників морального становлення особистості на двох вибірках (старшокласників і студентів);
- 6) аналіз результатів констатувального експерименту;
- 7) опис динаміки ціннісних орієнтацій і ціннісної спрямованості особистості в юнацькому віці в сучасних соціокультурних умовах;
- 8) встановлення психологічних закономірностей впливу ціннісних детермінант на розвиток моральної сфери особистості;
- 9) розкриття й опис механізму ціннісної детермінації морального становлення особистості в нормальному та девіантному проявах.

На підставі проведеного дослідження були зроблені наступні висновки.

1. Модель ціннісної системи особистості має 4-х-рівневу структуру: рівень значимих цінностей-цілей, які визначають домінуючу спрямованість особистості; рівень ситуаційно значущих цінностей, що виконують допоміжну функцію; рівень ситуаційно незначущих цінностей і рівень «антицінностей», які свідомо відторгаються людиною. Ціннісна структура має змістове наповнення й може змінюватися в процесі морального становлення особистості. Для дослідження змістового наповнення ціннісної системи розроблена робоча типологія, що включає 13 цінностей з 3-х кластерів: дефіцитарних, загальнолюдських і буттєвих.

Структура ціннісних детермінант особистісного розвитку в юнацькому віці являє собою дихотомічні особливості ціннісної системи, які можуть бути як конструктивними (детермінантами конструктивного розвитку) так і деструктивними, що обумовлюють деструктивний особистісний розвиток. Ми досліджували їх відповідно до критеріїв: зміст, ступінь структурованості й можливість актуалізації цінностей.

До детермінантів морального розвитку особистості належать: стійкість ціннісної структури, наявність чіткої ієрархії, засвоєння духовних і моральних цінностей, підпорядкованість дефіцитарних цінностей моральним, узгодженість декларованих і діючих цінностей. Детермінантами деструктивного розвитку виступають суперечливість змісту, домінування дефіцитарних, несприйняття духовних і незасвоєння моральних цінностей, нестійкість, дифузність ціннісної структури, неузгодженість декларованих і діючих цінностей, фрустрація актуалізації цінностей.

Показниками розвитку моральної сфери особистості в юнацькому віці є: засвоєння моральних принципів, сформованість моральних ставлень до дійсності. Здатність до морального вибору й наявність моральних якостей особистості (відповідальності, внутрішнього локусу контролю, симпатії, довіри, уважності й поваги до людей, поступливості, чесності, безкорисливості, совісності, альтруїзму) як стійких моральних тенденцій виступають показниками актуалізації в поведінці моральних цінностей.

2. Теоретичною моделлю вивчення прояву ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці виступає взаємозв'язок ціннісних детермінант і психологічних ознак морального становлення (особливостей моральної сфери і особистісних рис в аспекті соціально-психологічної адаптованості). Наявність ознак соціально-психологічної дезадаптованості свідчить про кризовий етап морального розвитку. Сполучення різних варіантів трьох кластерів психологічних феноменів (ціннісно-сислової, моральної сфер і особистісних рис) обумовлює формування певного вапріанту морального становлення (успішного, неуспішного або кризового).

Методика дослідження особливостей ціннісної детермінації розвитку моральної сфери особистості в юнацькому віці має два блоки: дослідження структури та змісту ціннісної системи, й особливостей морального становлення.

3. Результати експериментального вивчення впливу ціннісних детермінант на

моральне становлення юнацтва свідчать, що в юнацькому віці активно відбувається засвоєння вищих, зокрема, моральних цінностей. Студенти в порівнянні зі старшокласниками демонструють вищий рівень моральності (внутрішнього локусу контролю, здатності до морального вибору).

Дослідження ціннісних орієнтацій сучасної студентської й учнівської молоді показало, що в юнацькому віці домінують цінності спілкування й родини. Значимість здоров'я, роботи, інтелекту й матеріальних цінностей займає проміжне місце. Серед усього спектра буттєвих цінностей найбільш виражена значимість інтелекту.

У ході дослідження виділено 5 типів ціннісної спрямованості: *буттєва, дефіцитарна, сімейно-побутова* і *суперечлива*. У цілому простежена вікова тенденція до зростання буттєвої й суперечливої спрямованості при зниженні дефіцитарної, сімейно-побутової та інфантильної. Зниження відсотка осіб, які не визначилися щодо власних переконань (з інфантильною спрямованістю) і збільшення кількості осіб, які активно самовизначаються (із суперечливою спрямованістю) свідчить про значимість ціннісного самовизначення як необхідної умови морального становлення в юнацькому віці.

Результати статистичної обробки експериментальних даних методом *кореляційного* аналізу показали, що моральна сфера більше розвинена в дівчат порівняно з юнаками.

Аналіз результатів констатувального експерименту дозволив зробити висновок: буттєві цінності (саморозвитку, моральності, духовності, естетики) в сполученні із цінностями родини сприяють розвитку моральної сфери; дефіцитарні цінності в сполученні з недостатньою сформованістю ціннісної ієрархії перешкоджають моральному розвитку особистості.

4. Механізмом ціннісної детермінації морального становлення є взаємозв'язок змістового, мотиваційного й операціонального компонентів (мотиваційний компонент визначає ціннісну спрямованість особистості, змістовий – зміст ціннісної системи, а операціональний здійснює ціннісну регуляцію поведінки). Ціннісні детермінанти визначають зміст ціннісної спрямованості, розвиток моральної сфери, особистісних рис, створюючи підстави для психологічної готовності людини до моральної поведінки.

Аналіз результатів дослідження показав, що ціннісна детермінація морального становлення в юнацькому віці має свої позитивні й негативні форми прояву, тобто, може

сприяти як конструктивному, так і деструктивному психічному розвитку.

Інтерпретація результатів статистичної обробки експериментальних даних методом *факторного* аналізу дозволила виділити й класифікувати ряд факторів конструктивного й деструктивного особистісного розвитку. Результати дослідження ілюструють зв'язок між собою певних ціннісних детермінант і психологічних характеристик особистості, які свідчать про успішність (або неуспішність) морального становлення. Фактори конструктивного особистісного розвитку вказують на: а) зв'язок цінностей духовності й саморозвитку з відповідальністю, внутрішнім локусом контролю; б) моральних і сімейних цінностей з комунікативними якостями; в) цінностей творчості, інтелекту з відповідними особистісними якостями.

Фактори деструктивного особистісного розвитку демонструють такі закономірності:

а) співвіднесення гедоністичної спрямованості з нездатністю особистості до вольової саморегуляції в сфері моральності, до здійснення морального вибору; б) взаємозв'язок між домінуванням цінностей прагматичного самоствердження й несформованістю моральних ставлень людини до навколишніх, егоїзмом, конформізмом; в) зв'язок між наявністю фрустрації при реалізації дефіцитарних цінностей з високим рівнем психічної напруги.

Деструктивні фактори детермінують девіації моральної сфери. Це викликає спотворення моральних ставлень людини до дійсності й перешкоджає моральному розвитку особистості в юнацькому віці. Все це ставить завдання створення ефективної методики психологічної допомоги молоді, яка допомагала б не тільки усувати негативні тенденції, а через розвиток ціннісно-сміслової сфери сприяла б формуванню ціннісного відношення людини до моральності, духовності, самопізнання й життєтворчості, що є передумовою нормального морального становлення особистості в юнацькому віці.

РОЗДІЛ III

РОЗВИТОК ЦІННІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ МОРАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

3.1 Дихотомічна модель типології ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці і програма формувального експерименту

Даний розділ присвячений розробці програми формувального експерименту та аналізу його результатів. На підставі моделі ціннісної детермінації морального становлення особистості (див. рис. 2.3), нами була проведена дихотомічна типологізація варіантів морального становлення особистості, підставами для якої служать 4 дихотомічних критерії, що відповідають критеріям норми морального становлення особистості в юнацькому віці:

- Конструктивні / деструктивні ціннісні детермінанти;
- Сформованість / несформованість моральної сфери;
- Психічна адаптованість / дезадаптованість особистості;
- Соціальна адаптованість / дезадаптованість особистості.

На підставі чотирьох дихотомічних критеріїв ми одержуємо 16 варіантів особистісних типів, які згруповані в 7 базових типів, що відповідають етапам морального становлення особистості. Кожному гіпотетичному особистісному і базовому типові була дана метафорична назва. Таким чином, була розроблена і запропонована до розгляду гіпотетична модель типології ціннісної детермінації морального становлення особистості (рис. 3.1). Дана типологія покладена в основу визначення принципів ціннісно-морального розвитку особистості в юнацькому віці, на які ми спиралися при розробці методики формувального експерименту.

При проведенні типологізації ціннісної детермінації морального становлення особистості та її підтвердженням даними емпіричного дослідження ми використовували "човниковий метод" концептуальної побудови, що включає наступні етапи:

- побудова теоретичної моделі ціннісної детермінації морального становлення особистості на підставі розглянутих вище дихотомічних критеріїв;
- інтерпретація факторів ціннісної детермінації морального становлення особистості, отриманих у результаті статистичної обробки даних методом факторного аналізу;
- співвіднесення результатів емпіричного дослідження з теоретичною моделлю, що дозволило узагальнити і побудувати комплексну модель типології ціннісної

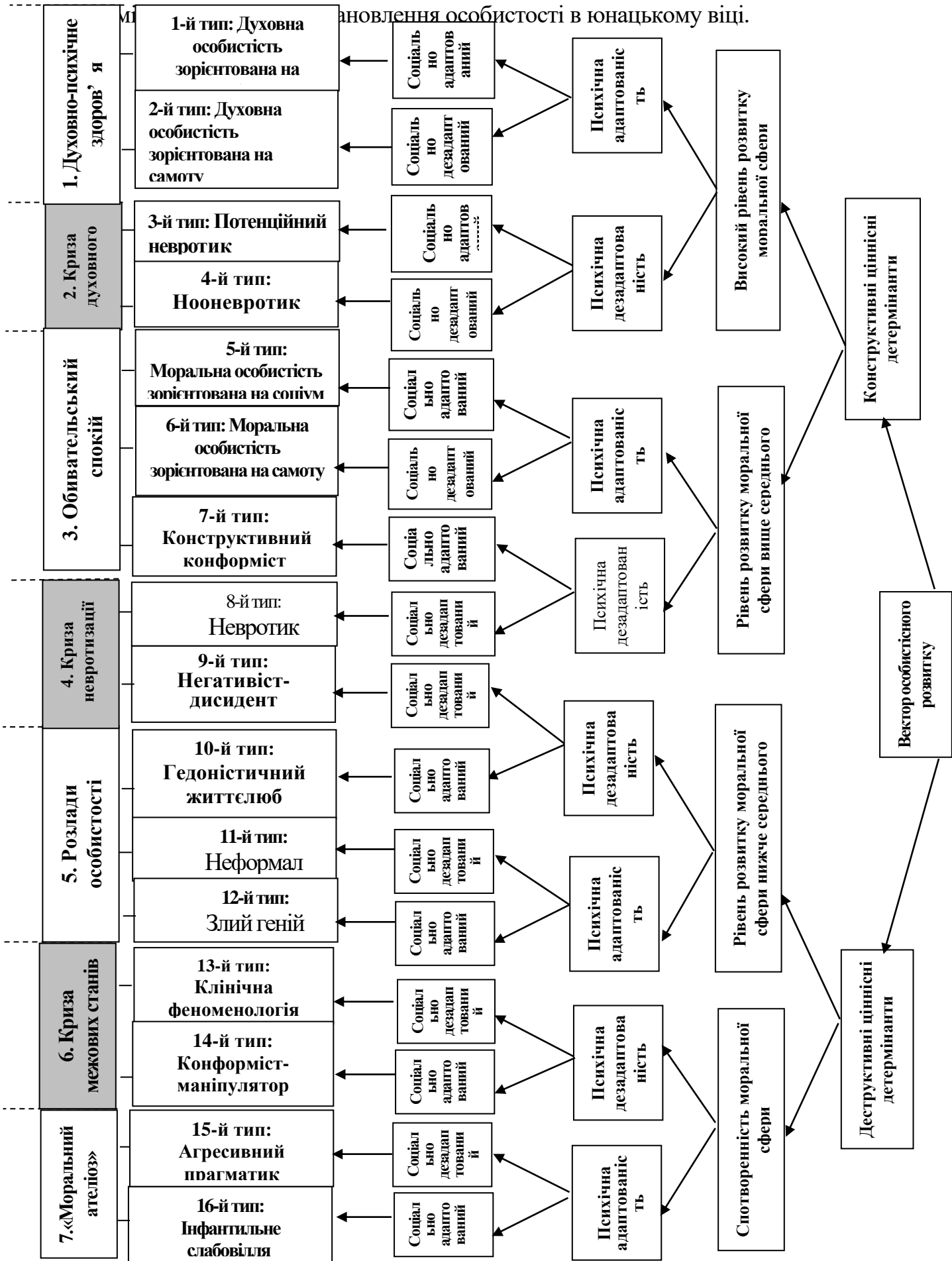

Рисунок 3.1. Дихотомічна модель типології ціннісної детермінації морального становлення особистості

Як видно з рис. 3.1, ми одержуємо 4 базові типи, які демонструють "стійкі" варіанти становлення особистості і 3 перехідні (кризові) базових типи, що характеризують або кризу росту, або деградацію особистості, і супроводжуються внутрішнім дискомфортом і невротичною симптоматикою. Результати інтерпретації експериментально отриманих факторів показують, що кожний фактор виступає в якості домінуючої детермінанти при формуванні відповідного особистісного типу. Отримані фактори чітко вписуються в гіпотетичну типологію. Розбіжність між кількістю гіпотетично виділених типів і числом статистично отриманих факторів означає, що на формування певного типу можуть впливати більш ніж один фактор, тобто, у даній ситуації ми маємо справу з двома або трьома підтипами виділених особистісних типів. Зіставлення виділених факторів із загальною гіпотетичною моделлю надає можливість для побудови комплексної моделі типології ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці. Дана класифікація з назвами метафоричних базових типів, особистісних типів і підтипів, обумовлених впливом ціннісних факторів, представлена в табл. 3.1.

Далі дається опис особистісних типів, детермінованих кожним з факторів. Опис типів наводиться по блоках, які відповідають базовим типам.

У таблицях (див. Додаток В.2, табл. 1-23) наведено дані значимих показників, отриманих у результаті факторного аналізу.

При інтерпретації факторів ми намагалися максимально зіставляти, враховувати і відзначати особистісні, вікові та статеві відмінності. Нижче наведений опис психологічних характеристик базових типів, особистісних типів і підтипів, детермінованих безпосереднім впливом ціннісних факторів.

На діаграмах (рис. 3.2 - 3.8) наочно представлено рівневий розподіл показників згідно критеріїв успішності морального становлення по кожному базовому типу. Як позитивні характеристики (позитивна область значень на діаграмах) вказано діапазон успішності морального становлення згідно критеріїв: "конструктивні ціннісні детермінанти", "розвинута моральна сфера", "психічна адаптованість" і "соціальна адаптованість" особистості. Негативна область значень на діаграмах (це діапазон

особистісних дисгармоній) представлена негативними показниками: "деструктивні ціннісні детермінанти", "нерозвинена моральна сфера", "психічна дезадаптованість" і "соціальна дезадаптованість" особистості.

Таблиця 3.1

Комплексна модель типології ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці (за даними факторного аналізу)

Теоретична модель ціннісної детермінації морального становлення особистості			Експериментально отримані фактори		
Критерії норми морального становлення		Базові типи	Метафоричні назви гіпотетичних типів особистості	Метафоричні назви особистісних підтипів, що обумовлені впливом ціннісних факторів	
Конструктивні ціннісні детермінанти	Високий рівень сформованості моральної сфери	Соціально-психологічна адаптованість	1. Духовно-психічне здоров'я	<i>Духовна особистість з орієнтацією на соціум</i>	Духовно-моральне прагнення до людей – «Харизматичний лідер»
				<i>Духовна особистість з орієнтацією на самоту</i>	Духовно-моральна наснага Духовно-моральна особистість, відсторонена від соціуму Духовний саморозвиток Духовно-моральний естетизм
	Рівень сформованості моральної сфери вище середнього	Соціально-психол. дезадаптованість	2. Криза духовного росту	Потенційний невротик	Демонстративність
				Ноо-невротик	Аскетична виснаженість
	Рівень сформованості моральної сфери вище середнього	Соціально-психологічна адаптованість	3. Обивательський спокій	<i>Моральна особистість з орієнтацією на соціум</i>	Обивательська орієнтація на родину
				<i>Моральна особистість з орієнтацією на самоту</i>	Підприємницька активність – "Міцний господарник-спонсор"
<i>Конструктивний конформіст</i>				Відповідальне лідерство – «І Переконаний лідер» Реалістична ретельність – "Самотній працівник" Корпоративна етика – «Менеджер»	
Деструктивні ціннісні детермінанти	Рівень сформованості моральної сфери нижче середнього	Соціально-психологічна дезадаптованість	4. Криза невротизації	Невротик	Нервова виснаженість
				<i>Негативіст – дисидент</i>	Фрустрований негативізм
	Рівень сформованості моральної сфери нижче середнього	Соціально-психологічна адаптованість	5. Розлади особистості	<i>Гедоністичний життєлюб</i>	Неповажний гедонізм
				Неформал	Альтернативне самоствердження
				Злий геній	Буттєва спрямованість особистості з відторгненням моральності
	Спотвореність моральної сфери	Соціально-психологічна дезадаптованість	6. Криза межових станів	<i>Клінічна феноменологія</i>	Соціально неадаптивний саморозвиток Паранояльність – «Отелло»
				<i>Конформіст-маніпулятор</i>	Нечуттєвий конформізм
Спотвореність моральної сфери	Соціально-психологічна адаптованість	7. Моральний ателіоз	Агресивний прагматик	Агресивне прагматичне самоствердження Байдужий прагматизм	
			<i>Інфантильний гедоніст</i>	Інфантильне слабовілля	

Примітка:

- – стійкі етапи морального становлення (стійкі базові типи),
- – кризові етапи морального становлення (кризові базові типи).

Неважко помітити, що ступінь відповідності типологічних характеристик кожному з критеріїв різна. Нами використані три рівні відповідності критеріям: низький, середній та високий (1, 2, 3 бали відповідно). Наприклад, високий рівень сформованості моральної сфери відповідає значенню +3 бали на діаграмі, а несформованість моральної сфери – відповідно -3 бали.

*** 1-й базовий тип ("Духовно-психічне здоров'я") представлений двома типами особистісної зрілості ("Духовна особистість з орієнтацією на соціум" і "Духовна особистість з орієнтацією на самоту", що відповідають екстраверсії та інтраверсії), презентує найкращий варіант морального становлення, який характеризується наявністю конструктивних ціннісних детермінант, розвинутою моральною сферою, соціально-психологічною адаптованістю особистості (рис. 3.2).

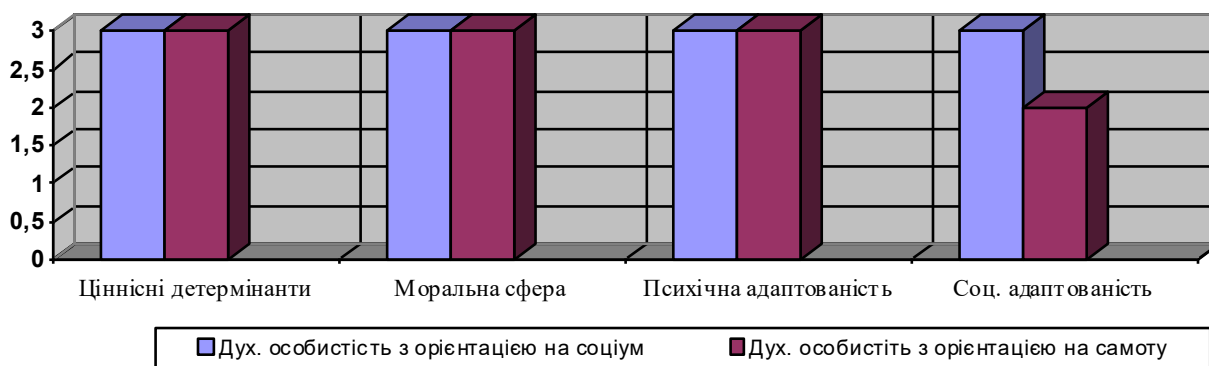

Рис. 3.2. Розподіл показників морального становлення особистості в базовому типі "Духовно-психічне здоров'я"

1-й тип ("**Духовна особистість з орієнтацією на соціум**") характеризується наявністю зрілої ціннісної системи з домінуванням буттєвих цінностей і соціальною спрямованістю особистості. Як правило, це тип духовно-морального, особистісно зрілого лідера. Даний особистісний тип складається з двох підтипів, які відповідають факторам "Духовно-моральне прагнення до людей" і "Моральна наснага".

1-й фактор: "**Духовно-моральне прагнення до людей**", утворений показниками, представленими в Додатку В.2, табл. 2.1, обумовлює формування підтипу

"Харизматичний лідер". Цей особистісний підтип сполучає у собі сформованість моральної сфери (наявність внутрішнього локусу контролю; моральних ставлень, перевага реакцій інтрапунітивного та імпунітивного типів, що сприяють конструктивному спілкуванню) і зрілість ціннісної системи (домінування цінностей саморозвитку, творчості, духовності; значимість цінностей родини і спілкування при відторгненні гедоністично-прагматичних цінностей). Варто відзначити, що в ранній юності (9 клас) по даному фактору спостерігається підвищений рівень психічної напруги (тривожності, нервово-психічного ослаблення), який з віком нівелюється і з'являється почуття задоволення життям (щастливість). Важливою ознакою даного фактора є виражений вплив моральної сфери на волюву саморегуляцію особистості в комунікативних процесах. Даний тип є психічно стійким і особистісно зрілим.

9-й фактор: **"Моральна детермінація задоволеності життям у її комунікативному аспекті"**, утворений показниками, представленими в Додатку В.2, табл. 2.9, обумовлює формування підтипу **"Моральна наснага"**. Даний підтип у ранній юності представлений переважно дівчатами, що шукають щастя у праці, родині, духовності і знаходять його. З віком сюди входять також і юнаки. Представникам цього типу властива виражена спрямованість на "основні вищі цінності суспільства". Вони мають необхідний моральний і комунікативний потенціал для того, щоб адаптовано жити в колективі. Адекватна реалізація моральних принципів у особистісно значимому спілкуванні дає почуття усвідомленості життя, щастя та наснаги. Незважаючи на їх емоційну стійкість, варто відзначити, що по загальній вибірці простежується трохи підвищений рівень тривожності, що, на наш погляд, може бути обумовлено внутрішнім локусом контролю і надмірною відповідальністю особистості перед навколишніми.

2-й тип **"Духовна особистість з орієнтацією на самоту"** відрізняється від попередніх тим, що поряд з наявністю всіх характеристик особистісної зрілості (сформованістю системи цінностей, високим рівнем розвитку моральної сфери, психічною врівноваженістю) цей тип має тенденцію до свідомого відсторонення від соціуму з метою реалізації вищих цінностей (А.Маслоу). Як правило, це тип вченого, художника, духовного пустельника. Особистісний тип **"Духовна особистість з орієнтацією на самоту"** складається з 3-х підтипів, представлених факторами № 3, 4 і 18.

Критерієм віднесення даних підтипів "пустельників" у категорію особистісно зрілих типів продиктовано тим, що тут мова йде про *свідоме* відсторонення людини від соціуму з метою реалізації вищих цінностей.

Фактор 3: **"Духовно-моральна відстороненість від соціуму"**, утворений показниками, представленими в Додатку В.2, табл. 2.3, обумовлює формування підтипу **"Духовно-моральна особистість, відсторонена від соціуму"**. Даний підтип характеризується наявністю стійкої ціннісної системи з домінуванням духовних цінностей, відторгненням гедонізму, розвинутою моральною саморегуляцією і творчою уявою за деякої соціальної відстороненості, незважаючи на виражену здатність до співпраці, безкорисливості, альтруїзму і довіру до оточуючих. Іншими словами, ми можемо спостерігати зрілу сформованість ціннісної ієрархії та її вплив на вольову саморегуляцію і творчі можливості особистості при відсутності активного прагнення до людей. Це тип людини, яка, знаходячись у тіні, завжди вчасно прийде на допомогу або творчо підкаже оптимальний вихід зі скрутної ситуації.

4-й фактор: **"Діяльнісна спрямованість на духовний саморозвиток"** складається з показників, представлених в Додатку В.2, табл. 2.4, і обумовлює формування відповідного підтипу **"Духовний саморозвиток"**. У представників даного підтипу домінуючою особистісною спрямованістю є мотивація духовного саморозвитку. Фокус їх духовної діяльності (роботи над собою) – це внутрішній світ у модусі духовно-моральної й емоційно-вольової сфер, про що свідчать серйозна внутрішня зосередженість, сензитивність, високий рівень емоційної стійкості, розвинута моральна саморегуляція, відповідальність, внутрішній локус контролю, догматизм, відсутність екстрапунітивних і его-захисних реакцій. Результатом наполегливої внутрішньої роботи виступає виражена відповідність декларованих і реально діючих цінностей, що є показником особистісної зрілості. Відносини із соціальною реальністю у представників даного типу амбівалентні: з одного боку, присутні дипломатичність і діюча допомога навколишнім, а з іншого боку - явне заперечення цінності спілкування. У нашій інтерпретації ми пояснюємо таку амбівалентність стосовно соціального середовища, бажанням відгородитися від усіх з метою духовної роботи із самовдосконалення, оскільки активне спілкування розсіює увагу, а висока соціабельність (залежність від

групи) робить особистість внутрішньо залежною. Тому для реалізації духовного саморозвитку цей тип бажає знаходитись "подалі від світської суєти".

18-й фактор: "**Духовно-моральний естетизм**", утворений показниками, представленими у Додатку В.2, табл. 2.18. Підтип, що обумовлений впливом даного фактора, нами метафорично названий "**Скрипаль на даху**". Цей тип близький за своїми характеристиками до типу, описаному вище, з тією різницею, що не духовний саморозвиток, а виражений естетизм у сполученні із сензитивністю і моральністю виступають фактором його відсторонення від суспільства. Представники цього типу за наявності високого рівня морального потенціалу (відповідальності, саморегуляції, внутрішнього локусу контролю, дипломатичності, совісті, поступливості), що забезпечує можливість конструктивної взаємодії, не прагнуть до зближення з людьми не тому, що їх не визнають, а через прагнення до самостійної незалежної творчості. Цінності гедонізму і збереження здоров'я для них незначимі. При цьому вони почуваються комфортно в "своєму світі", вибудованому за законами естетики, моральності, духовності.

*** **2-й базовий тип "Криза духовного росту"** (рис. 3.3) є наслідком процесу морального розвитку (переходу зі стадії "Обивательського спокою" до етапу "Духовно-психічного здоров'я"). Базовий тип "Криза духовного росту", представлений двома особистісними типами "Потенційний невротик" і "Нооневротик", які обумовлені впливом факторів 11 і 15. Представники цих типів характеризуються психічною нерівноваженістю, низьким рівнем стресостійкості особистості, що свідчить про кризовий період особистісного розвитку. Психологічною компенсацією, що має психотерапевтичний ефект на даному етапі виступає реалізація людиною вищих духовно-моральних цінностей.

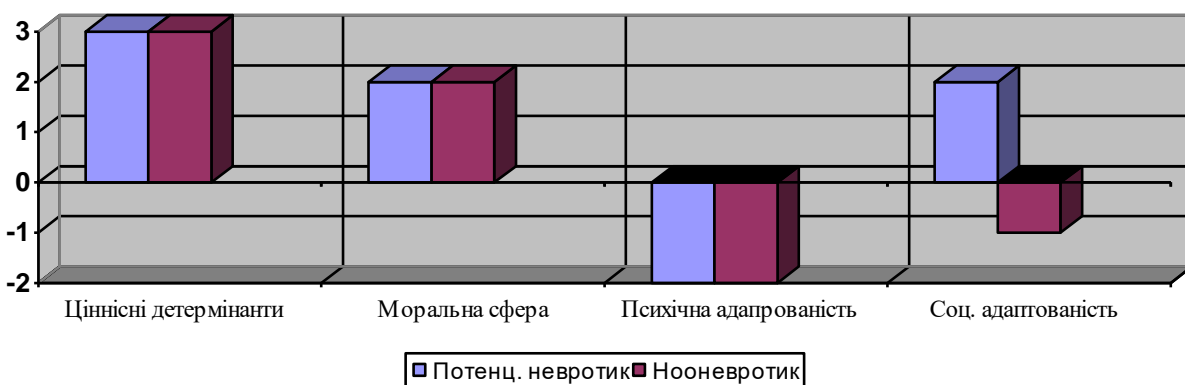

Рис. 3.3. Розподіл показників морального становлення особистості в базовому типі «Криза духовного росту»

3-й особистісний тип "**Потенційний невротик**" характеризується домінуванням духовних, естетичних, інтелектуальних цінностей, а також цінностей саморозвитку, соціальною адаптованістю і усвідомленням власного життя при вираженій психічній нестійкості. У ситуаціях життєвих стресів представники даного типу можуть бути хронічно тривожними, фрустрованими, імпульсивними, внутрішньо конфліктними, але при цьому часто зберігають орієнтацію на вищі цінності і моральні якості.

11 фактор: "**Демонстративність і сензитивність як аспекти потенційної невротизації**" утворений показниками, представленими в Додатку В.2, табл. 2.11, обумовлює формування підтипу "Вимоглива дружина". Даний підтип представлений переважно дівчинами, для яких характерні надто виражена значимість родини і спілкування при нехтуванні цінностями здоров'я і гедонізму. Незважаючи на високий рівень психічного напруження (сензитивність, фрустрованість, слабкий контроль емоцій), у них виражений показник відповідності Я-реального Я-ідеальному, зовнішній локус контролю, який надає основи для припущення, що вони характеризуються самовпевненістю, демонстративністю, наполегливістю, вимогливістю до навколишніх. Відсутність у них фрустраційної толерантності може свідчити про тенденцію до "пробуксовки" у проблемних ситуаціях, що перешкоджає конструктивному життєвому функціонуванню. До оточуючих вони відносяться доброзичливо, із симпатією, хоча і не завжди з довірою. Представники даного типу досить соціабельні, не заперечують духовних цінностей, здатні до здійснення морального вибору, але їм не вистачає терпіння і розважливості в міжособистісних відносинах. Можна прогнозувати, що при впливі серйозних психотравм зовнішнього соціального характеру його представники можуть "скотитися" у категорію "невротиків".

4-й тип "**Нооневротик**", докладно розглянутий В.Франклом, характеризується наявністю внутрішніх ціннісних конфліктів, обумовлених смисложиттєвою проблематикою особистості. Представники даного типу відрізняються невідповідністю між орієнтацією на вищі цінності і нездатністю до їх адекватної реалізації внаслідок

слабкого емоційно-вольового самоконтролю і соціальної неадаптированності.

Особистісний тип **"Нооневротик"** обумовлений впливом фактора № 15 **"Духовно-аскетична виснаженість"**, (див. Додаток В.2, табл. 2.15).

Даний тип характеризується сензитивністю та орієнтацією на вищі цінності при наявності психічної напруги, слабкості саморегуляції і пов'язаних з цим важких душевних страждань. Представники цього типу прагнуть до духовного саморозвитку, зневажаючи при цьому своє здоров'я. У ранній юності в них спостерігається інтерес до естетики та спілкування, який з віком стає підпорядкованим ідеї духовної досконалості. Ми припускаємо, що у представників даного підтипу проявляється невротичність, пов'язана з певною фазою духовного розвитку (духовна криза). Їм притаманний надто високий рівень тривожності, відповідальності, заклопотаності, що сприяє виникненню почуття незадоволеності життям. У моральному відношенні цей тип багато чого досяг: домінування інтрапунітивності, здатності до вирішення проблем, відсутність егозахисних реакцій, шанобливе відношення до навколишніх). Проте, значна фрустрація морального вибору не дозволяє виявляти моральність у реальних вчинках. Тобто, людина знає, як потрібно вчинити, але з внутрішніх чинників не здійснює морального вибору, а тому страждає.

Прикладом такої ситуації є опис в А.Ассаджіоллі етапів проходження духовної кризи, а також у святовітчизняній літературі (пізнання подвижником своєї немочі – як перша ступінь духовно-морального зростання). При конструктивному проходженні кризи духовного росту особистість переходить у базовий тип **"Духовно-психічне здоров'я"**.

*** 3-й базовий тип (**"Обивательський спокій"**) (рис. 3.4) презентує собою типовий стан обивателя, який характеризується моральною спрямованістю особистості при орієнтації на загальнолюдські і матеріальні цінності, потреби в безпеці і міцному здоров'ї. Представники даного базового типу, як правило, мають тенденцію до колективізму при відсутності прагнення до творчої самореалізації, самоудосконалення і духовних пошуків.

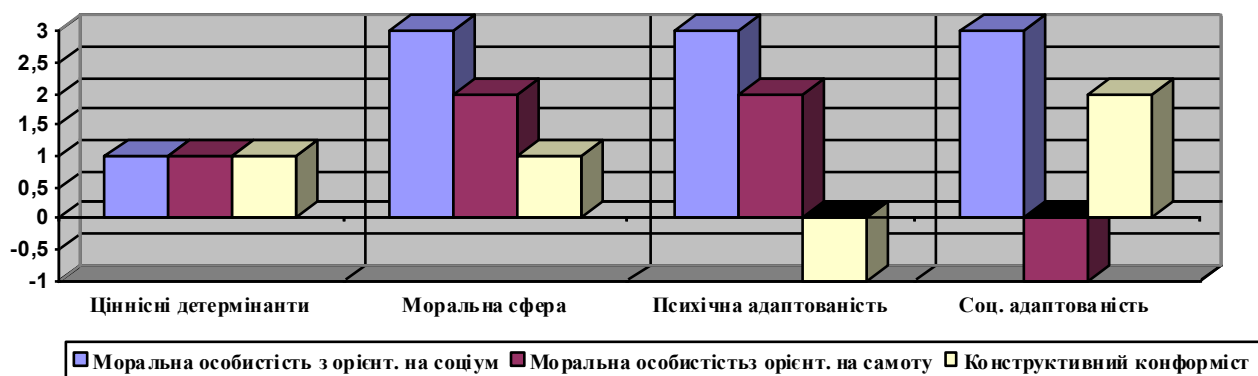

Рис. 3.4. Розподіл показників морального становлення особистості базового типу "Обивательський спокій"

5-й тип (**"Моральна особистість з орієнтацією на соціум"**) - це типаж переконаного, вольового лідера, орієнтованого на активну реалізацію моральних цінностей, побудову найкращого суспільства, створення міцної родини, суспільно-корисну діяльність, спорт, оздоровлення. Базовий тип "Обивательський спокій" представлений трьома підтипами, детерминированими відповідними факторами.

5-й фактор: **"Обивательська орієнтація на родину"** утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.5, обумовлює формування підтипу "Сім'янин". У представників цього підтипу виражена орієнтація на реалізацію моральних і сімейних цінностей у формах активного співробітництва, уваги, участі, турботи про близьких. Причому даний особистісний підтип має підстави для того, щоб бути зразковим сім'янином: розвинута моральна сфера (совісність, поступливість, альтруїзм, прагнення до співробітництва, відсутність его-захисних реакцій і міжособистісної взаємодії контрастного типу), що свідчить про уважне, моральне відношення до навколишніх. У старшокласників дещо виражена значимість цінності здоров'я, яка з віком нівелюється в зв'язку з альтруїстичною орієнтацією на родину. У цілому цей особистісний тип є досить гармонічним, про що свідчить близькість декларованих і реально діючих цінностей, але слід відзначити, що при цьому у них відсутні прагнення до творчості, саморозвитку, до реалізації в житті вищих цінностей.

Фактор 19: **"Підприємницька активність"** утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.19, обумовлює формування відповідного підтипу з метафоричною

назвою – **"Міцний господарник - спонсор"**. Провідною цінністю представників даного підтипу є діяльна, активна, творча допомога людям (хоча і не завжди безкорислива). Характерними рисами особистості тут є психічна врівноваженість (відсутність тривожності, фрустрації, імпульсивності), сильний самоконтроль, відповідальність, афіліативність, життєрадісність, довіра навколишнім, дотримання в житті моральних норм. Тонка чутливість та естетизм не властиві даному підтипові, тут важливіше реальна практична діяльність з користю для інших і для себе. Цей тип особистості ілюструє сполучення психічної врівноваженості з довірою у відносинах, допомогою іншим.

23-й фактор: **"Відповідальне лідерство"** утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.23, обумовлює формування відповідного підтипу **"Переконаний лідер"**. Даний підтип близький за своїми характеристиками до попереднього: психічна врівноваженість і прагнення до співробітництва. Але, на відміну від "Господарника-спонсора", "Переконаний лідер" не прагне до творчої самореалізації, йому притаманні консерватизм і лідерство на основі порядності, чесності, догматизму. У представників даного підтипу простежуються реалістичність, емоційна стійкість, его-захисний тип реагування. Тут найбільш виявлений фактор відповідності декларованих та реально діючих цінностей.

6-й гіпотетичний тип (**"Моральна особистість з орієнтацією на самоту"**) відрізняється реалістичністю, спокоєм, порядністю, надійністю, відповідальним ставленням до праці за деякої соціальної неадаптованості та схильності до усамітненості в зв'язку з комунікативною некомпетентністю, незважаючи на своє добре відношення до людей.

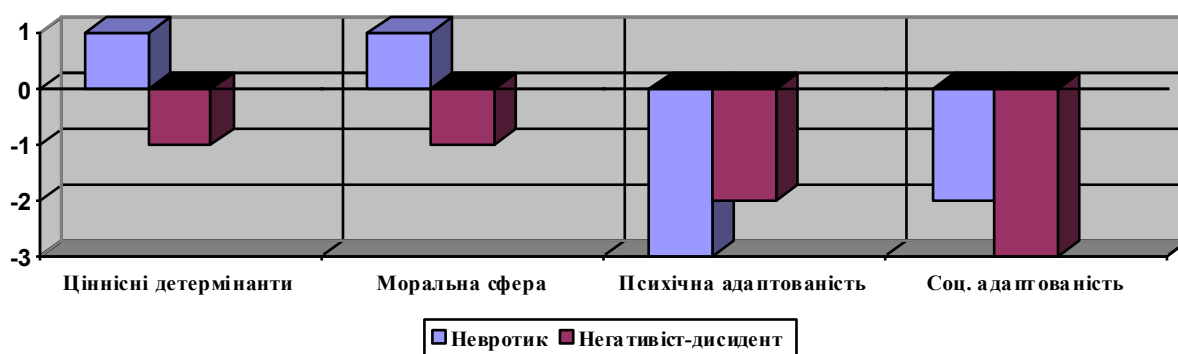
Даний особистісний тип обумовлений впливом 17-го фактора **"Реалістична ретельність"**, що утворена показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.17. Відповідний підтип – **"Самотній трудівник"** - характеризується дефіцитарною спрямованістю особистості: основними цінностями для цього типу є цінності роботи і гедонізму (добре потрудитися з тим, щоб по максимуму віддатися насолодам життя). Причому ціннісна система представників даного типу характеризується нестійкістю і неузгодженістю між декларованими й реально діючими цінностями. Спілкування з людьми, як таке, для них не має значення, однак, вони дуже залежні від думки навколишніх, що виявляється в тенденції до пристосування та маніпулювання під

впливом корисливої мотивації. Відносини з людьми представники даного типу будують винятково за принципом реактивності (віддзеркалювання), оскільки вони не мають здатності до індивідуального самовираження. Основною мотивацією для них є збереження внутрішнього спокою.

7-й тип ("**Конструктивний конформіст**") характеризується дефіцитарною мотивацією, незрілістю ціннісно-сислової сфери, що виявляється в наявності зверх-цінності соціальної адаптації за будь-яку ціну, послаблення емоційно-вольової регуляції. Формуванню типу "Конструктивний конформіст" або "Менеджер" сприяє 14-й фактор "**Успішне лідерство, яке підкоряється умовам корпоративної етики**", що утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.14. Представники даного типу володіють низкою комунікативних якостей (симпатією, уважністю, повагою, сангвінічною життєрадісністю), які дозволяють їм входити в довіру, пристосовуватися до соціального оточення з метою реалізації своїх планів (про це свідчать наявність корисливих настанов і макіавеллізму). Представників цього типу не назвеш свідомими маніпуляторами, оскільки свого конформізму вони самі не усвідомлюють, а навпроти періодами демонструють моральність у судженнях і великодушність у діях. Найбільше вони цінують спілкування, родину і заперечують цінність саморозвитку. Їхня ціннісна ієрархія характеризується вираженою нестійкістю, що і детермінує пристосовницькі риси особистості.

*** 4-й базовий тип ("**Криза невротизації**") (рис. 3.5) обумовлений напруженим психо-емоційним станом дефіцитарно-мотивованого обивателя, який переживає серію глибоких життєвих стресів, або бунтаря, що намагається довести світові "високу правду життя". Як правило, представники даного базового типу є клієнтами психолога або психіатра через їхню високу психічну напруженість (тривожність, фрустрацію, страхи, нервову виснаженість), що обумовлено соціальною дезадаптованістю особистості.

Криза невротизації має 2 варіанти вирішення: деструктивний – регресія в категорію

"Розладу особистості" із придбанням ще більшої особистісної дисгармонії; і конструктивний – особистісне зростання на основі розвитку моральної самосвідомості, знаходження "вічних сенсів" і реалізації моральних цінностей, усвідомлення свого життєвого досвіду. Базовий тип "Криза невротизації" представлений двома особистісними типами, формування яких обумовлено відповідними факторами.

Рис. 3.5. Розподіл показників морального становлення особистості базового типу "Криза невротизації"

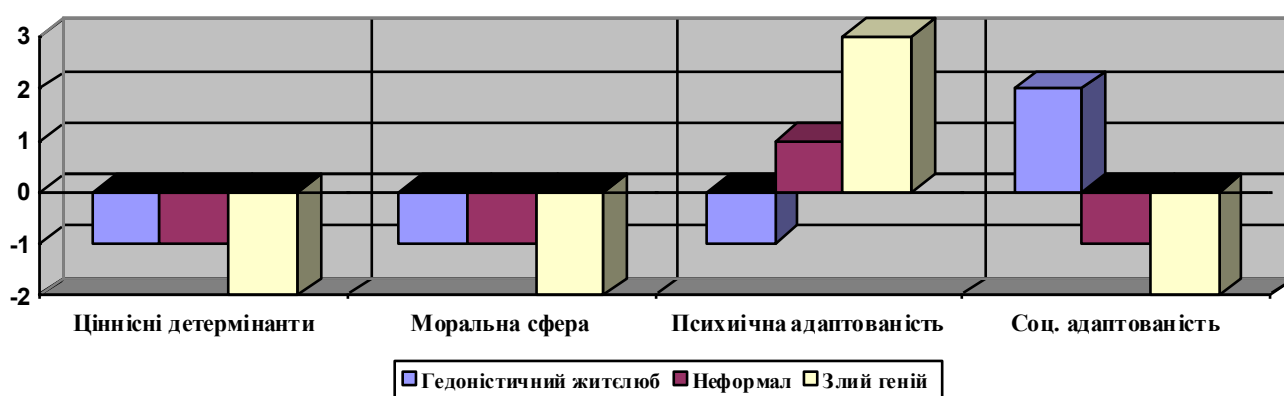
8-й тип ("**Невротик**") - при дефіцитарній мотивації має досить розвинуті моральні якості, хоча нерідко сам буває причиною міжособистісних проблем завдяки спотвореній (невротичній) структурі особистості та слабкій саморегуляції, але при цьому сам страждає, почуваючи свою провину (схильний до самокатування). Нервово-психічне ослаблення є наслідком високої психічної напруги у зв'язку з нестерпними життєвими труднощами і фрустрацією цінностей.

Типу "Невротик" відповідає 8-й фактор "**Нервова виснаженість**" утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.8. Даний особистісний тип являє собою картину клінічної неврастенії: позамежний рівень психічного напруження, з яким особистість не може справитися внаслідок нездатності до ціннісно-моральної саморегуляції (нерозвинений контроль емоцій і поведінки). У цілому, представники цього типу орієнтовані на вищі цінності (духовно-естетична спрямованість особистості, розвиненість творчої уяви). При цьому спостерігається сензитивність, високий рівень нервово-психічного ослаблення, що обумовлює незадоволеність життям, заклопотаність своїм здоров'ям. У силу вольового ослаблення даний тип характеризується деякою неузгодженістю декларованих та реально діючих цінностей, а також тенденцією до усамітнення при моральному відношенні до навколишніх. Про розвиток моральної сфери у представників даного типу говорять наявність совісності, безкорисливості, дипломатичності, відсутність макіавеллізму.

9-й тип ("**Негативіст-дисидент**"). Представник даного типу страждає від своєї самотності, соціальної дезадаптованості, образи на увесь світ за те, що він не може заявити про "високу істину", обумовлений впливом 13-го фактора "**Неадекватне протистояння**" або "**Фрустрований негативізм**", що утворений показниками,

представленими в Додатку В. 2, табл. 2.13. Він знаходиться в конфлікті із суспільством, що виражається у формі відкритого протистояння соціуму з відторгненням інституту родини. Ціннісна система цього особистісного типу характеризується дифузністю з незначним домінуванням матеріальних цінностей, незасвоєнням моральних цінностей, прагненням до творчості, неузгодженістю між декларованими та діючими цінностями. Як правило, представники цього типу особистісно дисгармонійні, оскільки мають дефекти в моральній сфері. Будь-яка соціальна активність з їх боку виявляється неконструктивною, оскільки позбавлена моральної складової. Проблематика цих людей, виражається в протистоянні соціуму. Внутрішній світ представників даного типу досить складний: розвинута уява, сензитивність і радикалізм обумовлюють творчі здібності, при цьому присутні сміливість і енергійність, а в особистісно-значимих ситуаціях виявляється відповідальність. Але в силу своєї асоціальної позиції і несформованості моральної сфери всі ці позитивні задатки діють у деструктивному напрямку як щодо самої особистості, так й до її соціального оточення. Ми припускаємо, що гострий негативізм може бути не особистісною рисою, а лише характеристикою тимчасового стану, що супроводжує вікову кризу. У студентському віці у представників цього типу виявляються тривожність та імпульсивність, яких не було у ранній юності. Досить висока психічна напруга обумовлена несприятливим проходженням вікової кризи. Це перешкоджає формуванню здатності особистості до конструктивного самовизначення, і супроводжується фрустрацією морального вибору, макіавеллізмом, несформованістю моральних ставлень.

*** 5-й базовий тип ("**Розлади особистості**") (рис. 3.6) описує цілий спектр особистісних дисгармоній, пов'язаних зі спотворенням структури особистості, використанням деструктивних стереотипів поведінки. Представникам даної категорії людей удалося знайти певні форми адаптації до умов сучасного світу (далекі від морального ідеалу) і тому, почувавши себе відносно комфортно, вони не звертаються по

психологічну допомогу до фахівців, унаслідок чого не ідентифікують себе з клінічними пацієнтами. Але важливо відзначити, що незрілість ціннісно-сислової сфери, відсутність моральних відносин з навколишніми не дозволяє віднести представників даної категорії до розряду психологічно здорових особистостей. Базовий тип "Розлади особистості" представлено трьома особистісними типами.

**Рис. 3.6. Розподіл показників морального становлення особистості базового типу
"Розлади особистості"**

10-й тип ("**Гедоністичний життєлюб**") є зразком інфантильної особистості, у якій присутня і гедоністична й гуманістична спрямованість: необов'язковий, безвідповідальний, однак життєлюбний і товариський.

7-й фактор "**Неповажний гедонізм**" ("Обломовщина"), утворений показниками, представленими в Додатку В.2, табл. 2.7, обумовлює формування типу "Гедоністичний життєлюб", що, хоча і характеризується гедоністично-матеріальною спрямованістю з відторгненням духовно-моральних цінностей, але відрізняється гуманістичністю і не прагне до прагматичного самоствердження. Головне для нього – це спокійне, гедоністичне життя в дружньому колі. Він не обтяжує себе, а ні прагненням до заробляння грошей, а ні відповідальністю і турботою про ближніх, а ні духовними пошуками. Усе, що йому потрібно в житті – це добре поїсти, відпочити, повеселитися в компанії, помріяти, "шикануть" у крутому ресторані з красивою дівчиною. При цьому він може бути веселим, життєрадісним, енергійним, екзальтованим, душею компанії. Загальна спрямованість такої особистості представлена прагненням до романтичного незлобивого гедонізму і спілкування. Про істинно моральне відношення до людей тут не йде мови, оскільки цей тип демонструє високий рівень макіавеллізму, зовнішній локус контролю, нездатність до морального вибору і конструктивної поведінки в проблемних ситуаціях. Ціннісна структура характеризується нестійкістю, суперечливістю, неузгодженістю декларованих і реально діючих цінностей, що свідчить про особистісний інфантилізм.

· 11-й тип ("**Неформал**") – зразок класичного представника неформальної молодіжної субкультури, що заперечує сімейні традиції, духовність, прагне лише до свободи і творчості. Основною метою для цього типу виступає бажання знайти себе,

самовизначитися. Але даний спосіб самоствердження не приносить бажаного спокою, задоволення життям, оскільки соціальна дезадаптованість і неадекватне реальним можливостям прагнення до самоствердження сприяють виникненню почуття внутрішнього дискомфорту, і є підґрунтям для невротичного розвитку особистості.

22-й фактор "**Альтернативне самоствердження**" утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.22, впливає на формування особистісного типу "**Вільний художник**", що прагне активно самозатверджуватися в умовах, далеких від гедонізму. Такий спосіб життя, як правило, характерний для юнацького віку, що супроводжується кризою ідентичності. Альтернативне самоствердження не приносить спокою, про що свідчать показники хронічної незадоволеності життям, заклопотаності, які сприяють підвищенню психічної напруги і також є підґрунтям для невротичного розвитку. Даний тип можна назвати умовно адаптованим (адаптованим лише в межах своєї референтної групи).

12-й тип ("**Злий геній**") – характеризується домінуванням цінностей інтелекту, творчості, естетики, псевдо-духовності з вираженою несформованістю моральної складової ціннісної структури особистості. Це той випадок, коли талант і творча діяльність не мають моральних основ, а тому результат творчої активності особистості не може служити істинно високим людським ідеалам, оскільки категорія "служіння" сама по собі є моральною.

21-й фактор: "**Буттєва спрямованість особистості з відторгненням моральності**", утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.21, детермінує формування особистісного типу "Злий геній". Даний тип характеризується суперечливістю ціннісної системи, що виявляється в наступних феноменах: одночасним домінуванням гедонізму, духовних і естетичних цінностей з відкиданням цінностей інтелекту і моральності. Проявом суперечливості даного типу виступає увага, довіра до людей з одночасною відсутністю симпатії до них. Зовнішній локус контролю і нерозвиненість моральної сфери свідчать про особистісну незрілість. Ми припускаємо, що даний тип представлений групою студентів, що намагаються знайти себе в духовних пошуках, у художньо естетичній сфері, однак здібностей до серйозного морального самовизначення і конструктивної реалізації свого таланта в них не вистачає. Їх

досягнення, як правило, служать цілям марнолюбного самоствердження, самомилування і звеличування перед навколишніми. У плані соціальної адаптації даний особистісний тип є цілком компенсованим, про що говорять розвинута дипломатичність і здатність до компромісів. При цьому наявність психічної напруги не викликає дискомфорту.

*** 6-й базовий тип ("**Криза межових станів**") (рис. 3.7) пов'язаний із глибинним спотворенням ціннісної ієрархії і структури особистості в цілому. Варіанти межових станів широко освітлені в психіатричній літературі і характеризуються наявністю психічної невірноваженості, відчуття психологічного дискомфорту, непослідовності й аморальності поведінки особистості. Як правило, будь-яка соціальна активність представників цього базового типу носить деструктивний характер, наслідки якої психологічно травматичні як для самої особистості, так і для навколишніх.

Блок особистісних типів, що відносяться до базового типу "Криза межових станів" складається з типу "Клінічна феноменологія", який має 2 підтипи, що відповідають факторам № 12, 16, і типу "Конформіст-маніпулятор". Відмінною рисою даних типів є виражені розлади особистості, які детермінують глибокі душевні страждання, що виявляються в таких клінічних синдромах як тривожність, іпохондрія, дратівлива слабкість, нервово-психічна виснаженість, маніакальність (ейфоричність), афективність, паранояльність (ригідність і нав'язливість переживань), аутичність та ін. Причиною хворобливих переживань особистості виступають, як правило, неадекватність сприйняття світу внаслідок спотворення ціннісних орієнтирів.

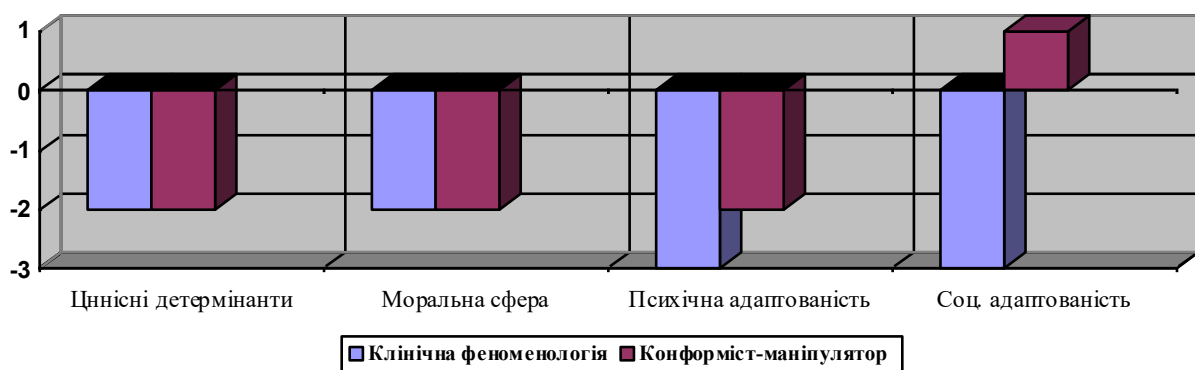

Рис. 3.7. Розподіл показників морального становлення особистості базового типу "Криза межових станів"

13-й тип ("**Клінічна феноменологія**") відрізняється глибокими порушеннями

моральної сфери особистості, що супроводжуються фрустрацією дефіцитарної мотивації. Це створює підстави для виникнення неадекватності очікувань, розвитку психічної нерівноваженості та соціальної дезадаптації особистості.

12-й фактор: **"Відторгнення спілкування в зв'язку з іпохондрією і неадекватністю в соціальних стосунках"**, утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.12, обумовлює формування відповідного підтипу **"Соціально-неадаптивний саморозвиток особистості"**, основною особистісною спрямованістю якого є дефіцитарна мотивація самоствердження в області здоров'я з запереченням цінностей спілкування та інтелекту. Соціальною нішею для таких особистостей може стати група "Здоров'я". Негативне відношення до соціальної реальності тут виявляється у високому рівні індивідуалістичності, відсутності афіліативності, симпатії, відповідальності та совісного відношення до навколишніх. Моральна сфера даного типу представлена лише прагненням до чесності та внутрішнім локусом контролю. Іншими словами, ці особистості ведуть порядний, здоровий спосіб життя (бігають вранці, обливаються водою, дотримуються особистого кодексу честі), однак оточуючі люди їх зовсім не цікавлять. Незважаючи на високий рівень психічної напруги (тривожність, фрустрованість, сензитивність, імпульсивність, емоційну лабільність), особистості даного типу почуваються досить щасливими, хоча люди, що їх оточують, відчують психічний дискомфорт, внаслідок нездатності до емоційного відгуку і суто людської емпатії з боку представників даного типу. Насмілимося припустити, що вплив даного фактора обумовлює формування шизоїдної акцентуації особистості в юнацькому віці.

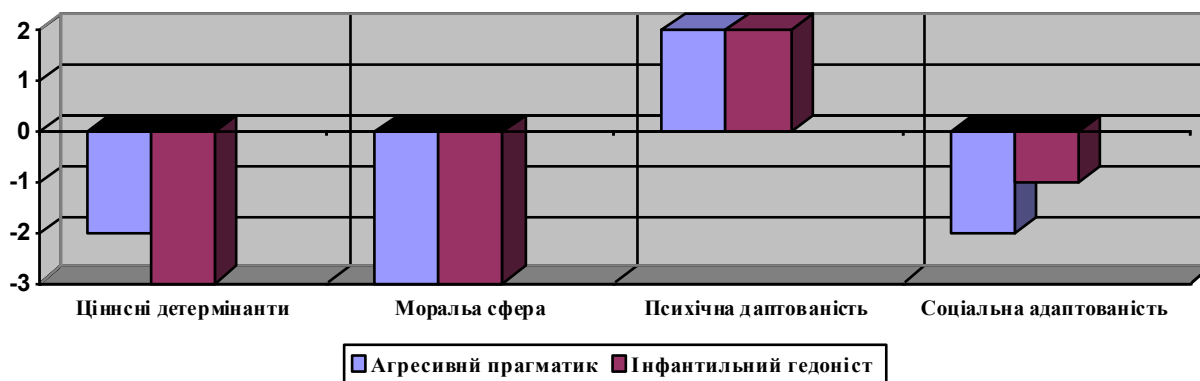
16-му факторові: **"Паранояльність"**, утвореному показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.16, відповідає підтип **"Отелло"**, охарактеризований розвинутою уявою, підозрілістю, консерватизмом, що є підґрунтям для прояву емоційних афектів. Представникам даного типу властиво неадекватне почуття ейфоричної щасливості, незважаючи на ряд внутрішніх дисгармоній особистості: фрустрованості, слабкості вольової саморегуляції, нездатності до самоконтролю. У ціннісному плані у даного типу домінують цінності спілкування, родини і саморозвитку із запереченням естетики, духовності матеріальних і моральних цінностей. У цілому, ціннісна система відрізняється стійкістю, однак, моральні цінності в ній відсутні, що обумовлює нерозвиненість

моральної сфери: високий рівень макіавеллізму, несформованість моральних якостей: симпатії до людей, чесності, совісті. А тому ставлення до навколишніх у представників даного типу відрізняються крайньою неадекватністю та безцеремонністю, оскільки відсутня моральна саморегуляція. Ці люди демонструють підвищену увагу, соціабельність, активність, сміливість і близьку психологічну дистанцію в міжособистісних контактах. Відсутність дипломатичності у сполученні з високою підозрілістю, консерватизмом і розвинутою уявою призводять часом до емоційних афектів і безцеремонності у відношеннях з людьми (звідси і назва типу – "Отелло").

14-й тип ("**Конформіст-маніпулятор**") характеризується вираженою несформованістю ціннісно-смыслові сфери: дифузністю ціннісної структури, індіферентністю щодо моральних критеріїв. Це тип "Ринкової особистості", описаний Е.Фроммом: "Я такий, яким ви хочете мене бачити".

20-й фактор: "**Нечуттєвий конформізм**", утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.20, детермінує формування типу "Конформіст-маніпулятор". Загальними психологічними характеристиками цього типу є високий рівень соціабельності, пристосувальницькі тенденції та схильність до маніпуляції. У цінністному плані він характеризується нестійкістю або дифузністю ціннісної структури за відсутності будб-яких ціннісних переваг. Ціннісна недиференційованість пояснюється слабкою сезитивністю особистості щодо духовно-моральних аспектів буття. Зовнішній локус контролю, макіавеллізм, нездатність до морального вибору, до співпраці та допомоги іншим свідчать про моральну неспроможність особистості. Неусвідомлюване відчуття своєї особистісної неповноцінності виявляється у високій тривожності та нервово-психічному ослабленні. Психологічною компенсацією відсутності індивідуалістичності виступає гіпертрофована "потреба в приналежності" (Е.Фромм, К.Хорни), що виявляється у вигляді надто вираженої соціабельності, залежності від думок і оцінок найближчого оточення та соціуму в цілому, тенденції давати соціально бажані відповіді. Важливо відмітити, що в ранній юності ця тенденція була більш згладженою (старшокласники більш імпульсивні й не занадто прагнуть до одержання соціального схвалення, хоча і залежать від групи), а з віком, у процесі деструктивного розвитку особистості, прояви кон-формізму закріплюються і підсилюються.

*** 7-й базовий тип (умовно можна позначити терміном О.Морозова "Моральний ателіоз") містить 2 типи, що відносяться до області глибокої індивідуально-моральної патології (рис. 3.8). Особистісна патологія представлена вираженою дефіцитарною (прагматичною, гедоністичною) спрямованістю, нерозвиненістю моральної сфери при збереженому інтелекті та психічній врівноваженості. В осіб даного типу виражені

нездатність до побудови моральних відносин з навколишніми та відсутність психологічного дискомфорту з цього приводу. Нерідко представники даної категорії людей зовні виглядають досить успішними і самі не відчувають душевних страждань, не звертаються до психологів або психотерапевтів, (унаслідок чого даний тип особистісних розладів мало освітлений у психологічній та психіатричній літературі), але при цьому своєю грубою нечутливістю й аморальним відношенням вони заподіюють глибокі страждання особам з найближчого оточення, які вимушені шукати психологічної допомоги.

Рис. 3.8. Розподіл показників морального становлення особистості базового типу "Моральний ателіоз»

Часто психотравмуючий ефект при спілкуванні з даним типом особистості можна спостерігати у соціальних структурах: у професійних групах (начальник - підлеглий), у сімейних відносинах у різних варіантах (чоловік - дружина, батько - дитина, теща - зять, невістка - свекруха і т.д.). Причому, не важливо яку соціальну роль займає людина даного типу, головне те, що вона не вміє її правильно виконувати через відсутність емпатії та моральної чуйності. Ми гіпотетично припускаємо, що "моральний ателіоз" виникає в особистості як захисний механізм у відповідь на несприятливі життєві обставини, зокрема, як незрілі психологічні захисти (З. Фрейд) у ситуаціях патогенного

впливу невротизованих осіб з найближчого оточення (наприклад, істеричної матері й ін.). Як правило, люди даного типу не бувають щасливі в особистому житті (варіант розводу, або суто формальних прагматичних сімейних відносин).

Нерідко представників даного типу можна зустріти в середовищі процвітаючих бізнесменів, для яких головне в житті - самоствердитися шляхом заробляння грошового капіталу. Серед невротичних пацієнтів, що звертаються в психологічну консультацію, нерідко зустрічається категорія дружин "нових кураїнців", дітей "нових українців", що страждають різними видами невротичних та психотических розладів. Таким чином, "моральний ателіоз" є чинником, порушення психологічної гармонії з найближчим соціальним оточенням.

15-й тип ("**Агресивний прагматик**") відрізняється тим, що свідомо не бажає адаптуватися до соціуму, зберігаючи при цьому спокій і самовпевненість. Цей тип часто зустрічається в період підлітково-юнацького негативізму під час проходження кризи ідентичності (Е.Еріксон). Даний тип характеризується наявністю дефіцитарної, зокрема, прагматичної мотивації, нерозвиненою моральною сферою, а також екстрапунітивним та еґо-захисним (часто агресивним) типом реагування при вираженій психічній врівноваженості – "непробивності". Особистісний тип "Агресивний прагматик" включає 2 підтипи, що відповідають факторам № 2 і № 6, загальними характеристиками яких є виражена прагматична спрямованість при однозначному відторгненні духовно-моральних цінностей, і виявляється у формі ставлень до оточуючих як до засобу досягнення своїх прагматичних цілей.

2-й фактор: "**Гедоністично-прагматична спрямованість та її вплив на ціннісну саморегуляцію поведінки**", утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.2, обумовлює формування відповідного підтипу "Агресивне прагматичне самоствердження". Даний підтип характеризується наявністю вираженої дефіцитарної спрямованості, представленої такими особливостями ціннісної системи: домінуванням прагматичних і матеріальних цінностей, а також цінностей гедонізму і спілкування. При цьому не сприймаються цінності духовності, саморозвитку і творчості. У цілому, ціннісна структура представників даного підтипу відрізняється стійкістю ієрарії, але при цьому гостро суперечлива, оскільки виражає прагнення людини до єднання з людьми

при незасвоєнні моральних принципів, необхідних для побудови сутнісних відносин. Моральна неспроможність представників цього типу виявляється у відвертому відторгненні всіх моральних цінностей, високому рівні макіавеллізму, зовнішньому локусі кон-троля, несформованості моральних ставлень до інших, безвідповідальності. З особистісних характеристик тут можна виділити нечутливість, імпульсивність, сміливість та лідерські тенденції. Афіліативність, як прагнення до людей, суперечливо сполучаються з відсутністю симпатії, уваги, поваги і безкорисливого відношення до них. Егоїстичність, що домінує над усіма життєвими прагненнями, робить людину морально обмеженою, нездатною до конструктивного особистісного розвитку. Єдино можливою формою існування такого індивіда є заповнення свого життя зовнішніми атрибутами: активною роботою, справами, гедонізмом та ін. з тим, щоб не залишатися наодинці з власною совістю.

6-й фактор: "**Байдужий прагматизм**", утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.6, сприяє формуванню підтипу "**Новий українець**", що близький по своїх характеристиках до попереднього (домінування прагматичної спрямованості із запереченням духовності, саморозвитку, творчості, естетики, моральних цінностей), з тією лише різницею, що "Новий українець" не прагне, а ні до спілкування, а ні до створення родини. Увесь сенс його життя в тім, щоб заробляти і витратити гроші. Його ціннісна система відрізняється нестійкістю, суперечливістю і диспозиційно-поведінковою неузгодженістю, що свідчить про особистісну незрілість. Ставлення до людей у представників даного типу наповнені умовностями: зовнішньою ввічливістю, безтурботною життєрадісністю. Вони не мають глибини і сутнісної змістовності, оскільки позбавлені морального аспекту і засновані на недовірі, користі, егоїзмі. Моральна неспроможність представників цього особистісного підтипу виявляється в нечутливості до моральних аспектів життя, макіавеллізмі, нездатності до морального вибору, унаслідок чого домінуючою стратегією міжособистісної взаємодії є відхід від вирішення міжособистісних проблем, нездатність до компромісів, незважаючи на те, що зовні вони виглядають досить успішними сміливими лідерами-підприємцями.

16-й тип ("**Інфантильний гедоніст**") - особистість, яка характеризується низьким рівнем розвитку самосвідомості, розмитістю ціннісних орієнтирів, безпринципністю,

гедоністичною спрямованістю і слабкістю морально-вольової регуляції унаслідок чого часто підпадає під вплив навколишніх.

Особистісний тип "Інфантильний гедоніст" представлений фактором № 10 "Інфантильне слабівілля", утворений показниками, представленими в Додатку В. 2, табл. 2.10, що обумовлює формування підтипу "Ємеля". Даний особистісний тип характеризується як індивідуально-інфантильний, оскільки домінуючою спрямованістю в нього є гедоністична ціннісна спрямованість, що супроводжується дифузністю і нестійкістю ціннісної системи, відсутністю особистісної позиції і нерозвиненістю моральної сфери. Даний тип можна співвіднести з нестійким типом акцентуації. Характеристиками представників цього типу є відсутність морально-вольової саморегуляції, у зв'язку з чим виявляються крайня безвідповідальність, імпульсивність, слабівілля, невідповідність Я-образа з ціннісним ідеалом. У плані психічної напруги про цей тип можна сказати, що його представники на рідкість спокійні, нефрустровані, не акцентують увагу на проблемних ситуаціях, не будують собі далеких планів, а "пливуть за течією", нагадуючи відомий персонаж "Ємелі" або "Іванушки-дурня". У моральному відношенні цей тип досить неспроможний, оскільки в його свідомості немає чіткої представленості моральних критеріїв, у зв'язку з чим виявляються макіавеллізм, фрустрація морального вибору, безсовісність, невміння співпрацювати, йти на компроміси. Серед ціннісних переваг у них виражений інтерес до матеріальних цінностей, гедонізму при відторгненні цінності спілкування. У відносинах з людьми цей тип досить безцеремонний: неуважність до людей, безтурботність, сміливість, близька дистанція в спілкуванні створюють враження невихованості та безтактовності. Крайня безвідповідальність, несерйозність і ненадійність, що властиві цьому типові, перешкоджають конструктивному особистісному розвитку та побудові зрілих відносин з людьми.

Слід зазначити, що запропонована типологія охоплює лише діапазон варіантів становлення особистості, що презентують психічне здоров'я, і область "Малої психіатрії" (неврози, розлади особистості, межові стани), не торкаючись варіантів психопатологічного розвитку, що відносяться до області компетенції "Великої психіатрії" (психозів). Дану типологію можна співставити із системою рівнів духовно-

морального розвитку. Кожному з варіантів особистісного становлення (базових типів) відповідає визначений рівень морального розвитку.

Знання особливостей ціннісної системи, моральної сфери й особистісних характеристик дозволяє визначати, на якому етапі знаходиться особистість у своєму моральному становленні, і прогнозувати зону її найближчого морального розвитку.

Базовий тип "Моральний ателіоз", що включає 2 типи ("Інфантильний гедоніст" і "Агресивний прагматик"), являє собою найнижчий рівень моральності, що межує з рівнем біологічних потреб та інстинктів, за якого індивід не замотивований до саморозвитку. Він характеризується самовпевненістю при дефіцитарній мотивації і аморальному ставленні до навколишніх. При цьому страждають люди з найближчого оточення, а сама патологічна особистість не відчуває внутрішнього дискомфорту. Для осіб даної категорії застосування психотерапії неконструктивно, оскільки в них відсутня мотивація самозміни і роботи над собою.

Поява психічної напруги на кризовому етапі "Криза межових станів" є індикатором внутрішнього конфлікту особистості, що свідчить про початковий рівень формування морального почуття (совісті). Тип "Конформіст-маніпулятор", хоча і дефіцитарно мотивований, але вже звертає увагу на оточуючих людей, внутрішньо залежить від їх оцінок, але ще не здатний до побудови моральних відносин.

У представників типу "Клінічна феноменологія" за явної соціально-психологічної дезадаптації особистості зростає рівень психічної напруги і з'являються проблеми саморегуляції емоцій. Особистості, що належать до базового типу "Криза межових станів", уже самі (а не тільки їхнє оточення) відчувають внутрішні страждання. Використання мотивації до рятування від психічних страждань уможливорює застосування психотерапії.

Особи, що відносяться до базового типу "Розлади особистості", вже зорієнтовані на цінності інтелекту, творчості, естетики, що самі по собі є підґрунтям для особистісного росту. Хоча для представників даного типу характерна несформованість моральної сфери, усе-таки рівень їхньої моральності дещо вище, ніж у випадку "Морального ателіоза".

Базовий тип "Криза невротизації" характеризується наявністю психічного

напруження, обумовленого соціальною дезадаптацією особистості у зв'язку з недостатнім розвитком моральних відносин. Для даної групи конструктивною виявляється застосування психотерапії, спрямованої на здійснення когнітивної обробки життєвого досвіду і формування мотивації саморозвитку з метою рятування від душевних страждань. Працюючи над собою, особистість досягає більш високого морального рівня і соціальної адаптації.

Базовий тип "Обивательський спокій" – це сполучення дефіцитарних і загальнолюдських особистісних цінностей з досить розвинутою моральністю, що не може проявитися повною мірою, не спираючись на істинно духовні цінності. Ця категорія людей, як правило, не звертається по психологічну допомогу, оскільки людина знаходиться в стані соціально-психологічного благополуччя ("У мене все нормально", "Я такий як усі"). Стан такого психологічного гомеостазу характеризується відсутністю духовної напруги, прагнення до творчості (адже наявність екзистенціальної напруги, пошуку сенса життя, на думку В.Франкла, Б.Братуся й ін., визначає духовне здоров'я особистості).

Базовий тип "Криза духовного росту", представлений типами "Потенційний невротик" і "Нооневротик", характеризується орієнтацією на буттєві цінності і моральну спрямованість особистості. Психологічний дискомфорт цих людей пов'язаний переважно з напруженістю духовних пошуків сенсу власного життя, шляхів реалізації духовних цінностей і самовдосконалення. Індикатором сформованості моральної сфери, як показника особистісної зрілості, є розвинута моральна свідомість, чуттєвість до проявів духовного, а також здатність до самовизначення і морального вибору. Кризовим моментом на шляху формування моральної сфери особистості може служити ситуація усвідомлення людиною неузгодженості між цінностями, що усвідомлюються в якості належних, і реально діючими (тобто, ситуація: "знаю як треба вчинити, але не можу цього здійснити в силу укорінених шкідливих звичок і стереотипів").

Додатковими показниками особистісної зрілості є творча і комунікативна компетентність. По суті, здатності до творчості та комунікації є продуктами психічної діяльності зрілої особистості. Але якщо людина функціонує лише на творчому та комунікативному рівнях, не маючи духовно-моральної основи, то замість досягнення

справжньої зрілості відбувається альтернативний процес деструктивного розвитку особистості, що являє собою своєрідну компенсацію дефектів моральної сфери у формах "злого генія", "прагматичного функціонера" або «інфантильного гедоніста».

Подальший свідомий духовно-моральний розвиток і успішне проходження кризи духовного росту призводить до досягнення духовно-психічного здоров'я й особистісної зрілості, що презентує себе у двох формах "Духовна особистість з орієнтацією на самоту" і "Духовна особистість з орієнтацією на соціум", характерні для інтраверсії та екстраверсії відповідно. У представників даного базового типу орієнтація на вищі буттєві цінності має найбільш повне втілення в моральних проявах життєтворчості.

Вище була розглянута модель типології ціннісної детермінації морального становлення особистості. При розгляді даної типології, слід зазначити, що нами були виділені "чисті" типи особистостей, що у реальному житті зустрічаються досить рідко (звичайно людина поєднує в собі два і більше типів). На наш погляд, дана типологія достатньо точно ілюструє залежність характеру морального становлення особистості від цінностей, які вона сповідує. Інтерпретація факторів показала "зщепленість" між собою таких ознак як: домінування буттєвих цінностей і розвиненості моральної сфери, гедоністичної спрямованості і нездатності до здійснення морального вибору, егоїстичного прагматизму з конформізмом і несформованістю моральних відносин, фрустрації при реалізації дефіцитарних цінностей з наявністю психічної напруги.

Таким чином, аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що процес морального становлення має певні стадії, що пов'язані з особливостями етапів духовно-морального розвитку.

Розроблена типологія демонструє 4 базових типи, які відповідають "стійким" етапам морального становлення і 3 базових типи, що відповідають кризовим етапам. Кризові етапи супроводжуються внутрішнім дискомфортом, соціально-психологічною дезадаптованістю людини (клієнтами психологічної консультації є, як правило, люди, що переживають кризовий етап особистісного розвитку). Знання особливостей ціннісної системи, моральної сфери і психологічних особливостей особистості дозволяє відносити її до певного типу даної типології й визначати "зону її найближчого морального розвитку".

Розроблена типологія покладена в основу психодіагностики з метою оптимальної

розробки програм роботи з клієнтом (психолог, визначає базовий тип клієнта, допомагає йому досягти вищого морального рівня – "зони його найближчого морального розвитку", тобто психологічний вплив спрямований на "моральне піднесення" особистості клієнта шляхом роботи з його ціннісно-сміисловою сферою).

Формувальний експеримент нашого дослідження складається з індивідуального психологічного консультування учасників психодіагностичного обстеження, індивідуальної психокорекційної роботи з двома клієнтами і груповим тренінгом ціннісно-морального розвитку особистості.

Аналіз впливу ціннісних факторів на особливості морального становлення в юнацькому віці створює підстави для висновку: розвиток ціннісно-сміислової сфери визначає моральне становлення і сприяє особистісному зростанню. Це положення лежить в основі розробки принципів ціннісно-морального психологічного консультування.

Далі розглянуті основні положення, принципи, завдання, етапи та методи даного напрямку консультування, як засобу надання психологічної допомоги сучасній молоді.

3.2 Ціннісно-моральне консультування як засіб надання психологічної допомоги в особистісному розвитку юнаків і дівчат

Спираючись на досвід психолого-консультативної роботи, ми можемо зробити висновок, що сьогоднішні старшокласники та студенти зіштовхуються із широким спектром типових актуальних міжособистісних та внутрішньоособистісних проблем, що ускладнюють процес морального становлення в юнацькому віці. Наведемо приклади деяких з них: проблема "батьків і дітей" (боротьба молодих людей за відношення до себе як до дорослого); недовіра дорослим, замкненість; проблема самотності (невміння будувати відносини з навколишніми, відсутність взаєморозуміння, ізоляваність у групі); жорстокість у юнацьких групах (насильство, боротьба за статус у групі); боротьба коаліцій у класі (при наявності двох антагоністичних лідерів зі своїми "наближеними"); боротьба за парність відносин (дві подруги ревнують одна одну до третьої); гостре

переживання сварок і розлучення батьків (немає почуття захищеності в родині); проблема любові (не цінування цнотливості, перевага фізичного потягу перед духовним єднанням; нестабільність відносин, часта зміна партнерів, розчарованість у любові); проблема перекрученості і сплутаності статтевої іден-тифікації й оволодіння відповідними ролями (брутальність у дівчат, пасивність і примхливість у юнаків); проблема слабівлія і неорганізованості (безвідповідальність, імпульсивність, нездатність до самовиховання); проблема самовизначення в житті.

Н.Ю.Журавльова виділяє типологізацію детермінацій, що визначають утруднення в міжособистісних відносинах молоді: перекручені етичні і потребово-мотиваційні орієнтації, нерозвинена соціокультурна орієнтація, слабкість емоційно-вольової регуляції [71, с. 145-146].

Вирішення даних проблем, подолання труднощів особистісного становлення молоді дещо вдається завдяки природним віковим прагненням до близьких міжособистісних стосунків, до любові та дружби з властивою юності активністю і щирістю, які частково нівелюють егоїстичні риси характеру, що утрудняють міжособистісне спілкування. Психологічна допомога сучасній молоді має враховувати вплив соціо-культурного й особистісного факторів. Для правильного розміщення акцентів і формування конструктивного (морального) світогляду молодих людей необхідний професійний психологічний підхід з боку дорослого (батька, педагога, психолога), з розумінням і прийняттям особистості молодої людини. На думку З.Г.Кісарчук, "інтенсивний розвиток консультативної психології та психотерапії у вітчизняному психологічному просторі віддзеркалює актуальну потребу суспільства у концептуальному осмисленні феномена сучасної людини, її відносин до навколишнього світу і себе самої та науковому обґрунтуванні методів надання психологічної допомоги" [86, с. 5].

Сьогодні перед нами постає завдання розробки такого підходу психологічної допомоги, який би враховував психологічні особливості, що властиві сучасній молоді, та культуральні особливості, що характерні для вітчизняного (візантійсько-православного) менталітету [33]. О.Ф.Бондаренко говорить про психотерапевтичний підхід, заснований на традиціях етичного персоналізму, що "зобов'язаний своїм виникненням російським соціо-культурним традиціям" [34, с. 48]. Він відзначає, що вітчизняна філософія і наукова

традиція онтологічна та націлена на розпізнання сутності на відміну від західної, котра зупиняється на зовнішньому боці. Він виділяє наступні архетипічні особливості вітчизняного клієнта психологічної консультації: поняття користі не є для нашого співвітчизника сутнісним, оскільки архетипічною рисою ментальності є споглядальність, а не практицизм; вищою моральною цінністю є любов, а Божою сутністю людини є обов'язок [34, с. 47].

На думку І.Я.Медведевої, ціннісні перекручування в культурі призводять до спотворень у психіці молоді: причиною психічної нестійкості є неусвідомлюваний внутрішньоособистісний конфлікт між цінностями сучасної вітчизняної культури і підсвідомою духовно-моральною ціннісною спрямованістю слов'янського менталітету [120, 121]. Займаючись психотерапією з опорою на духовно-моральні цінності традиційної культури, вона підкреслює, що чим слабкіша психіка, тим більше індивід має потребу в строгих етичних рамках (засобах приборкання некерованих емоцій). За умови відсутності етичних рамок (механізму зовнішнього контролю) девіантна особистість не знаходить у собі внутрішніх опор. Традиційне виховання на основі системи духовно-моральних цінностей, на її думку, є основою психічного здоров'я й морального розвитку особистості.

Таким чином, саме ціннісно-моральний вимір виступає підґрунтям сутнісного розкриття особистості та відновлення психічного здоров'я сучасної вітчизняної молоді. Про морально-ціннісний аспект психологічного консультування говорить О.І.Єрмусевич: "існує безліч проблемних ситуацій, які вимагають від клієнтів морального вибору, а від консультанта – етичного аналізу і готовності до ціннісної дискусії" [68, с. 70]. Вона вважає, що відсутність стандартної системи моральних норм і суспільних цінностей перешкоджає молоді організувати свою життєдіяльність у відповідності до своїх можливостей [68, с. 73]. О.П.Хохліна розглядає формування такого морального почуття як відповідальність в якості однієї з важливих передумов корекційно-розвиваючої роботи [225, с. 87].

Цікавою, на наш погляд, є концепція екзистенціально-діалогічного підходу психотерапії, що представлена в роботах Т.П.Юрченко [246]. Тут людина розглядається як складна цілісна істота, що формує сама себе, що створює культуру і функціонує на трьох рівнях:

індивіда, індивідуальності та особистості. Несформованість рівня індивідуальності виражається в дефіцитарності ціннісних орієнтирів, субкультурності (розмитості у свідомості і поведінці культурних еталонів). На вищому рівні (особистісному) людина досягає усвідомлення своєї волі та відповідальності, здатності до духовного самовизначення. "Втрата абсолютних цінностей або їхня несформованість – це особистісне недобуття, що може переживатися людиною як космічна самотність" [246, с. 37]. Психотерапевтичний вплив в екзистенціально-діалогічному підході здійснюється за допомогою методу діалогу психолога з клієнтом, який спрямований на побудову загальної системи цінностей і загального стилю життя. Психотерапевтичний процес розуміється "як допомога людині в усвідомленні нею її цінностей і сенсів" [5, с. 84].

С.В.Васьківська вважає, що основними цілями психологічного консультування є сенсотворення й перебудова системи цінностей клієнта, а "етика роботи практичного психолога базується на загальнолюдських і духовних цінностях" [51, с. 26].

Як відзначає Л.П.Шеховцова, за різними методиками психотерапії явно або приховано стоїть певна методологія, ідея "правильного" життя: відносини до інших, до себе, сенс існування в цьому світі [235]. Оскільки вітчизняна культура виникла на тлі східно-християнської традиції, то природно звернутися до уявлень про сенс життя, критерії становлення особистості, які представлені у Православ'ї. Аналізуючи психотерапевтичний аспект православної традиції, вона відзначає, що духовна традиція "надає великого значення самопізнанню людини, у результаті якого вона може стати цілісною, знайти свої сенси та ресурси, відкрити свою недосконалість" [236, с. 21]. Вона пропонує в якості варіанта психологічної допомоги у вітчизняному соціокультурному просторі християнськи зорієнтовану психотерапію, що базується на православному світогляді. Відмінною рисою християнськи зорієнтованої психотерапії є "наявність морально-аксіологічної та смисло-орієнтуючої координат" [236, с. 32]. Цю ж ідею підтримує С.О.Білорусов, говорячи про релігійно зорієтоване консультування [19]. Головним методом християнської психології є інтроспекція, підставою для якої служить культура самоспостереження і самоусвідомлення.

Г.І.Онищенко, розробляючи концепцію християнськи зорієтованого психологічного консультування, відзначає, що актуальним завданням "є створення

альтернативної західному варіантові моделі психологічної допомоги, що базується на православній антропології, онтології та аксіології" [6, с. 26]. Вона вважає, що християнськи зорієнтований психолог у роботі з клієнтом повинний займати безсторонню позицію і мати власний духовний досвід. Психотерапевтичний процес "визначається актуалізацією та динамікою ціннісно-екзистенційних потенцій та інтенцій особистості" [146, с. 16]. Людина (клієнт) розуміється як істота вільна, цілісна, хоча і суперечлива, здатна до особистісного розвитку, творчості, прийняття відповідальності. Психотерапевт задає концептуальні та ідеологічні рамки взаємодії з клієнтом. Методом і одночасно механізмом взаємодії між психологом і клієнтом є введення в технологію консультування оцінного компоненту (при безумовному прийнятті духовного світу клієнта одночасно присутня моральна оцінка його вчинків) [6].

В.І.Слободчиков, міркуючи про перспективи побудови християнськи зорієнтованої психології, відзначає, що "гуманітарні науки повинні будуватися на аксіологічних (ціннісних) підставах", тобто, психологічна антропологія повинна розглядати людину не стільки такою, яка вона є, скільки такою, якою вона повинна бути [189, с. 14]. На його думку, знаходження вищих духовних цінностей сприяє особистісному розвитку.

У роботах Т.О.Флоренської представлений духовно зорієнтований підхід психологічної допомоги, що має підстави в християнськи зорієнтованій психотерапії [139, 205]. Формою практичної реалізації духовно зорієнтованого підходу є діалогічне консультування, яке припускає наявність трьох рівнів діалогу, котрі відповідають духовному рівню співрозмовника (клієнта). Це рівень емпатійного вислуховування клієнта; рівень перетворення його духовного стану в ході взаємного осмислення і вирішення його життєвої проблеми; і рівень катарсису і зміни особистості. Катарсис відбувається завдяки зустрічі клієнта зі своїм "духовним Я", яке розуміється як "образ Божий у людині" і є основою формування почуття людської гідності. Катарсис є свідченням вирішення життєвої кризи, момент духовного пробудження і початку свідомого духовно-морального становлення особистості. Між "Я-духовним" і "Я-реальним" існує глибинне протиріччя. Витиснення духовного і домінування реального компоненту перешкоджає особистісному зростанню. Т.О.Флоренська відзначає, що при відсутності духовно-моральної орієнтації особистості з'являється прагнення заповнити

духовну порожнечу матеріальними благами або психічними процесами, які створюють ілюзію повноти життя та перешкоджають духовному розвитку.

Метою діалогічного спілкування є особистісний розвиток, що розуміється як нескінченний процес розкриття "духовного Я" клієнта (совісті, духовної інтуїції).

Важливою категорією духовно зорієнтованого підходу є "покаяння", що в перекладі з давньогрецької означає "зміну напрямку думок". При цьому радикально змінюються цінності, життєві орієнтири, мета і зміст усього життя. У процесі консультації психолог не утішає клієнта, а сприяє його глибокому покаянню, що має катарсичний ефект. Т.О.Флоренська виділяє такі основні положення духовно зорієнтованого підходу психологічного консультування:

- безумовне прийняття особистості клієнта, яке ґрунтується на переконанні в духовній гідності людини незалежно від її наявного стану (визнання потенційного "духовного Я");
- прийняття "наявного Я" клієнта обумовлено моральною оцінкою його проявів;
- консультант не може маніпулювати клієнтом, глибина особистості є таємницею для нього;
- консультант може висловити духовно-моральну оцінку або підвести клієнта до самостійної оцінки його "наявного Я" та його проявів;
- емпатійна увага сприяє проникненню у внутрішній діалог співрозмовника;
- у проблемах духовно-морального характеру консультант прагне допомогти усвідомленню протиріччя між "наявним Я" і "духовним Я", залишаючи за клієнтом право вибору;
- психолог допомагає усвідомити причину негативних переживань, пов'язаних з голосом совісті;
- консультант у своїх оцінках підтверджує голос "духовного Я", оскільки досягнення внутрішнього світу особистості можливо лише завдяки примиренню зі своїм "духовним Я";
- зберігаючи свою рольову позицію, консультантові не слід вступати з клієнтом у відносини рівноправності, тому що це збільшує проблеми переносу і руйнує конструктивний діалог;

- консультант повинний виходити з конкретного запиту клієнта і, досліджуючи приховані за ним мотиви, виявляти глибинні причини звертання за психологічною допомогою;
- духовні цінності не можуть бути засвоєні ззовні, але можуть актуалізуватися в значимій для людини ситуації.

Таким чином, предметом наукових психотерапевтичних розробок з перспективою надання психологічної допомоги молоді в умовах вітчизняного соціокультурного простору виступає підхід, спрямований на ціннісно-моральний розвиток особистості.

Спираючись на підходи, наведені вище, ми насмілимося визначити форму психологічної допомоги, запропоновану в нашому дослідженні, як *ціннісно-моральне* консультування в руслі духовно зорієнтованого підходу. Дане консультування засноване на впливі духовно-моральної спрямованості, що гармонізує особистість, і формується за допомогою усвідомлення та побудови клієнтом чіткої ціннісної системи з домінуванням духовних та інших буттєвих цінностей.

Метою ціннісно-морального консультування є допомога особистості в моральному становленні та у вирішенні своїх психологічних проблем шляхом морального самовиховання й розвитку ціннісно-сміслової сфери.

Наше розуміння особистості спирається на роботи В.В.Зеньковського і вітчизняних авторів [7, 67, 69]. Особистість визначається духовністю людини, що складає її унікальність, цілісність, додає сенсу життя. На рівні особистості відбувається усвідомлення своїх головних цінностей, свого призначення, актуалізується потреба в пошуках сенсу життя. Глибинні проблеми особистості пов'язані з порушенням ієрархічності ціннісно-сміслової сфери, несформованістю моральної сфери. Особистісні зміни клієнта детермінуються смисловими змінами. У ціннісно-моральному консультуванні психолог головним чином апелює саме до особистісного рівня клієнта.

Побудова консультативного процесу базується на сполученні основ таких парадигм: екзистенційної терапії, зокрема, логотерапії (В.Франкл), у якій головна увага приділяється відповідальності за пошук унікального змісту свого життя, за реалізацію вищих цінностей і християнськи орієнтованої психотерапії (І.Я.Медведева, Г.І.Онищенко, Т.О.Флоренська, Л.П.Шеховцова), що заснована на визнанні людської гідності й

спрямована на усвідомлення та виправлення клієнтом власних моральних помилок, що забезпечує ефект свідомого морального розвитку.

Специфікою даного підходу є декларування консультантом своєї морально-етичної позиції, яка відкриває йому широкі можливості надання зворотнього зв'язку щодо моральної оцінки вчинків, клієнта. Професійно-необхідною особливістю особистості консультанта виступає наявність внутрішнього духовно-морального ціннісного стрижня, що вимагає постійної моральної роботи над собою і надає можливість духовної опори для клієнта.

Основними етичними установками психолога є: прийняття особистості клієнта, толерантність, забезпечення почуття надійності, щира підтримка, конфіденційність.

Основними принципами тут виступають наступні положення:

1. Стимулом морального розвитку є формування ставлення людини до моральності як до ціннісно детермінованого явища.

2. Духовна ціннісна детермінація має гармонізуючий вплив на особистість і може бути сформована завдяки усвідомленню і засвоєнню людиною вищих цінностей.

3. Розвиткові моральної сфери особистості сприяють усвідомлення та ієрархізація нею власних цінностей, розвиток морально-оцінних почуттів.

Консультативний процес має 2 основні фази – діагностичну та корекційну і здійснюється в 4 етапи. На кожному етапі вирішуються визначені завдання:

1. **Психодіагностичний етап.** Завданням цього етапу роботи є встановлення емоційного контакту з клієнтом, з'ясування його психологічних проблем. На даному етапі відбувається діагностика ціннісної системи, моральних і особистісних якостей, визначення морального рівня особистості, зони її найближчого морального розвитку. На етапі діагностики психолог займає позицію активного дослідника: визначає коло власне психологічних проблем клієнта, висуває гіпотези щодо ціннісно-морального аспекту причин їх виникнення, проясняє бажаний результат консультування, аналізує ресурси клієнта до вирішення проблемної ситуації.

2. **Когнітивно-ціннісний етап** консультування спрямований на роботу по усвідомленню та ієрархізації клієнтом своєї ціннісної системи, співвіднесення моральних категорій із власними цінностями. Завданням цього етапу консультативної роботи є надання

допомоги клієнту в самоусвідомленні через розвиток ціннісно-сміслової сфери. На когнітивно-ціннісному етапі усвідомлення клієнтом сутності своєї проблеми здійснюється переважно через знання щодо моральних категорій, розуміння цілей і мотивів поведінки навколишніх, переформулювання проблеми в категоріях ціннісно-морального консультування. На даному етапі відбувається перевірка консультантом своєї гіпотези стосовно причини психічних страждань людини, яка прийшла до нього. Протягом когнітивно-ціннісного етапу консультант оцінює Я-концепцію клієнта з погляду відповідності її соціокультурним моральним нормам і підводить клієнта до розуміння й усвідомлення справжніх причин, які породжують його проблему. Особлива увага приділяється усвідомленню моральної сторони психологічних проблем, розвитку здатності до співвіднесення почуттів, суджень з ціннісно-моральними критеріями. Тут доцільно проводити роботу по усвідомленню клієнтом особливостей власної особистості, аналізу життєвого досвіду, знаходженню сутнісних сенсів життя.

3. Емоційно-оцінювальний етап. Завданням даного етапу є допомога клієнтові у формуванні ставлення до моральності як до ціннісного явища, диференціація моральних почуттів (відповідальності, совісті, людської гідності тощо), розвиток моральних відносин, формування мотивації морального розвитку. Ціннісно-моральне консультування базується на наступному положенні: "у конфлікті не буває правих і винуватих; якщо я не можу конструктивно вирішити ситуацію, то виходить, що я в чомусь не правий". Тобто, будь-які життєві колізії розглядаються як умови задачі, яку треба розв'язати оптимально, несучи відповідальність за усе вчинене й упущене (В.Франкл). Таким чином, відбувається орієнтація, клієнта на розвиток внутрішнього локусу контролю. Емоційно-оцінний етап консультування присвячений роботі з переживаннями клієнта. Психологічний вплив спрямований на усвідомлення й оцінку клієнтом свого вчинку або лінії поведінки в проблемній ситуації як неправильних в системі моральних координат. Тут важливо досягти розуміння і визнання клієнтом (у можливих для нього межах) частини своєї неправоти, некомпетентності, в результаті яких виникла проблема, щирого покаяння у власному аморальному вчинкові. Кінцевою метою емоційно-оцінного етапу є катарсичне емоційно-ціннісне переосмислення дійсності й формування нового морального відношення до світу. Наприкінці даного

етапу консультант разом із клієнтом визначають задачі морального розвитку й розробляють програму з морального самовиховання заради досягнення перспектив "нового життя".

4. **Морально-поведінковий** етап спрямований на знаходження й апробацію клієнтом адекватних форм моральної поведінки. Кожний знає, як важко себе змінити, навіть якщо розумієш, що і як треба робити (психоаналітична "аксіома" про те, що процес самопізнання є одночасно і процесом самозміни, ставиться під сумнів). Тому в ціннісно-моральному консультуванні консультант не кидає клієнта на стадії усвідомлення, а показує йому перспективу подальшої моральної поведінки, втілення в життя моральних принципів, підводить його до усвідомлення відповідальності за свої вчинки і за своє життя. Завданням цього етапу виступає укорінення до рівня поведінкових патернів здатності особистості до ціннісного самовизначення, до морального вибору; закріплення навичок моральної поведінки. На даному етапі психолог здійснює емоційну підтримку клієнта в його зусиллях справитися із ситуацією, сприяє в пошуках форм адекватної моральної поведінки, стимулюючи клієнта до прояву самостійності та відповідальності. На морально-поведінковому етапі доцільно проводити розгляд можливих варіантів вирішення проблеми і зіставляти кожний з них із системою духовно-моральних принципів; допомогати клієнтові в антиципації належної моральної поведінки в аналогічних ситуаціях у майбутньому. На заключному етапі консультування остаточно обговорюється і корегується програма подальшої моральної роботи людини над собою, визначаються терміни її реалізації, і клієнта відправляють у "самостійне плавання" з морального самовиховання.

Основними методами ціннісно-морального консультування є *бесіда* у формі діалогу, з використанням типових прийомів (перифраз, уточнення, узагальнення, резюме [60]); *інтроспекція*, що заснована на самоспостереженні і самоусвідомленні шляхом ведення клієнтом щоденника з аналізом (разом із психологом) власного життєвого досвіду, *робота з особистісними сенсами*.

Важливим фактором ефективності консультативного процесу виступає здатність психолога до утримання системи морально-етичних рамок міжособистісного спілкування і навчання цьому клієнта.

В ціннісно-моральному консультуванні можна використовувати деякі інші психотерапевтичні методи, що об'єднані загальними цілями (когнітивну терапію, арт-терапію, трудотерапію, елементи психодрами тощо).

Реалізація ціннісно-морального консультування припускає виконання психологом (психотерапевтом) ряду задач по відношенню як до власної внутрішньоособистісної діяльності в процесі консультування, так і стосовно роботи зі свідомістю клієнта.

Задачі психолога стосовно себе:

- безперервна моральна робота над собою;
- формування ціннісно-морального стрижня; створення атмосфери прийняття та порозуміння клієнта (уважність, чуйність, толерантність);
- утримання системи морально-етичних рамок міжособистісної взаємодії;

Задачі психолога стосовно клієнта:

- мотивування клієнта до морального розвитку та конструктивного вирішення проблем;
- допомога в усвідомленні особливостей своєї особистості, моральних аспектів проблеми;
- допомога в усвідомленні і визнанні клієнтом частки своєї неправоти в проблемній ситуації;
- допомога в розгляді шляхів вирішення проблеми, антиципації поведінки в аналогічних ситуаціях у майбутньому з опорою на моральні принципи й врахуванням життєвого досвіду;
- допомога у концептуалізації образу належної моральної поведінки, знаходженні сенсу життя, прийнятті рішення щодо моральної роботи над собою.

Запропонована нами форма психологічної допомоги спрямована, насамперед, на глибоке осмислення людиною свого особистісного досвіду.

Ми виходимо з того, що просто душевні страждання – це прояви неврозу, а страждання з осмисленням досвіду – це шлях духовного розвитку особистості, шлях зцілення від цього страждання через розуміння його сенсу, а також своєї ролі, місця і належного образу моральних дій у різних життєвих ситуаціях

Філолофсько-теоретичні положення екзистенційної психотерапії, що застосовувані в даному підході (усвідомлення свого "буття у світі", робота з категоріями минулого та

майбутнього, філософське осмислення життєвих принципів, власних переконань, здатність до здійснення особистісного вибору і прийняття відповідальності за своє буття у світі), використовуються у зв'язку з їх спрямованістю на розвиток ціннісно-сислової сфери особистості. Завданням консультанта при цьому є навчання клієнта способам усвідомлення життєвого досвіду, який є основою ціннісної творчості особистості.

Використання принципів християнськи зорієнтованої психотерапії спрямовано безпосередньо на роботу із самосвідомістю та системою цінностей клієнта: усвідомлення і морально-критична оцінка особливостей власної особистості, вибудовування чіткої ціннісної структури, наповнення її конструктивним змістом (з акцентом на буттєвих цінностях та інструментальної, допоміжної функції дефіцитарних), формування мотивації духовно-морального самовиховання, усвідомлення внутрішніх перешкод духовного росту (деструктивних стереотипів), розвиток емоційно-вольової сфери особистості та психорегуляції в процесі самовиховання.

У даному напрямку психологічного консультування особлива увага приділяється моральній стороні життєвих ситуацій. Характерними рисами цього виду психоогічної допомоги є: наявність попереднього усвідомлення клієнтом своєї проблематики, розвиток навичок співвіднесення своїх думок, почуттів, суджень, ставлень з певними ціннісно-моральними критеріями, формування здатності до адекватно антиципації та вирішення проблемних ситуацій.

При цьому важливо відзначити, що необхідною умовою успішності консультативної роботи є наявність духовно-моральної платформи і чітких етичних рамок у самого психолога (психотерапевта).

Морально-етичні рамки, за умови безумовного прийняття особистості клієнта, сприяють створенню своєрідної "системи моральних координат", в межах якої побудова діалогічного спілкування стає найбільш ефективним. Крім того, морально-етичні рамки виконують одночасно психолого-екологічну функцію для терапевта, оскільки окреслюють межі допустимості в міжособистісній дистанції, та сигнальну функцію для клієнта, оскільки встановлюють етичний діапазон розвитку діалогу. Уміння утримувати оптимальну психологічну дистанцію з навколишніми є важливою умовою побудови конструктивного спілкування особистості. Утримання морально-етичних рамок

необхідно для того, щоб навчити цьому клієнта, а також і для екології внутрішнього світу, як терапевта, так і клієнта. По суті, однією з причин невротизації особистості є невміння виставляти у своєму життєвому просторі ціннісні орієнтири та етичні рамки. У результаті невротик витрачає психічні сили, яких у нього і так не вистачає, на відновлення своєї душі та на ліквідацію наслідків власних помилок. При цьому він не усвідомлює справжніх причин своїх страждань.

Тому засвоєння клієнтом у процесі діалогу з психологом досвіду утримання морально-етичних рамок є психологічною передумовою психотерапевтичного ефекта. Важливо відзначити, що, уміння утримувати етичні рамки дозволяє особистості, зі своєї сторони, делікатно відноситися до внутрішнього світу інших людей, не переходити недозволених меж у спілкуванні, не ображати навколишніх безтактним відношенням, не ображатися самому через невиправдані очікування, а визнавати свободу вибору партнера. Іншими словами, морально-етична платформа дозволяє здійснювати конструктивну взаємодію терапевта і клієнта в міжособистісному просторі.

За даними нашого дослідження і психолого-консультативної практики можна стверджувати, що ціннісно-моральне психологічне консультування ефективне в роботі з контингентом юнацького віку в період самовизначення, проходження ціннісно-особистісних криз, у ситуаціях внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів.

Підводячи підсумок сказаному вище, представимо процес ціннісно-морального консуль-тування у вигляді таблиці (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Етапність організації консультативного процесу

Назва етапу	Завдання кожного етапу консультування	Напрямки психологічного впливу
Психодіагностичний	Встановлення емоційного контакту із клієнтом, з'ясування його психологічних проблем і особистісних особливостей.	Діагностика ціннісної системи, моральних та особистісних якостей, визначення зони найближчого морального розвитку.
Когнітивн о-ціннісний	Усвідомлення клієнтом особливостей своєї особистості, ціннісної системи, <i>переформування</i> проблеми в категоріях даного підходу.	Ознайомлення клієнта з результатами психодіагностики, аналіз життєвого досвіду, усвідомлення моральної сторони психологічних проблем, розвиток здатності до співвіднесення суджень із ціннісно-моральними критеріями.
Емоційно-	Формування мотивації моральної роботи над собою й досягненню	Робота з переживаннями клієнта. Психологічний вплив спрямовано на визнання

оцінювальний	перспектив «нового життя». Бажаною метою є катарсичне емоційно-ціннісне переосмислення дійсності й формування морального відношення до світу.	клієнтом (у можливих для нього межах) частини своєї неправоти, некомпетентності, у результаті яких виникла проблема й самовизначенні щодо вирішення ситуації, розробка програми з морального самовиховання.
Морально-поведінковий	Знаходження й апробація клієнтом адекватних форм моральної поведінки, навчання утриманню системи морально-етичних рамок міжособистісного спілкування.	Стимулювання клієнта до прояву самостійності й відповідальності, розгляд можливих варіантів вирішення проблеми й належної моральної поведінки в аналогічних ситуаціях у майбутньому.

З метою реалізації даного підходу в якості психологічних засобів розвиваючої програми формувального експерименту були обрані як індивідуальні, так і групові форми роботи. Слід зазначити, що існує специфіка й певні переваги індивідуальної та групової форми роботи щодо розвитку моральної сфери людини.

Юнацький вік є сензитивним щодо побудови довірливих міжособистісних стосунків. Індивідуальне консультування дозволяє враховувати індивідуальні особливості, неповторний колорит внутрішнього світу особистості, створюючи сприятливі умови для самопізнання, усвідомлення клієнтом власних цінностей, особистісних рис, самовизначення щодо ціннісної спрямованості й життєвих перспектив.

В умовах групової (психотренінгової роботи) людина має можливість одержати зворотний зв'язок від членів групи, подивитися, як інші люди реагують у проблемних ситуаціях, реалізувати апробацію власної моральної поведінки.

Отже, для здійснення психологічної допомоги сучасній молоді бажано використовувати як індивідуальні, так і групові форми психологічної роботи.

ПРОГРАМА формувального експерименту складається із двох частин:

- 1) індивідуальне психологічне консультування учасників психодіагностичного обстеження з наступною *індивідуальною психокорекційною роботою* з двома клієнтами;
- 2) *групового тренінгу* ціннісно-морального розвитку.

Консультативною роботою було охоплено 69 осіб, з них психотренінговою – 40 осіб (студенти 4-го курсу Київського державного Університету харчових технологій) і психокорекційною – 2 особи (студентка 4-го курсу й учениця 9-го класу).

Тренінг ціннісно-морального розвитку був проведений у чотирьох групах по 10 осіб. У цілому в тренінгу взяло участь 40 студентів Київського державного Університету

харчових технологій (30 юнаків і 10 дівчат).

Далі детально представлено аналіз випадків індивідуальної психокорекційної роботи й групового тренінгу ціннісно-морального розвитку особистості в юнацькому віці: наведено опис психологічних проблем клієнтів, методів психодіагностики, даних психодіагностичного обстеження, етапів, напрямків і методів психокорекційної і психотренінгової роботи, результатів і позитивної динаміки психічного стану клієнтів унаслідок психокорекційного впливу.

3.3 Аналіз індивідуальних випадків психокорекційної роботи із ціннісно-морального розвитку особистості в юнацькому віці

У цілому слід зазначити, що індивідуальна психологічна робота має велике значення для клієнта, оскільки кожна особистість відрізняється неповторним колоритом свого внутрішнього світу, специфічними особливостями ціннісно-сміслової сфери. Індивідуальне психологічне консультування дозволяє створювати оптимальні умови для надання ефективної психологічної допомоги особистості в юнацькому віці.

Психокорекція була проведена із двома клієнтами (22 і 15 років). У результаті психодіагностичного обстеження були визначені: особистісні особливості, особливості ціннісної системи й моральної сфери клієнтів, етап їхнього морального становлення, пов'язану із цим психологічну проблематику й зону "найближчого морального розвитку" особистості.

Індивідуальний випадок № 1.

Клієнт - Наталія, 22 роки, студентка IV курсу одного з Київських ВНЗів.

Клієнтка звернулася в психологічну консультацію за допомогою у вирішенні комунікативних проблем (не склалися довірливі стосунки з однолітками, систематично виникали конфлікти з батьками). Дівчина відчувала гострий психологічний дискомфорт і формулювала запит на психологічну діагностику з метою підтвердження своєї «нормальності». Іншими словами, труднощі в реалізації спілкування сприяли підвищенню психічної напруги й формуванню в Наталії деструктивного «образу-Я» як «не нормальної», асоціальної людини. Дівчина проявляла виражену активність і стенічність у вирішенні проблемної ситуації.

За спостереженнями психолога, Наталія має такі психологічні дефекти моральної сфери: нерозуміння мотивів поведінки оточуючих людей, слабку рефлексію щодо особливостей власної особистості, наслідком чого є ланцюг неадекватних очікувань, неадаптивних форм поведінки з реакціями образи, почуттям самотності. У якості деструктивної ціннісної детермінанти невротичного розвитку виступає фрустрація при реалізації цінності спілкування, що викликає психічну напругу й соціально-психологічну дезадаптацію клієнтки.

У психолого-консультативній роботі були використані психодіагностичні й психокорекційні методи. Психокорекційна робота із клієнткою будувалася в чотири етапи:

1. *Психодіагностичний* етап – встановлення довірливого контакту психолога із клієнткою, з'ясування її психологічних проблем, психодіагностика ціннісно-сміслової, моральної сфер і характерологічних особливостей.

На даному етапі були використані *психодіагностичні* методи (анкета «Ціннісна освідченість», методики Рокича, Кеттелла, ІСЖ, тест Макіавеллізму) і *проективні* (методики Розенцвейга, «Незакінчені речення», «Проблемні ситуації»), які крім діагностики сприяють розвитку ауторефлексії особистості. Сам процес проведення даних методик (процедури ранжирування цінностей) змушує людину задуматися, прийняти осмислене рішення. Ознайомлення клієнтки з результатами психодіагностики сприяло розвитку самоусвідомлення системи особистісних цінностей і моральних якостей.

Дані психодіагностичного обстеження показали наступні особливості ціннісно-сміслової і моральної сфер клієнтки:

- чітко сформована й несуперечлива ціннісна ієрархія з домінуванням цінностей спілкування, родини й творчості в області естетики;
- виражена фрустрація цінностей спілкування й родини (відсутність психологічного благополуччя в сімейних і дружніх відносинах, відсутність компенсаторних форм самореалізації);
- відносно високий рівень сформованості моральної сфери: найбільш засвоєні такі моральні цінності як чесність, альтруїзм і поступливість іншим. Однак, спостерігаються недостатньо розвинена рефлексія й неухважність до людей. Наталія не

здатна повною мірою до здійснення морального вибору й побудови моральних відносин з навколишніми. Негативний досвід у побудові соціальних зв'язків сприяв формуванню недовіри до людей.

Відповідно до розробленої в даному дослідженні типології, для Наталії характерний період морального становлення «Криза духовного росту». Зоною найближчого розвитку при проходженні кризи духовного росту є базовий тип «Духовно-психічне здоров'я», для якого властиві високий рівень розвитку ціннісно-сміслової і моральної сфер при повній або частковій соціально-психологічній адаптованості особистості.

В результаті була висунута гіпотеза про те, що причиною психологічного дискомфорту є: фрустрація провідної цінності (спілкування), нерозвинені моральна інтуїція, емпатія, недостатня сформованість моральних ставлень дівчини до оточуючих, невміння відчувати й правильно оцінити психологічний стан іншої людини, а також недостатня усвідомленість інших життєво важливих цінностей при ригідній фіксації на зверх-цінності спілкування.

Виходячи з позицій ціннісно-морального консультування, була розроблена програма психокорекційної роботи, яка включає наступні напрямки:

- робота із ціннісними детермінантами (усвідомлення клієнткою особливостей своєї ціннісної системи, розширення спектра значимих цінностей, формування психологічної готовності до усвідомлення й прийняття вищих, зокрема, духовних цінностей, а також розвиток диференційованості й стійкості ціннісної структури);
- розвиток моральних якостей (емпатії, розуміння, поваги до навколишніх), комунікативних навичок, здатності до морального вибору й особистісного самовизначення;
- підвищення загального рівня психологічної культури клієнтки в цілому.

2. *Когнітивно-ціннісний* етап консультування спрямований на когнітивне усвідомлення клієнткою внутрішньоособистісних причин, які перешкоджають побудові конструктивних відносин з навколишніми. Даний етап включає наступні форми роботи:

- інформування клієнтки про результати тестування;
- розвиток самопізнання й рефлексії щодо власних особистісних рис;

- усвідомлення й більш чітка ієрархізація системи особистісних цінностей.

На даному етапі використовувалися *психокорекційні* методи – переконання, сократовського діалогу, які допомагають людині усвідомити свої особистісні особливості, зрозуміти суть психологічної проблеми й щирі причини її виникнення.

3. *Емоційно-оцінювальний* етап присвячений роботі з розвитку емоційно-оцінного компонента моральної сфери й вирішує наступні завдання:

- навчання прийомам активного слухання, розвиток емпатії, формування моральної оцінки ситуації; розвиток моральної сфери (моральних ставлень);
- розширення спектру інтересів та інших значимих сторін життя, з метою зниження гостроти переживань з приводу фрустрації зверх-цінності спілкування;
- розвиток внутрішнього локусу контролю, мотивації морального самовиховання.

Тут були використані методи діалогу арт-терапії (рисункової терапії), елементи психодрами (прогривання проблемних ситуацій).

4. *Морально-поведінковий* етап спрямований на осмислення клієнткою життєвого досвіду й апробацію нових поведінкових форм шляхом:

- знаходження форм реалізації конструктивної моральної поведінки (диференційованість у виборі партнерів по спілкуванню, розвиток здатності до здійснення морального вибору);
- знаходження сутнісних сенсів життя, прийняття відповідальності за своє буття.

На даному етапі використовувалися такі методи: вправи у прийнятті рішень, антиципації комунікативних труднощів і знаходження шляхів їх подолання, набуття досвіду конструктивної побудови моральних відносин з навколишніми.

У результаті психокорекційної роботи була простежена позитивна динаміка психічного стану клієнтки: знизився рівень тривожності й непевненості в собі; доведена до усвідомлення чітка ціннісна ієрархія, провідне місце в якій, зайняли цінності інтелекту, естетики, родини й спілкування; сформовано ціннісно-моральне підґрунття для побудови відносин з навколишніми (розвинені емпатія, вміння слухати людей, внутрішній локус контролю, здатність до морального вибору; розширено коло інтересів, актуалізована спрямованість на самореалізацію в області естетики та саморозвитку).

Індивідуальний випадок № 2.

Клієнт психологічного консультування - учениця 9-го класу Діана Г., 15 років, має симптоми невротичного розвитку особистості, що проявляються у високому рівні психічної напруги, наявності комунікативних проблем, девіацій поведінки. Приводом для звернення батьків до психолога були виражена девіантна поведінка: пропуск уроків, відсутність почуття сорому, крадіжки в батьків і знайомих людей речей, грошей, неслухняність, неохайність (у їжі, одязі, зошитах, підручниках); невміння поводитися в суспільстві. Друзів у Діани немає, оскільки ровесники уникають її. Крім того, у Діани складні відносини з матір'ю й молодшою сестрою, які постійно роблять зауваження, моралізують, намагаючись чомусь навчити Діану, викликаючи цим її агресію.

За даними анамнезу, з кінця першого року життя (з моменту народження молодшої сестри) Діана виховувалася в родині бабусі й дідуся (по батьку), де стиль виховання значно відрізнявся від стилю в батьківській родині. У дитинстві Діані довелося прийняти складний комплекс лікування від менінгіту. Трохи пізніше дівчинка попадає в автокатастрофу, після чого проходить тривалий курс посттравматичної реабілітації. Надалі Діана навчалася в спецкласі для психічно неврівноважених дітей, де одержала психотравмуючий досвід (діти жорстоко знущалися з неї, били її).

Спостереження психолога. Незважаючи на вік 15 років, у Діани спостерігається при досить збереженому загальному інтелекті значне відставання соціального інтелекту, нерозвиненість ціннісно-сміслової, моральної й мотиваційної сфер особистості. Деструктивними ціннісними детермінантами виступають: несформованість (дифузність, нестійкість) ціннісної системи, незасвоєння моральних соціальних норм та цінностей.

У число патогенних симптомів входять: невміння себе контролювати (відсутня здатність до зосередження уваги, наявність симптомів гіперкінезу: постійно бігає, кричить, бурхливо виражає емоції), виражений інфантилізм у вигляді наявності провідної ігрової діяльності (мотивація навчальної діяльності не сформована). Непідвласні вольовій саморегуляції афективні мотиви є причиною нездатності до побудови моральних відносин з навколишніми, незважаючи на добрий, неагресивний характер, любов до тварин і молодших дітей. У результаті несформованості ціннісно-моральної саморегуляції поведінки у клієнтки спостерігається виражена соціально-

психологічна дезадаптованість, яка спричиняє страждання як самій дівчині, так і незручність її найближчому соціальному оточенню.

Робота із клієнткою будувалася за схемою, описаної вище. Психокорекція здійснювалася в 4 етапи.

1. Психодіагностичний етап. Установлення довірливого контакту із клієнткою.

У число психодіагностичних методів у роботі з Діаною входили: метод спостереження (у грі, у діяльності), кольоровий тест Люшера, методика Мірра й Лопез, Тест інтелектуального потенціалу, методика коректурної проби, шкала тривожності Спілбергера-Ханіна, 16-PF Кеттела, проєктивні методи (малюнок будинку, родини, невідомої тварини, метод незакінчених розповідей, незакінчених речень), методика ціннісних орієнтацій М.Рокича.

Результати психодіагностичного дослідження показали:

- високий рівень невербального інтелекту, зорової пам'яті;
- слаборозвинені психомоторика й уява; ригідність, інертність психічних процесів;
- висока виснаженість нервової системи, низький рівень концентрації й стійкості уваги, підвищена сензитивність, чутливість до зовнішніх подразників;
- високий рівень психічної напруги (тривожність, страхи);
- порушення психорегуляції (низький рівень самоконтролю, емоційна нестійкість, афективні реакції, відсутність фрустраційної толерантності (упертість, нетерплячість);
- інфантилізм, нерозвиненість ціннісної системи (інтереси замикаються лише на готуванні їжі та покупці подарунків родичам);
- виражена демонстративність, несформованість моральної самосвідомості, зокрема, почуття сорому, рефлексії, відсутність навичок побудови моральних відносин з навколишніми (ізолюваність, невміння співпрацювати) і мотивації саморозвитку та зміни своєї поведінки; низька самооцінка.

Таким чином, перераховані вище симптоми свідчать про наявність вираженого процесу невротизації особистості, що, з одного боку, обумовлений психофізіологічними особливостями, а з іншого боку, підтримується порушеними відносинами з боку навколишніх: неприйняттям групою однолітків, хронічним конфліктом із сестрою, постійним невдоволенням мами, а також відсутністю єдиного стилю сімейного

виховання, що проявляється в непослідовності й суперечливості норм, вимог у батьківській та прабаб'яківській родині. Крім того, замість морального виховання в родині присутня атмосфера моралізування й осуду.

У Діани також фрустрована потреба в розширенні кола друзів, оскільки однолітки її відштовхують, і вона не має можливості попрактикуватися в методах конструктивного морального спілкування. Перешкодами до оволодіння соціальними навичками є нерозвиненість моральної сфери, несформованість моральних ставлень, відсутність самоконтролю, здатності до рефлексії й аналізу власної поведінки.

Відповідно до розробленої в даному дослідженні типології, для Діани характерний період морального становлення «Криза невротизації». Зоною найближчого морального розвитку є базовий тип «Обивательський спокій», для якого характерні середній рівень розвитку ціннісно-сислової і моральної сфер, а також соціально-психологічна адаптованість особистості.

Виходячи з даних психодіагностики й спостереження були поставлені наступні завдання психологічного консультування:

1. Нейтралізація негативних наслідків психотравмуючих факторів;
2. Розвиток ціннісно-сислової та моральної сфер особистості: моральних почуттів, моральних ставлень, розширення сфери інтересів з акцентом на буттєвих цінностях;
3. Формування психологічних механізмів саморегуляції: рефлексії, самоконтролю;
4. Навчання навичкам конструктивного морального спілкування;
5. Гармонізація особистості в цілому.

При проведенні тривалого курсу психолого-консультативних зустрічей (протягом 8 місяців) нами був використаний набір терапевтичних методів. При цьому акцент ставився на ціннісно-моральному аспекті психотерапевтичного впливу. Паралельно із психологом Діана займалася в школі по індивідуальній програмі навчання, що пом'якшувало шкільне навантаження й підвищувало ефективність психокорекційної роботи.

2. Когнітивно-ціннісний етап.

У ході довірливого спілкування у Діани були виявлені ірраціональні когніції: крадені гроші служили їй засобом привернення уваги однолітків до себе (вона купувала

на ці гроші дорогі цукерки й пригостила однокласників з надією на їхню дружбу). Поки вона їх пригостила цукерками, діти приділяли їй увагу, а коли цукерки закінчувалися, Діана знову залишалася одна, оскільки не мала навичок побудови моральних відносин з навколишніми.

За допомогою діалогу з психологом дівчині вдалося зрозуміти цю закономірність. Вона усвідомила свою неправоту, намітила для себе гідні способи знаходження друзів і вирішила більше не красти: протягом наступних місяців питання про крадіжки батьками не порушувалось – дівчині вдалося «переступити» через свою шкідливу звичку. До кінця когнітивно-ціннісного етапу Діана прийняла рішення на користь необхідності роботи над собою, самоусвідомлення, розуміння причин поведінки інших людей.

3. Емоційно-оцінювальний етап.

Комплексна психокорекційна робота проводилася за допомогою використання різних методів з акцентом на вирішенні поставлених завдань ціннісно-морального розвитку особистості й включала наступні *напрями* роботи:

1. Трудотерапія (готування страв, подарунків, догляд за рослинами). При цьому з'ясувалося, що Діана не вміє співпрацювати з іншими внаслідок заниженої самооцінки (у зв'язку зі слаборозвиненою психомоторикою вона відмовлялася виконувати більш складні дії, щоб уникнути глузувань із боку оточуючих). У ході трудотерапії була дана позитивна оцінка правильно сформованим трудовим навичкам, що сприяло формуванню адекватної самооцінки.
2. Робота зі зниження рівня психічної напруги: проговорення, малювання, програвання ситуацій, що викликають почуття страху й непевності, навчання способам адекватного реагування в подібних ситуаціях.
3. Робота з формування механізмів довільної саморегуляції емоцій та поведінки (оволодіння технікою керування увагою шляхом концентрації уваги на об'єкті, переключення й розподілу уваги за трьома модальностями: зорової, слухової, кінестетичної). Розвиток самоконтролю відбувався також шляхом ведення щоденника, складання розпорядку дня й контролю за його дотриманням (спочатку за допомогою психолога, а потім самостійно).
4. Вправи на розвиток психомоторики.

5. Терапія творчістю: малювання, писання творів. У героях своїх розповідей Діана проектує свої проблеми, пов'язані з: небажанням дорослішати, нести відповідальність; невдалою спробою розширення кола друзів за допомогою крадіжок грошей; сексуальною зацікавленістю; конфліктом із сестрою; неприйняттям з боку батьків; прагненням до емоційного тепла й розуміння, що реалізується у догляді за тваринами.

Завдяки бесідам на ці теми в умовах довірливого спілкування із психологом, Діані вдалося знизити рівень психічної напруги, пов'язаної з перерахованими вище проблемами, а також одержати зворотний зв'язок з приводу своїх переживань.

Як результат у Діани була сформована мотивація роботи над собою й самостійно намічені конструктивні шляхи вирішення психологічних проблем.

6. Система соціально-морального навчання: бесіди про почуття, емоції, (про почуття сорому, совісті, морально-етичні принципи); проговорювалися й обговорювалися ситуації, у яких виникали або можуть виникнути відповідні почуття; окремі заняття були спрямовані на навчання правилам, нормам, методам і способам спілкування; розбиралися помилки у побудові спілкування на прикладах окремих випадків, спільно розроблялись стратегії моральної поведінки з батьками й однолітками.
7. Елементи психодрами: разом з Діаною, психологом і сестрою програвалися типові життєві ситуації, де учасники мінялися ролями. Це надало Діані можливість одержати зворотний зв'язок і оцінити свою поведінку з боку оточуючих (наприклад, з позиції психолога або сестри). Позитивним ефектом морального усвідомлення був висновок Діани про те, що з нею «дуже важко співпрацювати», що сприяло формуванню мотивації до зміни своєї поведінки.
8. Розвиток ціннісно-сислової сфери та інтересів, залучення до вищих цінностей: прогулянки по Києву, ознайомлення з пам'ятниками історії й архітектури міста, відвідування музеїв, православних храмів, ботанічного саду, зоопарку з акцентуванням уваги на красі природи, живопису, архітектурних форм, піснопіву, з наступним детальним аналізом вражень клієнтки.
9. Бесіди із членами родини з питань внутрішньоособистісних і внутрісімейних конфліктів з обговоренням оптимальних шляхів їх вирішення.

4. Морально-поведінковий етап психокорекційної роботи.

Робота на даному етапі була спрямована на апробацію клієнткою форм морального спілкування в умовах реального життя: у спілкуванні із сестрою, з однокласниками. Результати спроб побудови відносин з навколишніми детально обговорювалися в діалозі психолога із клієнткою, аналізувалися успіхи й невдачі.

Наприкінці даного етапу Діана сама навчилася оцінювати свої помилки й самостійно виправляти ситуацію. Оцінюючи динаміку комунікативних здібностей, можна сказати, що відбулося значне зростання рівня сформованості комунікативних навичок клієнтки завдяки усвідомленню ціннісно-морального аспекту в побудові міжособистісних стосунків.

Підведення підсумків психокорекційної роботи.

У результаті пройденого курсу психокорекції можна констатувати наступні позитивні зміни психологічних характеристик клієнтки:

1. Встановлений довірливий контакт Діани із психологом.
2. Сформовано мотивацію роботи клієнтки над власною поведінкою.
3. Знизився рівень психічної напруги (зменшилася тривожність, страхи).
4. Відбулися позитивні зміни в розвитку психомоторики (рухи стали більш естетичними), хоча в цьому напрямку проблема усе ще залишається актуальною.
5. Відбувся помітний розвиток моральної самосвідомості: Діана стала відчувати й фіксувати моральні почуття (емпатію, почуття сорому, визнавати власну неправоту), усвідомлювати й намагатися виправляти свої помилки.
6. Знизився рівень інфантилізму (про це свідчать більш зрілі твори й міркування Діани), зменшилася демонстративність (хоча до кінця викоринити цю невротичну рису характеру за 8 місяців не вдалося).
7. У Діани з'явилися друзі, стабілізувалася самооцінка й відпала проблема крадіжки грошей.
8. Значно розширилося коло інтересів, структурувалася система цінностей: Діану цікавлять питання моральності (їй подобається рефлексувати свої почуття, усвідомлювати мотиви власної поведінки та вчинків, знаходити моральні варіанти вирішення проблемних ситуацій), з'явилися естетичні почуття (у коло інтересів Діани тепер входять естетичні цінності - музика, архітектура, частково живопис).

Психокорекційна робота була закінчена у зв'язку з переїздом родини в інше місто. Оцінюючи результати роботи, можна відзначити, що були досягнуті істотні поліпшення психологічного стану й загального розвитку дівчини, однак слід зазначити, що до кінця проблему її сімейної ситуації вирішити не вдалося, оскільки зруйнувати за 8 місяців стереотипи сприйняття Діани як проблемної дитини виявилось досить проблематичним. У цьому випадку за наявності можливостей була б бажана системна сімейна терапія.

Підбиваючи підсумок сказаному, ми можемо відзначити, що ціннісно-моральне консультування, крім морального розвитку й усунення невротичних симптомів, сприяє гармонізації особистості в цілому.

3.4 Тренінг ціннісно-морального розвитку особистості юнацтва

У даному підрозділі представлено обґрунтування програми тренінгу ціннісно-морального розвитку, який спрямований на розвиток морально-оцінних здібностей особистості.

Основною *метою* тренінгу виступає допомога молоді в моральному розвитку й подоланні негативних тенденцій, які супроводжують процес особистісного становлення в юнацькому віці. *Проміжними цілями* даного тренінгу є допомога молоді в усвідомленні, диференціації й засвоєнні буттєвих, зокрема, моральних цінностей; формування моральних ставлень до навколишніх; розвиток здатності до самопізнання й морального самоусвідомлення, до здійснення морального вибору, формування навичок конструктивного (морального) спілкування.

Основними *принципами* тренінгової роботи виступають: доброзичливе прийняття особистості, свобода, відкритість, конфіденційність. Тренінг проводився в 4 етапи.

Завданнями кожного етапу тренінгу ціннісно-морального розвитку є:

1. Актуалізація знань в області психології, етики; визначення рівня поінформованості молоді щодо питань моральності; розвиток мотивації до самопізнання.
2. Диференціація учасниками тренінгу моральних якостей, які сприяють оптимізації міжособистісного спілкування, формування мотивації морального самовиховання, розвиток моральних ставлень до інших людей.
3. Розвиток здатності до ціннісного самовизначення й морального вибору.

4. Систематизація отриманих знань, усвідомлення головних цінностей і сенсів свого життя, знаходження й апробація форм моральної поведінки.

При розробці тренінгу враховувалися закономірності цілеспрямованого розвитку ціннісно-сислової і моральної сфер особистості. До них відносяться: усвідомлення учасниками тренінгу власної ціннісної системи, диференціація моральних цінностей, зіставлення їх із власними цінностями (як методи розвитку ціннісно-сислової сфери); актуалізація здатності до ціннісного самовизначення, морального вибору, рефлексії моральних помилок попереднього життєвого досвіду (як фактори формування психологічної готовності особистості до моральної поведінки).

Методика проведення психологічного тренінгу ціннісно-морального розвитку розрахована на 4 заняття по 2 академічні години й включає наступні методи: ігрові вправи, самоспостереження, самоаналіз, тестування, бесіди, диспути, рольові ігри, рефлексію отриманого досвіду.

Психолого-педагогічний вплив тренінгу спрямовано на розвиток морально-оцінних здібностей, формування адекватних уявлень про ієрархію особистісних цінностей, ставлення до моральності як до ціннісного явища, розвиток мотивації морального самовиховання. Основними тематичними напрямками психотренінгової роботи, які забезпечують психолого-педагогічний вплив на сферу моральності, є: діагностика ступеня розвитку власних моральних якостей, диспути на моральну тематику, рольові ігри, вирішення проблемних ситуацій морального змісту, які спонукають людину до роздумів, сумніву, пошуку відповідей на смисложиттєві питання й визначення свого місця у світі.

Далі наведена структура й зміст кожного заняття з коротким описом психотренінгових процедур.

ЗАНЯТТЯ 1 (ВСТУПНЕ)

Мета: знайомство із групою, актуалізація знань в області психології, етики, аксіології й моральності; дослідження рівня поінформованості, інтересів і очікувань учасників тренінгу; актуалізація мотивації до самопізнання.

Порядок роботи.

1. Процедура *знайомства* (40 хвилин): психолог знайомить учасників із цілями,

завданнями й принципами тренінгу, а потім учасники по колу розповідають про себе, про свої життєві цілі, ціннісні переваги і труднощі у житті, а також про очікування від участі в даному тренінзі.

2. Диспут на тему: «Що таке моральні ставлення?» (20 хвилин). Наприкінці диспуту психолог узагальнює все сказане й дає визначення моральним відносинам як чуйним, споглядальним ставленням до іншої людини на основі моральних принципів (уваги, поваги, безкорисливості тощо).
3. Самопізнання (25 хвилин). Психодіагностична частина з наступним ознайомлення учасників з результатами психодіагностики за допомогою методики «Моральні якості» (див. підрозділ 2.2). Після проведення діагностичної методики учасникам дається інструкція до обробки результатів, у результаті якої вони самостійно (для збереження конфіденційності) одержують шляхом підрахунку балів інформацію про ступінь сформованості своїх моральних якостей. Потім у лекційно-дискусійній формі проводиться бесіда про такі моральні категорії як: моральні почуття, відносини, моральна свідомість, совість, самовиховання, форми їхнього прояву, їх роль у побудові міжособистісних відносин.
4. Рефлексія (5-10 хвилин). Учасники тренінгу по колу висловлюються про свій стан, думки почуття, про те, що дало їм це заняття.

ЗАНЯТТЯ 2: «Не судіть, да несудимі будете»

Мета: формування навичок усвідомлення й диференціації моральних чеснот і пороків, усвідомлення учасниками тренінгу морально-психологічних закономірностей, які сприяють оптимізації міжособистісного спілкування, розвиток мотивації морального самовиховання, розвитку емпатії у відносинах з навколишніми.

Порядок роботи.

1. Дане заняття пропонується почати із гри «Невербальний подарунок сусідові» (15 хвилин): кожний учасник тренінгу повинен невербально, пантомімою зобразити й «подарувати» подарунок своєму сусідові праворуч, причому необхідно намагатися вибрати такий подарунок, щоб сусідові сподобався, використовуючи при цьому інформацію з попереднього заняття про ціннісні переваги кожного учасника.

«Одержавши» свій подарунок, людина повина невербально на нього відреагувати: подякою, байдужістю або неприйняттям подарунка. Далі йде обговорення проведеної гри з метою одержання зворотного зв'язку щодо своїх дій (кожний розповідає про мотиви, чому він захотів подарувати саме цей подарунок).

2. Лекція-диспут: «Що заважає нам спілкуватися» (30 хвилин). Основні освітлювані питання: осуд, образи, заздрість – головні внутрішні вороги, які перешкоджають побудові моральних відносин з навколишніми, – пов'язані з нашими завищеними очікуваннями. Осуд заснований на феномені психологічної проекції своїх недоліків. Щоб жити у любові й згоді, необхідно вміти фіксувати в собі прояви образ, заздрості й осуду й припиняти їх, а також вміти знаходити позитивні якості в оточуючих людях. Важливо вміти отримувати досвід не тільки зі своїх, але й із чужих помилок: коли бачиш, що хтось щось робить неправильно, умій сказати *собі*: «Іди й так не вчиняй!».

3. Психологічна гра: «Осуд і міркування» (15 хвилин). Осуд мимоволі, за звичкою проявляється в повсякденному житті: у розмовах, міркуваннях. Необхідно навчитися міркувати, але не засуджувати. Для цього учасникам тренінгу пропонується в процесі обговорення злободенної проблеми (обговорюють 3-4 учасники, а інші спостерігають) виявити, які висловлювання ставляться до міркування, а які до осуду. Проблема для обговорення вибирається шляхом голосування із числа тем, запропонованих учасниками.

4. Індивідуальний самоаналіз: «Винний» (20 хвилин). Інструкція: «Хто не помиляється? Тільки той, хто нічого не робить. Як нелегко визнавати власні помилки! Але життя є життя. Треба вміти гідно визнати себе переможеним на якомусь етапі, щоб наступного разу уникнути цих помилок. Задумайтеся й самокритично пригадаєте помилки у вашому житті. Уявіть, що ви повернулися в минуле і зараз напередодні здійснення цієї помилки. Як би ви вчинили тоді із сьогоднішнім багажем досвіду, що б ви сказали навколишнім? Уявіть собі ситуацію, коли можна вирішити питання інакше. Отже, запишіть вашу мову в тій ситуації в присутності тих осіб, коли можна було уникнути помилки. Бажаючі можуть висловитися».

5. Рефлексія (5-10 хвилин). Учасники тренінгу по колу висловлюються про свій стан, думки почуття, про те, що дало їм це заняття.

ЗАНЯТТЯ 3: «Зроби свій вибір!»

Мета: розвиток здатності до морального вибору (навчитися усвідомлювати суть проблемної ситуації, приймати відповідальність за її вирішення), знаходження форм моральної поведінки (уміти бачити спектр варіантів поведінки в ситуації й вибирати вірні).

Порядок роботи.

1. Почати заняття із гри (5-7 хвилин): невербально передати по колу позитивну емоцію.

2. Диспут: «Вибір у проблемній ситуації» (20 хвилин). Учасникам пропонується по колу висловитися про те, що вони думають про проблему вибору в скрутній ситуації, привести приклади власних життєвих ситуацій і зроблених ними виборів, пояснити критерії, згідно з якими був зроблений той або інший вибір, оцінити правильність своїх конкретних виборів.

3. Самопізнання: методика «Проблемні ситуації» (див. підрозділ 2.2) з інтерпретацією й обговоренням результатів (25 хвилин). Найбільш емоційно жвавим моментом для учасників виступає методика «Проблемні ситуації», виконання якої припускає здійснення морального вибору. Після виконання даної методики організовується колективне обговорення кожної ситуації. Зазвичай обговорення переростає в активну дискусію, оскільки набір проблемних ситуацій складений виходячи зі специфіки актуальних проблем для юнацького віку.

4. Рольова гра «Проблемні ситуації» (25 хвилин). Учасникам пропонується драматично програти 2-3 проблемні ситуації, узяті з життя або запропоновані психологом, у виконанні різних учасників тренінгу з наступним обговоренням. Ця гра дозволяє попрактикуватись у здійсненні морального вибору, одержати зворотний зв'язок у процесі обговорення й побачити, як інші люди вирішують цю ситуацію. Наступне обговорення моральних варіантів поведінки в проблемних ситуаціях сприяє більш глибокому усвідомленню учасниками моральних критеріїв.

5. Рефлексія (10 хвилин). Учасники тренінгу по колу висловлюються про свій стан, думки почуття, про те, що дало їм це заняття.

ЗАНЯТТЯ 4 (ЗАКЛЮЧНЕ)

Мета: самопізнання, формування позитивного, морального відношення до навколишніх, систематизація отриманих знань, усвідомлення головних сенсів свого життя, апробація форм моральної поведінки.

Порядок роботи.

1. Психологічна гра «За що ми любимо» (15 хвилин). Учасникам пропонується виписати 5 якостей людини, яка їм сподобалася, із числа присутніх. Ведучий зачитує якості, а учасники вгадують, про кого йде мова.

2. Гра «Метафора» (10 хвилин). Учасникам пропонується на основі знань один про одного придумати метафору щодо людини, яка бажає «подивитися на себе з боку». Бажаючий виходить у коло, а інші учасники повинні відповісти на запитання: «Який образ народжується, дивлячись на цю людину?».

3. Самоаналіз: «Хто я такий?» (15 хв.). Учасникам пропонується подумати й письмово відповісти на це питання із трьох позицій: сам про себе; батьки про мене; хтось із даної групи про мене. Бажаючі можуть висловитися.

4. Рольова гра «Проблемні ситуації» (15 хвилин). Учасникам пропонується програти 1-2 проблемні ситуації, узяті з життя або запропоновані психологом, у виконанні різних учасників з наступним обговоренням.

5. Диспут: «Щастя» (30 хвилин). Всі учасники повинні відповісти для себе на питання: «Що таке для мене «щастя»?». Дається час подумати, сформулювати й записати відповідь. Потім по колу кожний висловлює свою думку, дозволяється ставити один одному питання.

6. Заключна рефлексія: підведення підсумків тренінгу (20 хвилин). Всі учасники по колу рефлексують, які зміни відбулися в їх свідомості, який досвід вони отримали в результаті спільної та індивідуальної роботи, що зрозуміли і які зробили для себе висновки та відкриття. Ведучий узагальнює сказане, акцентуючи увагу на ключових моментах.

3.5 Результати формувального експерименту

У даному підрозділі проведений аналіз динаміки моральних показників особистості, що відбувалася в результаті психолого-педагогічного впливу тренінгу ціннісно-морального розвитку.

Важливо відзначити, що в результаті проведення даного дослідження в учасників тренінгу відбулися помітні зміни в розвитку моральної сфери, рефлексії щодо своїх ціннісних переваг, проява інтересу до самопізнання й саморозвитку. Розвивальному ефекту сприяло інформаційно-психологічний супровід дослідження (учасникам тренінгу надавалася навчальна інформація щодо ціннісно-сміслової сфери особистості, ієрархії особистісних цінностей, моральних ставлень до навколишніх, проговорювалися моральні принципи з акцентом на необхідності духовно-морального розвитку особистості). Процедури тестування з повідомленням результатів, а також обговорення з аналізом проблемних ситуацій, запропонованих учасникам для вирішення, мали морально-формульальний ефект. Студентів особливо цікавила інформація щодо власних моральних особистісних якостей, що свідчить про актуалізацію мотивації до саморозвитку.

У цілому, треба відзначити високий рівень активності учасників в дослідженні, а також виражений інтерес до ціннісно-сміслової сфери, самопізнання і проблем моральності.

У процесі індивідуального консультування була виявлена закономірність: наприкінці юнацького віку (для контингенту студентів-старшокурсників) у число найбільш хвилюючих, а часом й психотравмуючих проблем, входять смисложиттєва ціннісна й моральна проблематика, а також питання щодо міжособистісних взаємин, саморозвитку особистості, досягнення особистісного ідеалу.

У процесі тренінгу психологом проводилася робота з розвитку ціннісних детермінант: диференціація учасниками власних цінностей, знаходження головних сенсів свого життя, усвідомлення етичних цінностей (симпатії, довіри, уважності, поваги до людей, поступливості, чесності, безкорисливості, совісності, альтруїзму). Учасники тренінгу до й після формульального експерименту пройшли психодіагностику провідних показників моральної сфери відповідно до позначених моральних цінностей: симпатії, довіри, уважності й поваги до людей, поступливості, чесності, безкорисливості, совісності,

альтруїзму.

Дані формувального експерименту (таблиця моральних показників до і після тренінгу ціннісно-морального розвитку особистості (див. Додаток Г, табл. 1)) були піддані статистичній обробці за допомогою математичного пакета SPSS, при якій були підраховані: середні значення по кожному показнику до і після формувального експерименту, середньоквадратичне відхилення, середньоквадратична похибка та достовірність розходжень (табл. 3.3). Оскільки розподіл показників був близький до нормального розподілу Гаусса й входило в довірчий інтервал ($\epsilon \leq 0,005$), то в якості критерія значимих розходжень був узятий t - критерій Ст'юдента.

Таблиця 3.3

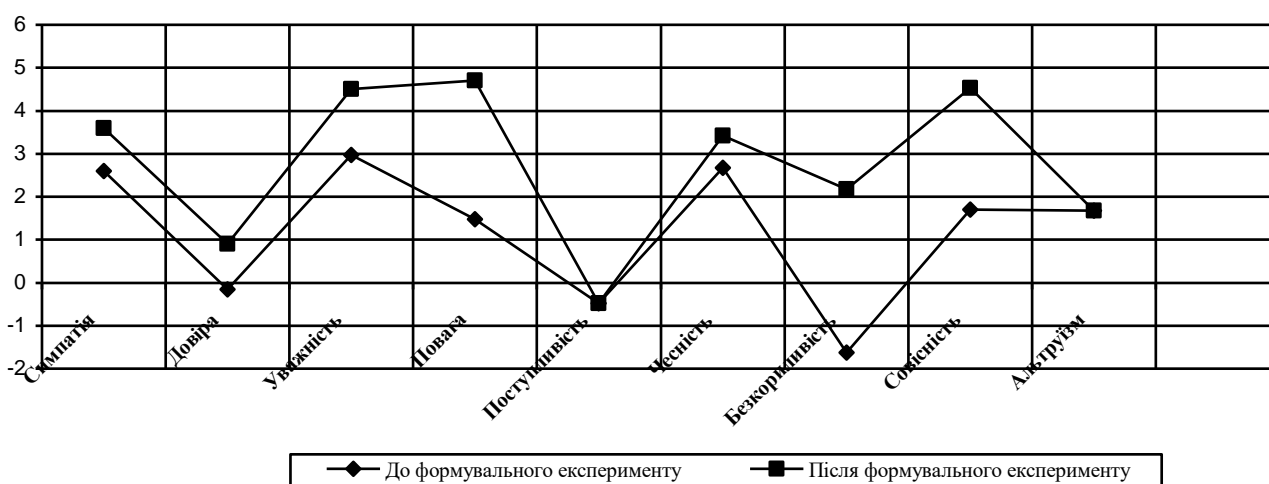
Результати статистичної обробки даних формувального експерименту

№ з/п	Назва морального критерію	Середнє знач. до формув. експерименту	Середнє знач. після формув. експерименту	Різниця між «до» і «після» форм. експерим.	Середньокв. адратич. відхилення	Середньо квадратич похибка	t-критерій Ст'юдента	Достовірність розходжень (p)
1	Симпатія	2,6	3,6	-1	1,568	0,248	-4,031	$\leq 0,001$
2	Довіра	-0,15	0,9	-1,05	1,299	0,2	-5,109	$\leq 0,001$
3	Уважність	2,975	4,5	-1,525	1,198	0,189	-8,051	$\leq 0,001$
4	Повага	1,475	4,7	-3,225	1,527	0,24	-13,355	$\leq 0,001$
5	Поступливість	-0,475	-0,425	-0,05	0,552	0,087	-0,572	$> 0,05$
6	Чесність	2,675	3,425	-0,75	1,03	0,163	-4,598	$\leq 0,001$
7	Безкорисливість	-1,625	2,175	-3,8	1,418	0,224	-16,951	$\leq 0,001$
8	Совісність	1,7	4,525	-2,825	1,298	0,205	-13,758	$\leq 0,001$
9	Альтруїзм	1,675	1,7	-0,025	0,577	0,09	-0,274	$> 0,05$

Статистична обробка даних формувального експерименту дозволила констатувати, що в учасників тренінгу відбувся розвиток моральної сфери. Ряд показників мають достовірно значимі розходження. Це стосується зростання рівня розвитку совісті, симпатії, довіри, уважності й поваги до людей, чесності й безкорисливості ($p \leq 0,001$).

Статистично значимих змін у показниках таких моральних якостей особистості як поступливість і альтруїзм не виявлено ($p > 0,05$).

На рис. 3.9 наведена динаміка середньостатистичних значень показників моральної сфери до і після формувального експерименту, що підтверджує ефективність програми тренінгу ціннісно-морального розвитку особистості в юнацькому віці.

1.4.1.1.1.1.2.

Рис. 3.9. Динаміка середньостатистичних показників морального становлення особистості, що відбувалася у наслідок розвитку ціннісних детермінант в умовах формувального експерименту

З рис. 3.9 видно, що найбільш зросли показники за критеріями уважності, поваги, совісті. Дещо підвищилися середньостатистичні показники щодо симпатії до навколишніх, чесності.

Середні бали за критеріями довіри й безкорисливості з негативних значень стали позитивними, що свідчить про сприйняття молоддю даних моральних якостей як ціннісних (у той час як до формувального експерименту учасники тренінгу ставилися до довіри й безкорисливості прагматично, тобто, як до якостей, які «тільки заважають вести серйозні справи»).

Середньостатистичні показники таких моральних якостей як поступливість та альтруїзм за час тренінгу не змінилися. Таким чином, аналіз отриманих даних підтверджує, що моральна сфера особистості розвивається поетапно: спочатку моральні цінності засвоюються на рівні свідомості у вигляді побудови чіткої ціннісної ієрархії, далі формуються оцінні здібності. Такі моральні риси характеру як поступливість й

альтруїзм, як стійкі тенденції до моральної поведінки особистості, є найбільш ригідними, тому для їх формування людині потрібний тривалий досвід.

Повне й комплексне вивчення ціннісної детермінації розвитку моральної сфери на всіх рівнях можливо в умовах організації довгострокових лонгітюдних досліджень.

Нами також було підраховано співвідношення осіб з високим рівнем розвитку моральних якостей по кожному показнику до й після формувального експерименту. У табл. 3.4 наведені кількісні результати ціннісно-морального розвитку особистості в юнацькому віці.

Таблиця 3.2

Динаміка провідних моральних показників високого рівня
(у відсотках від загальної кількості учасників формувального експерименту)

Показники моральної сфери	Відсоток осіб з високим рівнем розвитку кожного з моральних показників		На скільки відсотків збільшилася кількість осіб, що мають високий рівень розвитку моральних показників
	до формувального експерименту	після формувального експерименту	
Довіра	10	12,5	2,5
Симпатія	40	45	5
Чесність	45	52,5	7,5
Уважність	45	57,5	12,5
Безкорисливість	10	27,5	17,5
Совість	27,5	62,5	35
Повага	30	65	35

Таким чином, результати формувального експерименту відобразилися в динаміці розвитку моральної сфери юнацтва і в цілому підтвердили ефективність програми тренінгу ціннісно-морального розвитку.

3.6 Обґрунтування методичних рекомендацій щодо оптимізації ціннісно-морального розвитку особистості в юнацькому віці

Далі викладені методичні рекомендації щодо оптимізації морального становлення особистості в юнацькому віці шляхом цілеспрямованого розвитку ціннісно-сміислової

сфери. Дані рекомендації стосуються теоретико-практичних аспектів психологічних заходів щодо ціннісно-морального розвитку сучасної учнівської та студентської молоді й призначені для педагогів (класних керівників, кураторів студентських груп), шкільних і соціальних психологів, що працюють із молодіжним контингентом.

Варто відзначити, що робота із ціннісно-сисловою сферою особистості в юнацькому віці носить творчий характер, що більше співвідноситься з категорією «мистецтво психологічного консультування», ніж з дидактикою або вихованням. Тому, спираючись на положення ціннісно-морального консультування, запропонованого в даному дисертаційному дослідженні, ми позначимо основні напрями та форми реалізації психологічної роботи із ціннісними детермінантами особистості з метою оптимізації морального становлення сучасної молоді.

Основними напрямками психологічної роботи з молоддю є:

- 1) *психодіагностичний* (вивчення ціннісних орієнтацій сучасних молодіжних груп);
- 2) *культурно-освітній* (підвищення рівня моральної просвіти юнацтва й психологічної культури особистості в цілому);
- 3) *психолого-екологічний* (формування дбайливого відношення до свого духовного світу, а також до внутрішнього світу оточуючих людей);
- 4) *мотиваційно-розвиваючий* (стимулювання мотивації морального розвитку, розвиток здатності до моральної оцінки явищ дійсності);
- 5) *виховуючо-поведінковий* (допомога юнацтву у знаходженні *позитивного* досвіду реалізації моральних цінностей, у ціннісно-моральному *самовизначенні*, в апробації адекватних форм моральної поведінки).
- 6) *психокорекційний* (психолого-консультативна й психотерапевтична робота з корекції девіацій моральної сфери особистості);
- 7) *психолого-профілактичний* (профілактика девіацій морального становлення й деструктивного особистісного розвитку).

Далі розглянемо форми практичної реалізації кожного із запропонованих напрямів.

Психодіагностичний напрямок психолого-педагогічної роботи спрямовано на вивчення *ціннісних орієнтацій* учнівського (студентського) колективу.

Для здійснення психодіагностичної роботи ми пропонуємо використовувати

методики, що наведені в даному дисертаційному дослідженні: Рокича, Матусевича, анкети «Ціннісна освідченість», методику «Ієрархія сфер життя».

Для проведення роботи з вивчення ціннісних орієнтацій юнацтва доцільно розробити курс *інформаційно-психологічного супроводу*, що включає інформацію щодо ієрархії особистісних цінностей, ролі ціннісних детермінант у побудові життєвих планів особистості, необхідності усвідомлення людиною власної ціннісної ієрархії з тим, щоб свідомо будувати своє життя в майбутньому.

Культурно-освітня робота спрямована на підвищення рівня *моральної просвіти* юнацтва та розвиток психологічної культури особистості.

Необхідність моральної просвіти сучасної молоді обумовлена тим, що масова культура (реклама, ЗМІ, молодіжні серіали й т.д.) сприяють розмиванню грані у свідомості людей між моральними й аморальними явищами життя. У зв'язку із цим, в умовах відсутності чітко окреслених моральних зразків та ідеалів, серед сучасної молоді має місце значне зниження рівня моральності й зріст антигуманних тенденцій. Тому дуже важливо в роботі з молоддю акцентувати увагу на моральній стороні вчинків, відносин з метою формування чітких меж у свідомості юнаків і дівчат між моральними та аморальними явищами дійсності.

Психолого-педагогічний вплив має бути спрямованим на усвідомлення ціннісно-моральних принципів, на основі яких можлива побудова *сутнісних*, стабільних міжособистісних відносин з навколишніми. Тому першочерговим психолого-педагогічним завданням є розвиток моральної свідомості молоді на основі розуміння й правильного відношення до морально-етичних принципів і соціальних норм.

Формами реалізації даного напрямку можуть служити *просвітні курси, лекторії, факультативи* (наприклад, «Пізнай себе», «Основи моральності», «Етика міжособистісного спілкування», «Духовний світ особистості» тощо), метою яких є формування ставлення людини до моральності як до ціннісного явища, усвідомлення етичних норм і моральних законів, формування навичок усвідомлення й диференціації моральних цінностей, допомога в усвідомленні зв'язку між ціннісно-смісловою сферою й моральним становленням. У даних курсах повинна надаватись інформація щодо загальних питань про моральність: етапи морального розвитку особистості, цінності як

фактори морального розвитку, чіткі моральні зразки, перспективи й способи морального самовиховання людини тощо.

Тематичними напрямками, що забезпечують психолого-педагогічний вплив на сферу моральності, є: *диспути* на моральну тематику, *бесіди* про актуальні проблеми, які несуть у собі моральні підстави. Проведення освітніх програм можуть здійснювати психологи, викладачі етики, класні керівники.

Моральна просвіта сприяє підвищенню рівня психологічної культури особистості, формуванню споглядального, морального відношення до інших людей.

Формою розвитку ціннісно-сміслової сфери, що сприяє моральному становленню, є *позитивний досвід* знайомства особистості з вищими (естетичними, духовними, моральними) цінностями. За даними нашого дослідження, залучення особистості до світу вищих духовних цінностей доцільно проводити з опорою на традиційну Православну культуру. Нами була проаналізована феноменологія Православної традиції й виділений ряд психологічних ефектів, що сприяють особистісному розвитку, одним із яких є формування чіткої ієрархічної системи цінностей, що визначають духовно-моральну спрямованість особистості. При засвоєнні духовно-моральних цінностей формується орієнтація особистості на *сутнісний* зміст головних сторін життя, такі як любов, істина, краса, пошук покликання, що дає можливість конструктивної самоактуалізації, побудови моральних відносин з навколишніми. Таким чином, духовно-психологічну допомогу в питаннях ціннісно-морального й культурного розвитку молоді може почерпнути із джерел святовітчизняної традиції.

На відміну від сучасної, у традиційній Православній культурі величезна роль приділяється психогієні: самовихованню, розвитку рефлексії та моральної самосвідомості особистості (наприклад, завдяки регулярній сповіді людина вчиться рефлексувати не тільки свої вчинки й дії, але також думки й почуття). Тому необхідно відзначити важливість сполучення психолого-педагогічних підходів із залученням молоді до традиційної духовної традиції. Церковне життя в сполученні із загальною психологічною культурою сприяють формуванню високоморальних, духовно-стійких особистостей, здатних протистояти західному сурогату ідеологій, відстоювати моральну позицію й відроджувати вітчизняну духовну культуру.

Психолого-екологічний напрямок роботи спрямований на формування дбайливого, ціннісного відношення юної особистості до свого духовного світу, а також до внутрішнього світу інших людей і навколишнього середовища в цілому.

Формами реалізації даного напрямку служать *освітні курси* із проблем *етики*, а також *індивідуальне психологічне консультування*. Засвоєння етичних цінностей сприяє формуванню здатності до дотримання *морально-етичних рамок*, які виконують психолого-екологічну функцію. Уміння етично дотримуватись оптимальної психологічної дистанції у відносинах з навколишніми є важливою умовою побудови конструктивного спілкування. Це дозволяє особистості делікатно ставитися до внутрішнього світу інших людей, не переходити недозволених меж у спілкуванні, не ображати інших нетактовним відношенням, не ображатися самому через невикордані очікування, а визнавати свободу вибору партнера.

Мотиваційно-розвиваючий напрямок полягає у стимулюванні в *молоді* мотивації морального розвитку, формування здатності до моральної оцінки явищ дійсності. Розвиток ціннісно-сислової сфери особистості має спиратися на знання й практичне моделювання психологічних умов "запуску" і функціонування ціннісної саморегуляції шляхом усвідомлення людиною власної ціннісної ієрархії, формування адекватних оцінних еталонів, чітких моральних критеріїв, належних акцентів і пріоритетів у світосприйманні особистості; розвиток рефлексії власних цінностей і морального досвіду.

Даний напрямок може здійснюватися психологом або спеціально підготовленим класним керівником переважно у формі групової роботи. Це можуть бути *тренінг ціннісно-морального розвитку, самоаналіз, рольові ігри, диспути - лекції* на тему: «Що заважає нам спілкуватися», «Що таке моральні відносини?».

Тематичні напрямки групових занять (бесід, диспутів) можуть бути представлені наступними міркуваннями ведучого (психолога, класного керівника): «Особистість ще в юнацтві повинна засвоїти, що життя, не одухотворене моральним змістом (прагненням до добра, істини, краси, творчості, духовності), позбавляє людину реалізації справжнього її призначення, замикає її на егоїстичному служінні собі й своїм нижчим потребам. Егоїстична (гедоністично-прагматична) спрямованість створює бар'єр для побудови

теплих міжособистісних відносин, оскільки така людина не здатна до співпереживання, розуміння інших людей, турботи про них, а тому приречена на самотність. Побудова щирих, довірливих взаємин з навколишніми можлива лише на основі морального відношення до них (уважного, поважного, споглядального, альтруїстичного). Тому необхідність засвоєння моральних цінностей є передумовою встановлення теплих міжособистісних відносин з навколишніми».

Психологу й педагогу необхідно пам'ятати, що в юнацькому віці моральне становлення носить *свідомий* характер і має певні етапи: формування уявлень про моральні норми (когнітивний етап), розвиток власних моральних переконань і моральних ставлень до дійсності (емоційно-оцінювальний етап) і актуалізація в поведінці моральних цінностей (поведінковий етап).

Тут варто ще раз відзначити, що для того, щоб конструктивно працювати з моральною сферою особистості в юнацькому віці, сприяти її розвитку, психолог (педагог) сам повинен мати чітку моральну платформу. Оскільки моральні цінності сприймаються переважно на емоційному рівні (людина інтуїтивно відгукується на добре, моральне відношення до неї), тому психологові необхідно не просто вміти реалізовувати в житті моральні ставлення до інших, а й будувати все своє життя згідно з морально-етичними принципами. У іншому випадку найкращі слова про моральність перетворюються в лицемірне моралізування, що при роботі з молоддю замість конструктивного психолого-педагогічного впливу викликає протилежний ефект *юнацького негативізму*.

Виховуючо-поведінковий напрямок має на меті надання допомоги юнацтву в знаходженні *позитивного* досвіду реалізації моральних цінностей, у ціннісно-моральному *самовизначенні*, в апробації адекватних форм *моральної поведінки*. Іншими словами, позитивний досвід актуалізації моральних цінностей шляхом здійснення морального вибору, особистісного самовизначення, моральних вчинків є одним з найдійовіших психологічних способів здобуття людиною особистісної зрілості.

Завданням цього напрямку виступає укорінення до рівня поведінкових патернів здатності особистості до ціннісного самовизначення, до морального вибору.

Сьогодні серед молоді досить гостро постає проблема формування особистісної позиції, знаходження свого місця у світі, окреслення життєвих перспектив. У період

юнацтва хоча й відбувається усвідомлення людиною свого відношення до суспільних норм і цінностей, але також продовжують впливати й цінності соціального оточення. Тому сьогодні, коли засоби масової інформації рекламують гедоністичні цінності (секс, розваги, задоволення й ін.), батьки зайняті реалізацією прагматичних цінностей (зароблянням грошей), школа закликає до патріотизму, а у бабусь і дідусів ще дотепер домінують комуністичні ідеї (колективізму, боротьби за волю), молодь просто губиться в цьому розмаїтті цінностей і не може визначити для себе, що для неї головне в житті. При цьому далеко не в кожного парубка чи дівчини проривається голос совісті, який нагадує про моральність та любов до ближнього.

Конкретними психолого-педагогічними (індивідуальними й груповими) формами роботи в даному напрямку є: психологічне *консультування*, соціально-психологічний *тренінг*, *диспути* на тему: «Вибір у проблемній ситуації», «Що таке «щастя»?» *рольові ігри*, *твори*, *творчі роздуми*, практика у вирішенні й обговоренні *проблемних ситуацій* морального змісту, рефлексія отриманого морального досвіду й т.д.

Стимулювання моральної поведінки особистості в юнацькому віці конструктивно проводити шляхом групової роботи в умовах соціально-психологічного тренінгу. Можливим варіантом такої роботи може бути комунікативно-ігровий тренінг із програванням типових (а іноді й злободенних) проблемних ситуацій морального характеру з наступним обговоренням і знаходженням моральних варіантів їх вирішення. Умовами для надання психологічної допомоги молоді в питаннях ціннісно-морального самовизначення виступають проблемні ситуації, коли особистість ставить в умови морального вибору (вибору між різними мотивами й цінностями). Залучення до проблемної ситуації сприяє тому, щоб людина задумалася, засумнівалася, відрефлексувала свою позицію, знайшла своє місце в ній. При цьому психологу необхідно тонко підійти до внутрішнього світу особистості з врахуванням її індивідуальних особливостей, життєвого (а часом і психотравматичного) досвіду, допомогти усвідомити власні цінності, співвіднести моральні критерії із уже існуючими особистісними цінностями, визначитися у своєму відношенні до них, знайти моральну особистісну позицію. У процесі гри людина вчиться знаходити й апроцьовувати форми моральної поведінки, а під час обговорення одержує зворотний зв'язок відносно своїх

вчинків. За умови згуртованості групи, позитивному ставленні її членів один до одного, апробація моральних форм поведінки не буде викликати напруги, оскільки доброзичливість групи нівелює страх людини вчинити «неправильно».

Тому основним моральним принципом групової роботи є принцип *прийняття* особистості й прагнення бачити людину не такою, яка вона є, а такою, якою вона має стати в результаті морального становлення. Саме бажання допомогти людині стати краще є основою морального відношення до навколишніх.

При вирішенні проблемних ситуацій психолог має надавати емоційну підтримку молодим людям, стимулюючи їх до прояву самостійності й відповідальності. Тут доцільно проводити розгляд можливих варіантів вирішення проблеми й зіставляти кожний з них із системою духовно-моральних цінностей і принципів; допомагати в антиципації належної моральної поведінки в аналогічних ситуаціях у майбутньому.

Психолого-виховна робота, спрямована на знаходження особистістю в юнацькому віці *позитивного* досвіду реалізації моральних цінностей, є досить творчою. Її опис неможливо обмежити рамками методичних рекомендацій, а тому вона вимагає від психолога високого рівня професійності, психологічної гнучкості й життєвого досвіду.

Психокорекційний напрямок оптимізації морального становлення молоді презентує собою психолого-консультативну й психотерапевтичну роботу з корекції девіацій моральної сфери особистості, допомогу в подоланні негативних тенденцій, що супроводжують процес особистісного становлення в юнацькому віці.

Психокорекція може здійснюватися психологом або психотерапевтом.

У даному дослідженні детально представлена технологія ціннісно-морального психологічного консультування, яке може бути покладено в основу психокорекційної роботи. При корекції девіацій моральної сфери особистості ми віддаємо перевагу індивідуальній формі роботи, яка надає можливість більш тонко оцінити особливості ціннісно-сміслової, моральної сфер особистості й відповідно до них скласти індивідуальну програму роботи з клієнтом.

Психолого-профілактичний напрямок має на меті попередню профілактику девіацій морального становлення й деструктивного особистісного розвитку й включає всі форми психолого-педагогічної роботи, описані вище.

Специфікою даного напряму є діагностика моральних якостей членів молодіжних груп і виявлення “групи ризику”, тобто, осіб, що мають схильність до девіантних або делінквентних проявів. Як правило, це педагогічно запуснені юнаки й дівчата з неблагополучних родин, які соціально дезадаптовані в класі або студентській групі. Референтними для них виявляються неформальні молодіжні угруповання, спілкування в яких носить деструктивний, асоціальний характер. Завчасне виявлення таких осіб і проведення з ними психолого-консультаційного або психокорекційного курсу дозволяє направити їхнє майбутнє життя в конструктивне русло.

При роботі з морально девіантними особистостями ефективним є створення для них індивідуально-розвиваючого оточення.

У висновку відзначимо, що при психолого-педагогічній роботі з молоддю значна увага має приділятися формуванню світогляду особистості на основі «вічних» духовно-моральних ціннісних орієнтирів, які сприяють моральному розвитку й зміцненню духовних сил людини. Необхідно духовно збагачувати діяльність сучасних юнаків і дівчат шляхом висування на передній план духовно-моральної мотивації особистісного розвитку. Цілеспрямованому розвитку ціннісно-сислової сфери особистості в юнацькому віці сприяє проблемний і творчий характер психолого-педагогічної роботи.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

У даному розділі була розроблена програма та методика формувального експерименту, побудована модель типології ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці, визначені основні принципи, завдання, етапи й методи ціннісно-морального консультування та на їх основі розроблені методичні рекомендації щодо ціннісно-морального розвитку особистості в юнацькому віці.

1. Аналіз результатів дослідження показав, що моральний розвиток, як будь-який процес, має сталі етапи й кризові періоди, під час яких людина відчуває психологічний дискомфорт і дезадаптацію (психологічну або соціальну). Конструктивне подолання кризи є умовою особистісного росту. Розроблена типологія ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці демонструє 4 базових типи, що відповідають "стійким" етапам морального становлення, які чергуються із трьома "кризовими" етапами. Знання особливостей ціннісної системи, моральної сфери й особистісних характеристик дозволяє прогнозувати «зону найближчого морального розвитку» особистості. Дана типологія покладена в основу психологічного консультування з метою оптимальної розробки програм роботи з клієнтом.

2. Аналіз впливу ціннісних факторів на особливості морального становлення в юнацькому віці надає підстави для висновку про детермінуючу функцію ціннісно-сміслової сфери в процесі психічного розвитку особистості. Це положення лежить в основі принципів ціннісно-морального психологічного консультування як засобу надання психологічної допомоги сучасній молоді. Метою цього напрямку є допомога в моральному становленні й вирішенні психологічних проблем шляхом розвитку ціннісно-сміслової сфери й морального самовиховання. Специфікою даного підходу виступає декларування консультантом своєї морально-етичної позиції, що відкриває йому широкі можливості надання клієнтові зворотного зв'язку щодо морального аспекту різноманітних явищ та вчинків.

Основними принципами консультування виступають наступні положення: стимулом морального розвитку є відношення людини до моральності як до ціннісно детермінованого явища; духовна ціннісна детермінація має гармонізуючий вплив на

особистість і може бути сформованою завдяки засвоєнню вищих цінностей; розвитку моральної сфери й здатності людини до морального самовизначення сприяють усвідомлення та ієрархізація цінностей, розвиток морально-оцінних почуттів. Консультативний процес має 2 фази (діагностичну й психокорекційну) і здійснюється в 4 етапи: психодіагностичний, когнітивно-ціннісний, емоційно-оцінювальний і морально-поведінковий.

3. Існує специфіка й певні переваги індивідуальної та групової форм роботи щодо розвитку моральної сфери людини.

Юнацький вік є сензитивним щодо побудови довірливих міжособистісних відносин. Індивідуальне консультування дозволяє враховувати індивідуальні особливості, неповторний колорит внутрішнього світу особистості, створюючи сприятливі умови для самопізнання, усвідомлення клієнтом власних цінностей, особистісних рис, самовизначення відносно ціннісної спрямованості й життєвих перспектив.

В умовах групової (психотренінгової роботи) людина має можливість одержати зворотний зв'язок від членів групи, подивитися, як інші люди реагують у проблемних ситуаціях, реалізувати апробацію власної моральної поведінки.

4. Метою психологічного тренінгу ціннісно-морального розвитку є допомога особистості в моральному становленні й подоланні негативних тенденцій, що супроводжують процес особистісного становлення в юнацькому віці.

Завданнями етапів тренінгу виступають: актуалізація в учасників знань в області психології, етики; розвиток мотивації до самопізнання й морального самовиховання; диференціація моральних якостей, що сприяють оптимізації міжособистісного спілкування, розвиток емпатії, формування моральних відносин до людей; розвиток здатності до ціннісного самовизначення й морального вибору; апробація форм моральної поведінки.

Психотренінг спрямований на розвиток морально-оцінювальних здатностей і включає такі методи: ігрові вправи, самоаналіз, бесіди, диспути, рольові ігри, рефлексію отриманого досвіду. Основними тематичними напрямками, що забезпечують психолого-педагогічний вплив на сферу моральності, є: діагностика ступеня розвитку моральних якостей, диспути на моральну тематику, вирішення проблемних ситуацій морального

змісту, що спонукають людину до роздумів, пошуку відповідей на смислові питання.

5. Формувальний експеримент (тренінг ціннісно-морального розвитку) був спрямований на розвиток ціннісних детермінант: диференціацію учасниками власних цінностей, знаходження головних сенсів свого життя, усвідомлення етичних цінностей (симпатії, довіри, уважності, поваги до людей, поступливості, чесності, безкорисливості, совісності, альтруїзму). Результати формувального експерименту відобразилися у динаміці провідних моральних показників юнацтва: симпатії, довіри, уважності, поваги до людей, чесності, безкорисливості, совісності й у цілому підтвердили ефективність програми тренінгу.

6. Основними напрямками психологічної роботи з молоддю є: вивчення ціннісних орієнтацій учнівського (студентського) колективу; підвищення рівня моральної просвіти юнацтва (інформування молоді щодо питань моральності, здатності до моральної оцінки явищ дійсності); стимулювання мотивації морального розвитку (підкреслення необхідності засвоєння моральних цінностей як передумови встановлення теплих міжособистісних взаємин); допомога юнацтву в ціннісно-моральному самовизначенні, в апробації адекватних форм моральної поведінки, у знаходженні позитивного досвіду реалізації моральних цінностей.

Для формування ціннісних детермінант морального розвитку особистості в юнацькому віці доцільно використовувати як індивідуальні так і групові форми роботи: психологічне консультування, соціально-психологічний тренінг, факультативи, рольові ігри, твори, творчі роздуми, диспути. Цілеспрямованому розвитку ціннісно-смісловій сфери особистості в юнацькому віці сприяє проблемний і творчий характер психолого-педагогічної роботи. У методичних рекомендаціях значна увага приділена формуванню світогляду особистості на основі незмінних духовно-моральних ціннісних орієнтирів, які надають людині можливість спрямовувати своє життя в русло духовного розвитку, морального самовдосконалення, піднімаючи себе з рівня відтворення життєдіяльності на рівень життєтворчості.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дозволило сформулювати наступні висновки.

1. Теоретико-методологічний аналіз проблеми вказує на актуальність для наукової психології дослідження явища ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці, оскільки саме в юнацтві закладаються ті основи, на яких будуватиметься ціннісно-моральний стрижень особистості в її подальшому житті.

В якості методологічного підходу до вивчення ціннісної детермінації морального становлення доцільно використовувати ціннісно-особистісний підхід, відповідно до якого особистість розглядається як система, вищим детермінуючим рівнем якої є ієрархічна підсистема цінностей. Основними принципами даного підходу виступають принципи детермінізму, розвитку ієрархічно організованих систем, єдності ціннісно-сміслових регуляторів і поведінки особистості.

Цінності являють собою узагальнені когнітивно-емоційні смислові утворення, які мають певне змістове наповнення й поєднують домінуючі мотиви особистості в систему її значимих ставлень до дійсності. Ціннісна система є ієрархічною системою цінностей, яка детермінує ціннісну спрямованість розвитку моральної сфери і психорегуляцію моральної поведінки юнацтва. Характеристиками ціннісної системи, що забезпечують ціннісну регуляцію морального розвитку особистості, виступають: наявність чіткої ціннісної ієрархії, засвоєння буттєвих, зокрема, моральних, духовних цінностей, узгодження декларованих та діючих цінностей. У процесі засвоєння людиною цінності перетворюються в особистісні риси, які створюють психологічні умови морального становлення й істотно впливають на процес актуалізації тих або інших цінностей.

Вектор особистісного розвитку має два напрями: конструктивний й деструктивний. Конструктивний особистісний розвиток обумовлений розвитком моральної сфери, він є результатом успішного функціонування ціннісної системи. Деструктивний розвиток є процесом формування особистісних дисгармоній і супроводжується девіаціями моральної сфери, порушенням ціннісно-моральної регуляції поведінки.

Моральне становлення особистості відбувається завдяки засвоєнню та актуалізації

буттєвих, зокрема, духовних цінностей шляхом набуття культурно-суспільного й духовно-особистісного досвіду. Воно має певні етапи: формування уявлень про моральні норми (когнітивний етап), розвиток моральних переконань (емоційно-оцінювальний етап) та здійснення моральної поведінки (поведінковий етап).

Цінності виступають важливим фактором детермінації морального становлення сучасної молоді. Вплив деструктивних цінностей масової культури викликає девіації морального становлення юнацтва, які розглядаються як відхилення особистісного розвитку від ціннісно-моральної норми. Критеріями норми морального становлення в юнацькому віці виступають зрілість ціннісної системи, сформованість моральної сфери та соціально-психологічна адаптованість особистості.

2. Система ціннісних детермінант особистісного розвитку, являє собою дихотомічні особливості ціннісної системи, які можуть бути як конструктивними (детермінантами конструктивного розвитку) так і деструктивними, що обумовлюють деструктивний особистісний розвиток. Ціннісні детермінанти морального становлення особистості характеризуються певними показниками: ступенем структурованості цінностей (стійкістю ціннісної структури, наявністю чіткої ієрархії цінностей), змістом (несуперечливістю змісту цінностей, засвоєнням духовних цінностей, підпорядкованістю дефіцитарних цінностей моральним) і можливістю реалізації цінностей (узгодженістю декларованих та реально діючих цінностей). Показниками сформованості моральної сфери особистості є: засвоєння моральних принципів, сформованість моральних ставлень до інших. Здатність до морального вибору та наявність моральних якостей особистості (відповідальності, внутрішнього локусу контролю, симпатії, довіри, уважності й поваги до людей, поступливості, чесності, безкорисливості, совісності, альтруїзму) як стійких моральних тенденцій виступають показниками актуалізації в поведінці моральних цінностей.

Моделлю вивчення прояву ціннісної детермінації морального становлення в юнацькому віці виступає взаємозв'язок ціннісно-сміслової сфери та показників морального становлення (особливостей моральної сфери у сполученні з особистісними рисами).

3. Дослідження структури та змісту системи цінностей як факторів морального

становлення особистості показало: протягом юнацького віку активно відбувається структурування та ієрархізація ціннісної системи, усвідомлення й засвоєння буттєвих цінностей (інтелекту, творчості, саморозвитку, духовності), що обумовлює моральне становлення особистості. Однак, домінуючими залишаються цінності родини і спілкування, реалізація яких вимагає засвоєння етичних цінностей. Зниження відсотка осіб, які не визначилися щодо власних цінностей і збільшення кількості осіб, які активно самовизначаються з ними, свідчить про активізацію процесу ціннісного самовизначення як необхідної умови морального становлення в юнацькому віці.

Студенти, у порівнянні зі старшокласниками, демонструють вищий рівень моральності (відповідальності, здатності до морального вибору).

4. Встановлено такі закономірності ціннісної детермінації морального становлення особистості в юнацькому віці: сімейні та буттєві цінності (саморозвитку, моральності, духовності, естетики) у сполученні зі стійкістю ціннісної системи й узгодженістю декларованих та діючих цінностей сприяють моральному становленню; дефіцитарні цінності (гедоністичні, матеріальні та прагматичні) у сполученні з недостатньою сформованістю ціннісної ієрархії перешкоджають моральному становленню й психічному розвитку особистості в цілому.

Механізм ціннісної детермінації морального становлення має мотиваційний, змістовий і операціональний компоненти, які обумовлюють зміст ціннісної спрямованості, розвиток моральної сфери, особистісних рис і створюють підстави для психологічної готовності людини до моральної поведінки. Аналіз результатів дослідження показав, що ціннісна детермінація морального становлення в юнацькому віці має свої позитивні й негативні форми прояву, тобто, може сприяти як конструктивному, так і деструктивному психічному розвитку людини.

Дослідження підтвердило, що особливостями ціннісної детермінації морального становлення в юнацькому віці виступають: сформованість належної ціннісної ієрархії (пріоритет буттєвих цінностей над дефіцитарними), стійкість, диференційованість ціннісної системи, узгодженість декларованих та реально діючих цінностей.

Суперечливість змісту ціннісної системи, домінування дефіцитарних, несприйняття духовних і моральних цінностей сприяють формуванню гедоністично-

прагматичної спрямованості та індиферентності щодо моральності. Нестійкість, дифузність ціннісної структури, відсутність чіткої ієрархії цінностей викликають недостатню сформованість ціннісного стрижня особистості, що сприяє розвитку нестійкої акцентуації характеру в юнацькому віці. Наявність неузгодженості між декларованими та реально діючими цінностями, а також фрустрації при реалізації цінностей спричиняє підвищення психічної напруги.

5. Проведене дослідження дозволило розробити й експериментально апробувати програму індивідуальної й групової роботи із ціннісно-морального розвитку особистості як напряму психологічної допомоги юнацтву.

Типологія ціннісної детермінації морального становлення особистості, яка покладена в основу ціннісно-морального консультування, підтверджує, що процес морального становлення має стійкі й кризові етапи. Знання особливостей ціннісної системи, моральної сфери й особистісних рис дозволяє прогнозувати "зону найближчого морального розвитку" особистості з метою оптимальної розробки програм роботи із клієнтом. Психологічний вплив ціннісно-морального консультування, корекції та тренінгу спрямовано на оптимізацію морального становлення особистості шляхом роботи з її ціннісно-сміисловою сферою.

Для формування ціннісних детермінант морального розвитку юнацтва доцільно використовувати як індивідуальні так і групові форми роботи: психологічне консультування, соціально-психологічний тренінг, факультативи, рольові ігри, твори, творчі роздуми, диспути.

Методичні рекомендації щодо оптимізації морального розвитку особистості узагальнують такі основні напрямки психологічної роботи з молоддю:

- 1) психодіагностичний (вивчення ціннісних орієнтацій сучасних молодіжних груп);
- 2) культурно-освітній (підвищення рівня моральної просвіти юнацтва й психологічної культури);
- 3) психолого-екологічний (формування дбайливого відношення до свого духовного світу, до внутрішнього світу оточуючих людей).
- 4) мотиваційно-розвивальний (стимулювання мотивації морального розвитку);
- 5) виховуючо-поведінковий (розвиток здатності до моральної оцінки явищ,

допомога юнацтву в ціннісно-моральному самовизначенні, у знаходженні позитивного досвіду реалізації моральних цінностей, в апробації адекватних форм моральної поведінки).

б) психокорекційний (психолого-консультативна й психотерапевтична робота з корекції девіацій моральної сфери й гармонізації особистості в цілому);

7) психолого-профілактичний (профілактика девіацій морального становлення та деструктивного особистісного розвитку);

Цілеспрямованому розвитку ціннісно-смыслової сфери особистості в юнацькому віці сприяє проблемний і творчий характер психолого-педагогічної роботи.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження була підтверджена гіпотеза й досягнута мета роботи.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми.

Перспективу подальшої роботи ми вбачаємо у проведенні лонгітюдних досліджень динаміки ціннісно-смыслової сфери особистості; поглибленому вивченні психологічних механізмів ціннісної детермінації морального розвитку; розробці методів ціннісно-морального психологічного консультування, спрямованого на профілактику і корекцію девіацій морального становлення особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абраменкова В.* Трагедия потери целомудрия // Как защитить вашего ребёнка? – УПЦ Полтавская епархия Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003. – С. 81-87.
2. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии: Пер. с нем. – М.: Фонд "За экономич. грамотность", 1995. – 296 с.
3. *Адлер А.* О нервическом характере: Пер. с нем. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 388 с.
4. *Адлер А.* Понять природу человека: Пер. с нем. – СПб.: Академич. проект, 1997. – 256 с.
5. *Актуальні проблеми психології.*: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2002. – Т. 3. Вип. 1. – 177 с.
6. *Актуальні проблеми психології.*: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2003. – Т. 3. Вип. 2. – 226 с.
7. *Александр Ф., Селесник Ш.* Человек и его душа: познание и врачевание от древности до наших дней: Пер. с англ. – М.: Прогресс-Культура, Изд-во Агентства "Яхтсмен", 1995. – 608 с.
8. *Аналитическая психология: Прошлое и настоящее* / К. Г. Юнг, Э. Сэмюэлс, В. Одайник, Дж. Хаббэк: Пер. с нем. и англ. – М.: Мартис, 1995. – 320 с.
9. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 338 с.
10. *Андрущенко В.П., Міхальченко М.І.* Сучасна соціальна філософія. – К.: Генеза, 1996. – 368с.
11. *Антоний* Митрополит Суражский. Человек перед Богом. – М.: Паломник, 2000. – 382 с.
12. *Архимандрит Лазарь.* Душе, отягощенной духом уныния. – М.: Изд-во Братства Филарета Московского, 2000. – 118 с.
13. *Архимандрит Платон (Игумнов).* Православное нравственное богословие. – М.: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – 187 с.
14. *Асмолов А.Г.* По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. М.: Смысл, 2002. – 480 с.
15. *Асмолов А.Г., Братусь Б.С., Зейгарник Б.В. и др.* О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности // Вопросы психологии, 1979. – №4. – С. 35-46.
16. *Ассаджоли Р.* Психосинтез: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 320 с.
17. *Балл Г.О.* Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу // Професійна освіта: педагогіка і психологія: я польсько-Український

- щорічник. – Київ–Ченстохова, 2000. – С.217-231.
18. *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979.– 424 с.
 19. *Белорусов С.А.* Религиозно-ориентированное консультирование // Московский Психотерапевтический Журнал, 1999, – № 1. – С. 155-172.
 20. *Бердяев Н.А.* Самопознание (Опыт филос. автобиографии). – М.: Книга, 1991. – 446 с.
 21. *Бердяев Н.А.* О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
 22. *Бех І.Д.* Особистісно зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН МО України, 1998. – 204 с.
 23. *Бех І.Д.* Цінності як ядро особистості // Цінності освіти і виховання / Заг.ред. О.В.Сухомлинська. – К., 1997. – С.8-11.
 24. *Бех І.Д.* Цілісність морального і духовного / Педагогічна газета червень 2004. – № 6 (119). – С.3.
 25. *Бех І.Д.* Ціннісно-орієнтовані методологічні конструкти у сучасному виховному процесі // Педагогічні шляхи реалізації загальноєвропейських цінностей у системі освіти України: Зб. наук. пр. Луган. держ. ін-т культури і мистецтва, Обласн. метод. каб. учбових закл. культури і мистец. м. Харків. – Х., 2005. – С. 21-26.
 26. *Біблія.* Книги Священного Писання Ветхого и Нового Завета. – М.: Изд. Московской патриархии, 1983. – 1372 с.
 27. *Бинсвангер Л.* Бытие-в-мире: Пер. с нем. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999. – 336 с.
 28. *Божович Л.И.* Проблемы формирования личности: Избр. психол. труды. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 352 с.
 29. *Божович Л.И.* Этапы формирования личности в онтогенезе // Психология личности: Сборник статей / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии»; 2001. – С. 62-92.
 30. *Болтівець С.І.* Духовність і мораль у молодіжному середовищі // Всеукр. науково-популярний журнал “Дивосвіт”, 2003. – № 2– С. 252-254.
 31. *Болтівець С.І.* Шкала оцінки психічного здоров'я // Статус здоров'я в структурі ціннісної свідомості людини: Методичні рекомендації. – К.: Гнозис, 2006. – С. 67-70.
 - 31.а. *Болтівець С.І.* Освіта дорослих для свободи совісті і віри // Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наук. праць / Гол. ред. С.Сисоева. – К.: “ЕКМО”, 2005. – Вип. 3. – С. 21-30.
 32. *Болтівець С.І.* Педагогічна психогігієна: теорія та методики: Монографія. – К.: Редакція “Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України”, 2000. – 302 с.
 33. *Бондаренко А.Ф.* Технология психотерапевтического сеанса по преодолению страхов // Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультиванні та психотерапії: *матеріали*

- Міжнародної науково-практичної конференції.* – К., 2005. – С. 5-6.
34. *Бондаренко А.Ф.* Понятийный тезаурус этического персонализма как русской традиции в психотерапии // Журнал практикующего психолога. – К., 2005, – Выпуск 11. – С. 39-48
35. *Боршневський М.Й.* Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання / Заг. ред. О.В.Сухомлинська. – К., 1997. – С. 21-25.
36. *Боршневський М.Й.* Моральна саморегуляція поведінки особистості: Понятийний апарат. – К., 1993. – 19 с.
37. *Боршневський М.Й.* Залежність розвитку альтруїзму особистості від спрямованості її самосвідомості // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2000. – Вип. 20. Ч. 1. – С. 45-51.
38. *Боршневський М.Й.* Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді // Проблеми загальної та педагогічної психології / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К., 2003. – Т. V. Ч 5. – С. 34-42.
39. *Братусь Б.С.* Нравственное сознание личности: психологическое исследование. – М.: Знание, 1985. – 64 с.
40. *Братусь Б.С.* Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
41. *Братусь Б.С.* Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии / Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 67-91.
42. *Братусь Б.С.* К проблеме человека в психологии // Психология личности: Сборник статей / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии», 2001. – С. 177-192.
43. *Бреусенко А.А.* Динамика ценностно-смысловой сферы личности в условиях экзистенциального кризиса: Дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01. – К., 2000. – 198 с.
44. *Бреусенко-Кузнецов А.А.* Мифы естественные и мифы искусственные в философско-психологическом рассмотрении // Вісник Національного технічного університету України (КПІ) / Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2004 - № 1. – С. 81-94.
45. *Брушлинский А.В.* Субъект: Мышление, учение, воображение / Избр. психол. труды. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1996. – 390 с.
46. *Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М.* Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
47. *Бутківська Т.В.* Цінності у структурі орієнтацій учнівської молоді // Політико-психологічні та соціально-педагогічні проблеми освіти і виховання. – К.: ДОК-К, 1997. – С. 57-61.
48. *Василюк Ф.Е.* Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – М.: Изд-

во МГУ, 1984. – 200 с.

49. *Василюк Ф.Е.* Жизненный мир и кризис: психологический анализ критических ситуаций // Психологический журнал. – М., 1995. – № 3. Т. 16. – С. 90-101.
50. *Вассерман Л.И., Дорофеева С.А., Меерсон Я.А.* Методы нейропсихологической диагностики. – СПб., 1997. – 304 с.
51. *Васьківська С.В.* Основи психологічного консультування. – К., 2004. – 255 с.
52. *Введенский А.И.* Условия допустимости веры в смысл жизни // Смысл жизни: Онтология. – М.: Прогресс-Культура, 1994. – С. 93-122.
53. *Вундт В.* Очерк психологии: Пер. с нем. – М.: Тип. Тов-ва Кушнерев и К., 1897. – 389+49 с.
54. *Выготский Л.С.* Собр. соч. – М.: Педагогика, 1984. – Т. II. – 224 с.
55. *Выготский Л.С.* Развитие личности и мировоззрение ребёнка // Психология личности: Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 161-165.
56. *Гальченко М.Г.* Проблемы оглашения и воцерковления психически нездоровых людей // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни. – М.: Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – С. 126-144.
57. *Ганнушкин П.Б.* Избранные труды. – М.: Медицина, 1964. – 292 с.
58. *Гармаев А.* Этапы нравственного развития ребёнка. – УПЦ Полтавская епархия, Спасо-преображенский Мгарский монастырь, 2002. – 332 с.
59. *Гармаев А.* Психопатологический круг семьи. – Волгоград: Офсет, 1999. – 306 с.
60. *Горностай П.П., Васьковская С.В.* Теория и практика психологического консультирования: Проблемный подход. – К.: Наук. думка, 1995. – 128 с.
61. *Григорьева Т.Г., Линская Л.В., Усолицева Т.П.* Основы конструктивного общения // Методическое пособие для преподавателей / Под ред. Ю.М. Забродина, М.В. Поповой. – М.: Совершенство, 1997. – 169 с.
62. *Гурихина Е.О.* Система ценностей как аспект политической культуры // Політична культура демократичного суспільства: Стан і перспективи в Україні. – К.: Гнозис, 1998. – С. 140-142.
63. *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. – СПб.: ТОО “Диамант”, 1996. – Т. 4. – 688 с.
64. *Джемс У.* Психология: Пер. с англ. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
65. *Діагностичні критерії DSM-III-R.* – К.: Абрис, 1995. – 270 с.
66. *Донченко Е.А., Титаренко Т.М.* Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 2-е изд. – 176 с.

67. *Єгорова Є.В.* Ціннісні орієнтації старшокласників в умовах соціально-економічного реформування українського суспільства / Педагогічний процес: теорія і практика // Зб. наук. – К.: ПП “ЕКМО”, 2004. – Вип. 2. – С. 344-351.
68. *Єрмусевич О.І.* Психологічне консультування сім’ї: морально-ціннісна проблематика // Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2003. – Т. 3. – Вип. 2. – С.69-78.
69. *Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування* /Т.Г. Аболіна, А.М. Єрмоленко, О.О. Кисельова, В.А. Малахов. – К.: Стилос, 1997. – 243 с.
70. *Жизнь как творчество* / Отв. ред. Л.В.Сохань, В.А.Тихонович. – К.: Наук. думка, 1985. – 302 с.
71. *Журавлёва Н.Ю.* Психологическая помощь подросткам в сфере взаимоотношений // Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2002. – Т. 3. Вип. 1. – С. 140-166.
72. *Зарин С.М.* Аскетизм по православно-християнському учению. – М.: Паломник, 1996. – 634 с.
73. *Зеньковский В.В.* История русской философии. – Л.: Эго, 1991. – Т.2. Ч.1. – 255 с.
74. *Зеньковский В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. – 223 с.
75. *Зязюн І.А.* Педагогіка добра: ідеали і реалії: Науково-методичний посібник. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
76. *Игумен Марк.* Злые духи и их влияние на людей. – М., 2002. – 144 с.
77. *Игнатович О.М.* Психологічні особливості творчої самодіяльності особистості як умови професійної підготовки майбутніх психологів: Дис. канд.. психол. наук: 19.00.07. – К., 2002. – 208 с.
78. *Історія філософії України* // Гол. ред. М.С.Тимошник. – К.: Либідь, 1994. – 413 с.
79. *Калитевская Е.Р.* Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения к переживанию // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 231-238.
80. *Кант И.* Критика способности суждения: Пер. с нем. – М.: Искусство, 1994. – 367 с.
81. *Карвасарский Б.Д.* Неврозы: Руководство для врачей. – М.: Медицина, 1990. – 572 с.
82. *Кебриков О.В.* Избранные труды. – М.: Медицина, 1971. – 312 с.
83. *Келли Дж.* Психология личности: Теория личностных конструкторов. – С.-Пб.: Речь, 2000. – 206 с.
84. *Киричук О.В.* Психічні стани дитини: сутність та діагностика // Психічний розвиток дитини в умовах постчорнобильської катастрофи / Метод. рекомендації. – К., 1998. – С.7-11.

85. *Киричук О.В., Карпенко З.С.* Аксиологічні проєкції духовності // Цінності освіти і виховання / Заг. ред. О.В.Сухомлинська. – К., 1997. – С. 50-53.
86. *Кісарчук З.Г.* Актуальні проблеми розвитку сімейної психотерапії і консультування // Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2003. – Т.3. Вип. 2: – С. 5-13.
87. *Клименко В.В.* Функції психічного і фізіологічного в онтогенезі учня / Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.: Актуальні проблеми сучасної української психології. – К.: Нора-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 123-136.
88. *Козелецкий Ю.* Человек многомерный (психологические эссе): Пер. с польск. – К.: Лыбидь, 1991. – 288 с.
89. *Корольчук М.С., Крайнюк В.М., Косенко А.Ф.* Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я // Навч. посібник / Заг. ред. М.С.Корольчука. – К.: Фірма «ІНКООС», 2002. – 272 с.
90. *Костюк Г.С.* Избр. психологич. Труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
91. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
92. *Костюк Г.С.* Психологія // Підручник для пед. вузів / За ред. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1955. – 526 с.
93. *Кулагина И.Ю., Коллюцкий В.Н.* Возрастная психология. – М.: Сфера, 2001. – 463 с.
94. *Кульчицкая Е.И.* Интеллектуальные и творческие способности как условие профессиональности человека // Высокие технологии развития и кадрового обеспечения. – Х., 2001. – С.167-191.
95. *Литвинова Н.І.* Становлення мотивації розвитку особистості в процесі неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Зб. наук. праць: У 2-х ч. / За ред. І.А.Зязюна, Н.Г.Нічкало. – К., 2002. – Ч. 2. – С. 314-319.
96. *Лазурский А.Ф.* Очерк науки о характерах. – М.: Наука, 1995. – 271 с.
97. *Левин К.* Теория поля в социальных науках: Пер. с англ. – СПб.: Ювента, 1999. – 406 с.
98. *Лейнг Р. Д.* Разделенное Я: Экзистенциальное исследование психического здоровья и безумия: Пер с англ. – К.: Гос. библ-ка Украины для юношества, 1995. – 320 с.
99. *Лексиконы психиатрии ВОЗ:* Пер. с англ. / Под общ. ред. В.Б.Позняка. – К. Сфера, 2001. – 390 с.
100. *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики. – М.: Изд-во МГУ, 1965. – 4-е изд. – 584 с.
101. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
102. *Леонтьев Д.А.* От социальных ценностей к личностным: Социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности // Вестник Моск. ун-та: Психология. – 1996. – N 4. Сер. 14 – С.35-44.
103. *Леонтьев Д.А.* Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО). – М., 1992. – 17 с.

104. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
105. *Леонтьев Д.А.* Личность: человек в мире и мир в человеке // Психология личности: Сборник статей / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии», 2001. – С. 151-161.
106. *Личко А.Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – 208 с.
107. *Лосский Н.О.* История русской философии. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с.
108. *Макаревич О.П.* Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях. – К.: Оріяни, 2001. – 223 с.
109. *Максименко С.Д.* Рефлексія проблеми розвитку в психології // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: НОРА-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 3-17.
110. *Максименко С.Д.* Психічне здоров'я дітей // Авторські програми з психології / Упор. О.Главник. – К.: Шк. світ, Психол. б-ка, 2002. – С. 4-10.
111. *Максименко С.Д.* Особистість: проблема структури (генетичний аспект) // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: НОРА-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 3-14.
112. *Малахов В.* Етика: Курс лекцій / Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.
113. *Маноха И.П.* Человек и потенциал его бытия. – К.: "Стимул"К, 1995. – 256 с.
114. *Маноха И.П.* Провідні методологічні конструкти сучасної психології та перспективи їх подальшого розвитку: структуралізм / Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: НОРА-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 177-189.
115. *Марсель Г.* Быть и иметь: Пер. с франц. – Новочеркасск: Агенство САГУНА, 1994. – 160 с.
116. *Маслоу А.* Психология бытия: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
117. *Маслоу А.Г.* Мотивация и личность: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
118. *Маслоу А.* Самоактуализация личности и образование: Пер. с англ., предисловие Г.А.Балла. – Киев-Донецк: Институт психології ім Г.С.Костюка, 1994. – 52 с.
119. *Мар'яненко Л.В.* Особистість, яка самоактуалізується // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: НОРА-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 230-240.
120. *Медведева И., Шишова Т.* Новые дети. – М., 1998. – 192 с.
121. *Медведева И., Шишова Т.* Разноцветные белые вороны. – М., 2004. – 331 с.
122. *Медведева И., Шишова Т.* Проклятие Хама. – М., 2005. – 131 с.

123. *Мелехов Д.Е.* Психиатрия и проблемы духовной жизни // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни. – М.: Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – С. 12-61.
124. *Менделевич В.Д., Соловьёва С.Л.* Неврология и психосоматическая медицина. – М.: «МЕДпресс-информ», 2002. – 607 с.
125. *Менегетти А.* Система и личность: Пер. с итал. – М.: Серебряные нити, 1996. – 128 с.
126. *Менегетти А.* Мудрец и искусство жизни: Пер. с итал. – Пермь: Хортон Лимитед, 1993. – 46 с.
127. *Мнацаканян Л.И.* Личность и оценочные способности старшеклассников: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 191 с.
128. *Моляко В.А.* Стратегии решения новых задач в процессе регуляции творческой деятельности // Психологический журнал. – 1995. – N 1. Т. 16. – С. 84-90.
129. *Морозов А.М.* Нравственный аелиоз (философские изыскания о нравственности как психиатрической категории, не лишённые научной, практической и социальной ценности) // Архив психиатрии. – 2002. – № 4 (31). – С. 133-139.
- 129.а. *Моргун В.Ф.* Монистическая концепция многомерного развития личности: Аннотированный библиографический указатель с 1984 по 1988 год. – Полтава: ПППИ, 1989. – 56 с.
130. *Москаленко А.Т., Сержантов В. Ф.* Смысл жизни и личность. – Новосибирск: Наука, 1989. – 202 с.
131. *Москаленко В.В., Романова В.Г.* Процес та форми соціалізації індивіда // Українська психологія: сучасний потенціал / Матеріали Четвертих Костюківських читань. – К.: ВидДОК-К, 1996. – Т.2. – С. 193-197.
132. *Москвичёв С.Г.* О личности руководителя и мотивации его деятельности. – К., 1991. – 93 с.
133. *Музыка О.Л.* Ціннісна свідомість обдарованої особистості на тлі ціннісної кризи суспільства // Психолого-педнаука і суспільна ідеологія / Методол.сем. АПН Укр. 12 листопада 1998р. – К., 1998. – 384 с.
134. *Мэй Р.* Искусство психологического консультирования / Пер. с англ. – М.: Класс, 1994. – 144 с.
135. *Мэй Р.* Любовь и воля: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 384 с.
136. *Мясищев В.Н.* Личность и неврозы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 426 с.
137. *Мясищев В.Н.* Психология отношений: Избр. психол. Труды. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 356 с.
138. *Наранхо К.* Энеа-типологические структуры личности: Самоанализ для ищущего: Пер. с англ. – Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 224 с.
139. Начала христианской психологии / Отв. ред. Б.С.Братусь. – М.: Наука, 1995. – 233 с.
140. *Невярович В.* Терапия души. – М.: Русский хронограф, 2001. – 319 с.

141. *Неймарк М.С.* О соотношении познаваемых и неосознанных мотивов в поведении, характеризующем направленность личности подростков // Психология личности: Сборник статей / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии»; 2001. – С. 35-40.
142. *Непомнящая Н.И.* Ценностность как центральный компонент психологической структуры личности // Психология личности: Сборник статей / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии»; 2001. – С. 103-111.
143. *Ничкало Н.Г.* Професійно-технічна підготовка молоді // Адаптація молоді до сучасних економічних умов: Щорічна доповідь Президенту України “Про становище молоді в Україні”. – К., 2001. – С. 15-20.
144. *Олпорт Г.В.* Становление личности. – М.: Смысл, 2002. – 461 с.
145. *Онищенко Г.И.* Роль эмоционально-нравственных отношений в самоорганизации поведения подростков: Дисс. ... канд. психол. наук:19.00.07. – К., 1989. – 191 с.
146. *Онищенко Г.И.* Простір як умова психотерапії // Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2002. – Т.3. – Вип. 1. – С. 14-29.
147. *Онищенко Г.И.* Християнська орієнтація в індивідуальному та сімейному консультуванні // Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2003. – Т.3. – Вип. 2. – С. 26-35.
148. *Остроглазов В.* Тупик развития личности // Как защитить вашего ребёнка? – УПЦ Полтавская епархия Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003. – С. 77-79.
149. *Отлич О.М.* Інтегративний підхід до професійної підготовки майбутніх педагогів // Педагог професійної школи: Зб. Наук. праць / За ред. Н.Г.Ничкало, І.А.Зязьона, О.І.Щербака. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 182-192.
150. *Панок В.Г.* До питання про методологічні основи практичної психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: НОРА-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 215-225.
151. *Петровский В.А.* Психология неадаптивной активности. – М.: ТОО "Горбунок", 1992. – 224 с.
152. *Пиаже Ж.* Неврозы и фиксированные идеи. – СПб., 1903. – 430 с.
153. *Пилипенко Л.І.* Ціннісні орієнтації старшокласника як фактор розвитку громадянської свідомості й самосвідомості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К.: ДОК-К, 1997. – С. 174-176.
154. *Платонов К.К.* Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
155. *Попов Е.* Нравственное богословие для мирян. – М., 1995. – Ч.1. – 540 с.
156. *Побірченко Н.А.* Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до

- підприємницької діяльності: Монографія. – К.: Знання, 1999. – 286 с.
156. а. *Побірченко Н.А.* Суб'єкти ринку: Посібник для вчителів і розвитку економічного мислення: Посіб. – К.: Наук. світ, 2000. – 84 с.
157. *Помиткін Е.О.* Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2005. – 280 с.
- 157.а. *Помиткін Е.О.* Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Науково-методичний посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.
158. *Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни.* – М.: Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – 165 с.
159. *Психологія життєвої кризи* / Відп. ред. Т.М.Титаренко. – К.: Агропромвидав України, 1998. – 438с.
160. *Психология индивидуальных различий: Тексты* / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я.Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 320 с.
161. *Психология личности в трудах отечественных психологов* / Сост. Л.В.Куликов. – СПб.: Питер, 2000. – 480с.
162. *Психология личности в условиях социальных изменений* / Под ред. К.А.Абульхановой-Славской, М.И.Воловиковой. – М.: ИПАН, 1993. – 103 с.
163. *Психология личности: Сборник статей* / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии», 2001. – 192с.
164. *Психология личности: словарь-справочник* / Под ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: «РУТА», 2001. – 319 с.
165. *Психология личности: Тексты* / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А.Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 288 с.
166. *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии* / Под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М.: Смысл, 1997. – 336 с.
167. *Психология: Словарь* / Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
168. *Психология личности: Хрестоматия.* – Самара «БАРАХ», 1999. – Т.1. – 448с.
169. *Психотерапевтическая энциклопедия* / Под ред. Б.Д.Карвасарского. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 752 с.
170. *Психотерапия: Учебник* / Под ред. Б.Д.Карвасарского. – СПб.: Питер, 2002. – 672 с.
171. *Ребер А.* Большой толковый психологический словарь. – М.: Вече-Аст., 2000. – Т. 1. – С. 141.
172. *Рейковский Я.* Экспериментальная психология эмоций. – М., 1979. – 329 с.
173. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре: Пер. с нем.. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
174. *Роджерс К.Р.* Клиенто-центрированная терапия: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – 320 с.
175. *Роджерс К.Р.* Консультирование и психотерапия: Новейшие подходы в области практической

- работы / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.
176. *Романенко Г.* Информационный и телевизионный беспредел: что смотрят и читают наши дети // Как защитить вашего ребёнка? – УПЦ Полтавская епархия Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003. – С. 210-227.
177. *Роменец В.А.* Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. – К.: Здоров'я, 1989. – 191 с.
178. *Рубинштейн С.Л.* Человек и мир. – М., 1973. – 123 с.
179. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание: О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
180. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
181. *Рувинский Л.И.* Нравственное воспитание личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 182 с.
182. *Ручка А.А.* Социальные ценности и нормы. – К.: Наукова думка, 1976. – 50 с.
183. *Рибалка В.В.* Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія. К.: Деміург, 1998. – 160 с.
184. *Рибалка В.В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації і категоріально-понятійного апарату): Навчально-методичний посібник. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
185. *Рибалка В.В.* Психологія професійного самовизначення для здорових старшокласників // Метод. рекомендації / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2004. – 24 с.
- 185.а. *Рибалка В.В.* Особистісний рефлексивно-ціннісно-креативний підхід до розвитку психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти // Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти / Навч.-метод. посібник / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України: За ред. В.В.Рибалки. – К., 2005. – С. 30-42.
- 185.б *Самойлов О.Є.* Проблеми забезпечення переконливості висловлювань у процесі педагогічного спілкування // Психологія. – К.: ДПІ, 1992. – Вип. 38. – С. 27-33.
186. *Саморегуляция* и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А.Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.
187. *Синявський В.В.* Медична професійна консультація: Посіб. – К., 1999. – 49 с.
- 187.а. Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1992. – 480 с.
188. *Сірко Р.І.* Психічне здоров'я у старшому юнацькому віці як предмет психологічного аналізу: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Львів, 2002. – 282 с.
189. *Слободчиков В.И.* О перспективах построения христиански ориентированной психологии //

- Московский Психотерапевтический Журнал. – М., 2004. – № 4 (43). – С. 5-17.
190. *Собчик Л.Н.* Введение в психологию индивидуальности. – М.: Институт прикладной психологии, 2001. – 511 с.
 191. *Современная западная социология: Словарь / Сост. Ю.Н.Давыдов, М.С.Ковалёва, А.Ф.Филиппов.* – М.: Политиздат, 1990. – 432 с.
 192. *Современная западная философия: Словарь / Сост. В.В.Малахов, В.П.Филатов.* – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
 193. *Сознание личности в кризисном обществе / Под ред. К.А.Абульхановой-Славской, А.В.Брушлинского, М.И.Воловиковой.* – М.: ИП РАН, 1995. – 193 с.
 194. *Становських З.Л.* Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників / Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2005. – 22 с.
 195. *Столин В.В.* Самосознание личности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
 196. *Столица З.К.* Воспитание нравственности. – С.-Пб., 1903. – 193 с.
 197. *Тищенко С.П.* Психічне здоров'я: ціннісно-смісловий аналіз // Актуальні проблеми сучасної української психології / Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: НОРА-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 344-366.
 198. *Узнадзе Д.Н.* Психологические исследования. – М.: Наука, 1966. – 452 с.
 199. *Ушинский К.Д.* Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии // Собр. соч. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – Т. 8. – 776 с.
 200. *Ушинский К.Д.* Педагогические сочинения: – М.: Педагогика, 1990. – Т. 6. – 528 с.
 201. *Фаворов Н.* Очерки нравственного православно-христианского учения. – К., 1889. – 222 с.
 202. *Фанталова Е.Б.* Диагностика и терапия внутреннего конфликта. – Самара: Издательский дом БАХРАХ, 2001. – 128 с.
 203. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса: Пер. с нем. – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.
 204. *Фільц О.О., Кулік О.Л., Євченко Ю.О.* Пограничні (borderline) розлади: історія питання, власна концепція і терапевтичні пропозиції // Пограничні (borderline) розлади. Клініка та терапія / Матеріали конференції. – Львів, 2001. – С. 1-13.
 205. *Флоренская Т.А.* Диалог в практической психологии: Наука о душе. – М.: Владос, 2001. – 208 с.
 206. *Флоренская Т.А.* Планы Гитлера сбываются // Как защитить вашего ребёнка? – УПЦ Полтавская епархия Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003. – С. 79-81.
 207. *Флоренский П.А.* У водораздела мысли. – М.: Правда, 1990. – Т. 2. – 447 с.

208. *Франк С.Л.* Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 235 с.
209. *Франк С.Л.* Сочинения. – М.: Правда, 1990. – 607 с.
210. *Франкл В.* Поиск смысла жизни и логотерапия // Психология личности: Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А.Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 118-126.
211. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: Сборн.: Пер. с англ. и нем.- М.: Прогресс, 1990.- 368 с.
212. *Франкл В.* Доктор и душа: Пер с англ. – СПб.: Ювента, 1997. – 287 с.
213. *Франкл В.* Психотерапия на практике: Пер. с нем. – СПб.: Ювента, 1999. – 256 с.
214. *Франкл В.Е.* Теория и терапия неврозов: Введение в логотерапию и экзистенциальный анализ. – СПб.: Речь, 2001. – 232 с.
215. *Фрейд З.* "Я" и "Оно": Труды разных лет: В 2-х кн. / Пер. с нем. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1. – 398 с.
216. *Фрейд З.* Остроумие и его отношение к бессознательному. – СПб.: Университетская книга; М.: АСТ, 1997. – 318 с.
217. *Фрейд З.* Основные принципы психоанализа: Пер. с нем., англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1998. – 288 с.
218. *Фромм Э.* Бегство от свободы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
219. *Фромм Э.* Иметь или быть?: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 2-е изд. – 336 с.
220. *Фромм Э.* Душа человека: Пер. с англ. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
221. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности: Пер с нем., англ. – М.: Республика, 1994. – 447 с.
222. *Харитонов В.А.* Психологічні аспекти девіантної поведінки неповнолітніх // Актуальні проблеми сучасної української психології / Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: НОРА-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 367-374.
223. *Хоміч Л.О.* Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів: Монографія. – К.: Магістр-S, 1998. – 200 с.
224. *Хорни К.* Невроз и личностный рост: Борьба за самореализацию / Пер. с англ. – СПб.: Вост.-Евр. ин-та психоанализа; Б. С. К., 1997. – 316 с.
225. *Хохліна О.П.* Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку. – К.: «Педагогічна думка», 2000. – 286 с.
226. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности: Основные положения, исследования и применение / Пер. с англ. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
227. *Чепелева Н.В.* Понимающая психология (Э.Шпрангер) // Психология личности: Словарь-справочник / Под ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: «РУТА», 2001. – С. 113-115.
228. *Чепелева Н.В.* Персоналистическая психология (В.Штерн) // Психология личности: Словарь-

- справочник / Под ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: «РУТА», 2001. – С. 120-122.
229. *Чепелева Н.В.* Роль процесів розуміння та інтерпретації у створенні семіотичного простору психотерапії // Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2002. – Т. 3. Вип. 1. – С. 30-45.
230. *Чеснокова И.И.* Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
231. *Чудновский В.Э.* Нравственная устойчивость личности: Психологическое исследование. – М.: Педагогика, 1981. – 208 с.
232. *Чудновский В.Э.* К вопросу о психологической сущности устойчивости личности // Психология личности: Сборник статей / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии»; 2001. – С. 52-61.
233. *Швалб Ю.М.* Психологические модели целеполагания. – К.: Стилос, 1997. – 240 с.
234. *Шевандрин Н.И.* Психодиагностика, коррекция и развитие личности. – М.: Владос, 1998. – 508 с.
235. *Шеховцова Л.Ф.* Интеграция научного и религиозного знания в концепцию целостного человека. – С.-Пб., 2003. – 83 с.
236. *Шеховцова Л.Ф.* Психотерапия и духовная практика христианства // Московский Психотерапевтический Журнал. – М., 2004. – № 4 (43). – С.18-33.
237. *Шихи Г.* Возрастные кризисы: Ступени личностного роста: Пер. с англ. – СПб.: Ювента, 1999. – 436 с.
238. *Шнайдер К.* Клиническая психопатология. – К.: Сфера, 1999. – 236 с.
239. *Шпрангер Э.* Основные идеальные типы индивидуальности // Психология личности: Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А.Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 55-60.
240. *Экспериментально-психологическая методика изучения фрустрационных реакций: Метод. рекомендации / Под ред. Д.Б.Карвасарского. – Л., 1984. – 23 с.*
241. *Эльконин Д.Б.* Избранные труды. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
242. *Эриксон Э.Г.* Идентичность: Юность и кризис / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
243. *Юнацкевич П.И., Кулганов В.А.* Как выйти из невроза: Практические советы психолога. – СПб.: Атон, 2000. – 286 с.
244. *Юнг К.Г.* Тэвистокские лекции: Аналитическая психология: ее теория и практика / Пер. с англ. – К.: Синто, 1995. – 236 с.
245. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени: Пер. с нем. – М.: Прогресс; Универс, 1996. – 336 с.
246. *Юрченко Т.П.* Экзистенциально-диалогический подход в семейной психотерапии // Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія / За ред. С.Д.Максименка, З.Г.Кісарчук. – К., 2003. – Т. 3. Вип. 2. – С. 36-40.

247. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия: Пер. с англ. – М.: Класс, 1999. – 576 с.
248. Ясперс К. Общая психопатология: Пер. с нем. – М.: Практика, 1997. – 1053 с.
249. L. COLBY, L. KOHLBERG, J. GIBBS and M. LIBERMAN. A Longitudinal Study of Moral Judgment, Monographs of the Society for Research in Child Development. – New York, 1995. – pp. 30-34.
250. N. FEATHER, Organization and Discrepancy in Cognitive Structures, “Psychological Review”. – 1971. – № 5. – pp. 335-379.
251. van Kaam A. Provisional Glossary of the Terminology of the Science of Foundational Formation. Studies in Formative Spirituality. – N.Y., 1981. – 112 p.
252. Oates W.E. The Religious Care of the Psychiatric Patient. – L., 1978. – 132 p.
253. Rokeach M. The Nature of Human Values. – N.Y.: The Free Press, 1973. – 438 p.
254. Stainberg L. Adolescence. – New-York: McCraw-Hill, 1989. – 426 p.